

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД КООПЕРАТИВ ИНСТИТУТИ

**САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ БУХГАЛТЕРЛАР
ВА АУДИТОРЛАР АССОЦИАЦИЯСИ**

М. Қ. ПАРДАЕВ, Б. И. ИСРОИЛОВ

ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ

(Ўқув қўлланма)

2-қисм

45625

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги ҳузуридаги мувофиқлаштирувчи
кенгаш томонидан олий ўқув юртлари учун ўқув
қўлланма сифатида нашрга тавсия этилган**

6-чиқарилиш

ТОШКЕНТ — 2001

Тақризчилар: Тошкент молия институти «Молиявий таҳлил» кафедраси;

И.Т.Абдукаримов — и.ф.д., профессор. Халқаро ахборотлаштириш академияси академиги;

Ш.У.Ҳайдаров — Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги бухгалтерия ҳисоби ва аудит услубиёти бошқармаси бошлиғининг ўринбосари, и.ф.н., доцент

Нашр менежери **Б. С. Муслимов**

П 21 Пардаев М. Қ., Исроилов Б. И. Иқтисодий таҳлил: (Ўқув қўлланма): 2-қисм. — Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2001. — 256 бет.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Самарқанд кооператив институти, Самарқанд вилояти бухгалтерлар ва аудиторлар асоциацияси.

1. Муаллифдош.

Китоб бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида корхонада иқтисодий таҳлилни ташкиллаштириш, унда қўлланиладиган усуллар, корхона иқтисодий ва молиявий салоҳияти, меҳнат салоҳияти, иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлик, молиявий барқарорлик каби муҳим иқтисодий категорияларни ифодаловчи кўрсаткичлар, уларнинг тизими, тавсифи, аниқланиш ва баҳоланиш йўллари, таҳлил қилиш усуллари назарий ва амалий жиҳатдан очиб берилган. Деярли барча назарий тавсиялар аниқ амалий маълумотлар билан исботланган.

Қўлланма олий ва ўрта махсус ўқув юртлири талаба ва ўқитувчиларига, магистрларга, аспирантларга мўлжалланган. Ундан раҳбарлар, бухгалтерлар, менежерлар, аудиторлар ва бошқа иқтисодий иш билан шуғулланувчи барча мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

ББК 65.053-2я73

© Самарқанд кооператив институти, М.Қ.Пардаев, Б.И.Исроилов, 2001.

© «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, Тошкент, 2001.

5-боб. КОРХОНАНИНГ МЕҲНАТ САЛОҲИЯТИ (ПОТЕНЦИАЛИ) ТАҲЛИЛИ

5.1. Меҳнат, унинг характери, салоҳияти ва самарадорлигини баҳолаш мезонлари

5.1.1. Меҳнат тушунчаси

Меҳнат — одамларнинг табиат ва жамият неъматларини ўз эҳтиёжига мослаштириш мақсадида амалга ошириладиган онгли фаолият жараёнидир. Масалан, инсон узлуксиз истеъмол қилиб турадиган энг қимматли неъматлардан бири нонни олайлик. Аммо у табиатда тайёр ҳолда учрамайди. Нон қилиш учун аввал буғдой экилади, уни парвариш қилиб ўстирилади, ўриб олинади ва буғдой ҳолига келтирилади. Буғдойдан ун, ундан эса нон тайёрланади. Кўриниб турибдики, ҳар кун истеъмол қиладиган нонни яратиш учун инсон қанча меҳнат сарфлайди. Шу орқали табиат неъматини, яъни буғдойни инсон ўзининг онгли фаолияти натижасида ўз эҳтиёжини қондирадиган тайёр маҳсулотга, яъни нонга айлантиради.

Инсоният бошқа мавжудодлардан шу хусусияти, яъни онгли равишда меҳнат қилиши билан фарқ қилади. Бу хусусият инсонга Оллоҳ томонидан берилган буюк неъматдир.

Инсон табиат неъматларини ўз эҳтиёжига мослаштириш учун ўзининг меҳнатидан фойдаланади. Аммо инсон ўз меҳнати билан ҳамиша табиатга таъсир қилиш имконига эга эмас, чунки у жисмоний жиҳатдан ожизлик қилади. Бу эса уни меҳнат қуролларидан фойдаланишга мажбур қилади.

Меҳнат қуролларидан фойдаланиш жараёни инсоннинг билими ва ақлининг такомиллашувига олиб келади. Масалан, ўша буғдойни етиштиришни олайлик. Олдин одамлар оддий омочдан фойдаланган, сўнгра у кучли қувватга эга бўлган тракторларнинг вужудга келишини тақозо қилди. Ёки ун тайёрлашда олдин оддий сув ва ҳаво тегирмонидан фойдаланган, ҳозир эса бутун йирик саноат асосида қурилган тегирмонлардан фойдаланилмоқда. Демак, бун-

дан кўриниб турибдики, меҳнат қуроллари мунтазам равишда такомиллашиб бориш қонуниятига эга экан.

Меҳнат меҳнат жараёнида содир бўлади. Фараз қилайлик меҳнат қилиш қобилиятига эга одам бор. Меҳнат қуроли мавжуд. Бу иккаласининг мавжудлиги ҳали ҳеч нарса эмас. Меҳнатнинг содир бўлиши учун меҳнат жараёни бўлиши керак.

Меҳнат жараёни табиатга меҳнат, меҳнат предмети ва меҳнат воситасининг биргаликда таъсири туфайли содир бўлади.

Ўша нон ишлаб чиқариш жараёнига қайтадиган бўлсак, у ердаги ишлаётган нонвойларни меҳнат соҳиби дейиш мумкин. Нон ишлаб чиқаришга мўлжалланган цех (тандир) *меҳнат воситаси* ҳисобланади ва ун, туз, сув каби қоришмалар (хамир) *меҳнат предмети* бўлиб ҳисобланади. Нонвойнинг тандирга хамирни ёпиб нон тайёрлаш жараёни *меҳнат жараёнидир*. Уччасини бирдан ҳаракатга келтирилса, бизнинг эҳтиёжимизни қондирадиган тайёр маҳсулот, яъни нон ишлаб чиқарилади. *Тайёр маҳсулот* деганда табиат неъматларини инсон эҳтиёжини қондириш учун истеъмолга тайёр ҳолга келтирилган маҳсулот тушунилади.

Нон ишлаб чиқарган одам кийим кийиши керак, кийим ишлаб чиқарган одам нон ейиши керак ва ҳоказо. Шу яшаш жараёнида одамлар бир-бири билан муносабатда, алоқада бўладилар. Бу муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатлари деб айтилади. Демак, *ишлаб чиқариш муносабатлари* деганда одамларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш учун бир-бири билан бўладиган муносабатларини тушунмоқ керак.

Жамият тараққиёти меҳнатнинг такомиллашувини талаб қилса, меҳнатнинг такомиллашуви жамият тараққиётини таъминлайди. Булар бир-бири билан узвий боғлиқ ва доимий равишда такомиллашиб бориш қонуниятига эга бўлган тушунчалардир.

5.1.2. Бозор муносабатлари шароитида меҳнатнинг характери ва манфаатлар муштараклиги

Ҳар қандай жамиятнинг иқтисодий асосини яратувчи куч бу меҳнатдир. Шу туфайли унинг характерини ўрғаниш ҳамisha долзарб бўлиб келган. Социализм шароитида

бу муаммога бағишланган ўнлаб институтлар мавжуд бўлиб уларда юзлаб олимлар шуғулланар эди.

Меҳнатнинг характери назарий жиҳатдан таҳлил қилганда унинг унумли ёки унумсиз эканлигини исботлаш асосий ўринни эгаллайди. Унумли ва унумсиз меҳнат муаммоси билан жуда кўп йирик олимлар, жумладан С.Г.Струмилин, А.Ш.Румянцев, В.С.Немчинов, Е.С.Варга, Г.С.Хачатуров, Н.А.Кронрод, А.И.Ноткин, А.С.Кудрявцев, М.М.Гатовский, В.В.Новожилов, Г.А.Пруденский, П.А.Хромов, Е.Л.Маневич кабилар шуғулланган.

Бу муаммонинг бевосита муоммала соҳасида, хусусан савдода қандай ҳал бўлиш масаласи билан М.И.Баканов, В.И.Иваницкий, Л.И.Кравченко, Н.П.Писаренко, А.М.Фридман, С.В.Сапов, М.В.Сладков, Д.Тимошевский, В.Х.Задорожный, В.Д.Хорин каби бир қанча олимлар шуғулландилар.

Бу муаммони тадқиқ қилишда Ўзбекистонлик олимларнинг ҳам ҳиссаси катта. Улар таркибига И.Т.Абдукаримов, Н.Б.Бозоров, Д.С.Сирождетдинов, Р.Х.Шодиев, М.М.Мухаммедов, А.Ўлмасов, Ё.Абдуллаев кабиларни киритиш мумкин.

Бозор муносабатлари шароитида меҳнатнинг характери тадқиқ қилиш фақатгина назарий жиҳатдан эмас, балки катта амалий аҳамиятга ҳам эга. Ҳар бир соҳада банд бўлган ходимлар меҳнатининг характери ўрганмасдан шу соҳанинг халқ хўжалигида тутган ўрнини, давлатимизнинг ички ялпи маҳсулотига ва ялпи миллий маҳсулотига қўшган ҳиссасини аниқлаш қийин. Қайсики бу кўрсаткичлар шу давлатнинг иқтисодий қудратини, аҳолининг ижтимоий аҳволини, иқтисодий ўсиш даражасини, бошқа давлатлар ўртасида тутган ўрнини ифодаловчи кўрсаткичлардир.

Масаланинг муҳимлиги шу муаммонинг бир қанча назарий жиҳатларини ҳозирги давр нуқтаи назаридан ўрганишни ва талқин қилишни талаб қилади. Булар жумласига кўп мулкчилик шароитида меҳнатнинг характери (унинг унумли ёки унумсизлигини), унинг қайси соҳага мансублигини (ишлаб чиқариш ёки ноишлаб чиқариш), меҳнат натижасини қандай баҳолашни (меҳнат унумдорлиги ёки меҳнат самарадорлигини) аниқлаш каби муаммолар киради. Бу

муаммоларнинг ҳал қилиниши ўзининг мустақил тараққиёт йўлини танлаб олган республикамиз учун катта аҳамият касб этади. Чунки, булар мавжуд меҳнат потенциалининг қанча қисмини шу соҳага жалб қилиш зарурлигини, улардан қандай самарали фойдаланиш мумкинлигини кўп мулкчиликка асосланган ушбу соҳанинг жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий салоҳиятига қандай ҳисса қўшаётганлигини аниқлашда метадологик асос бўлади.

Меҳнатнинг характери деганда мазкур жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий қурилишига тўғри келадиган меҳнат табиати тушунилади. Ўзбекистонда бозор муносабатлари шаклланмоқда. **Бунинг иқтисодий асослари** энг аввало кўп мулкчилик, эркин рақобат ва эркин нархлардан иборатдир. Ушбу тушунчалар бозор муносабатлари амал қиладиган бир қанча бошқа қонуниятлар билан бевосита боғлиқ. Хусусан, нархнинг ўзгариши талаб ва таклиф қонунига амал қилади. Талаб кўпайса нарх ошади, таклиф кўпайса тескариси. Талаб ва таклифнинг мувозанати нархнинг барқарорлигини таъминлайди.

Кўп мулкчилик ўз навбатида ягона марказлашган бошқарувдан холи эркин тадбиркорликнинг шаклланиши учун объектив замин яратди. Рақобат эса ҳар бир хўжалик юритувчи субъектдан самарали ишлашни талаб қилади ва ҳ.к.

Меҳнатнинг характери худди шу жараёнда шаклланади. Бунда энг аввало ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилишнинг турли шакллари, яъни кўп мулкчиликни эътироф этиш лозим. Кўп мулкчилик биринчи галда мулкдорларнинг манфаатига хизмат қилади.

Мулкдорлар ўзининг иқтисодий фаолиятдан, энг аввало, мулкни кўпайтиришдан манфаатдордир. Мулкни кўпайтириш учун қандайдир фаолият кўрсатиш керак. Бу фаолият жамият эҳтиёжидан келиб чиқмоғи лозим, чунки ҳар қандай фаолият шунчаки содир бўлмайди. Ундан кимдир манфаатдор бўлиши лозим. Шу жиҳатдан мулкдорнинг манфаати жамият манфаатига мос келиши даркор. Бу — масаланинг биринчи жиҳати.

Иккинчидан, мулкдор ўз фаолияти натижасида олган даромади (фойдаси) ва мулкидан солиқ тўлаш йўли билан давлат орқали жамиятнинг манфаатига яна мос кела-

диган ишни қилади. Бундан кўриниб турибдики, мулкдор мулкининг кўпайиши давлат ва жамият учун ҳам фойдали. Демак, фуқароси бой мамлакат иқтисодий жиҳатдан қудратли мамлакат бўлиши муқаррар экан.

Бу ҳолда меҳнат бевосита мулкдор ва жамият манфаатларини ифода этадиган, уларнинг муштараклигини таъминлайдиган характерга эга бўлади.

Аммо меҳнатни меҳнаткаш қилади. Унинг манфаати ҳам манфаатлар тизимида муҳим ўринни эгаллайди. Шу туфайли меҳнат қилганда меҳнаткаш энг аввало ўз манфаати нуқтаи назаридан қарайди. Шу туфайли ҳам кўп, яхши ва сифатли меҳнат қилса у мулкдордан шунчалик кўп меҳнат ҳақи олиши лозим. Бу учун меҳнат қилувчи ўзининг меҳнат унумдорлигини ошириб боради. Бунда барча манфаатларнинг мувофиқлиги таъминланади.

Биринчидан, мулкдорнинг мулки, унинг даромади кўпаяди. Иккинчидан, давлатнинг ушбу объектлардан оладиган солиғи ошади. Учинчидан, меҳнаткашнинг меҳнат ҳақи кўпаяди ва шунга мос равишда давлатга тўлайдиган солиғи ҳам ошади. Демак, барча манфаатларнинг бир-бирига мувофиқлиги таъминланади.

Жамияттаги барча моддий ва маънавий неъмат шу жамиятда мавжуд бўлган меҳнат билан яратилган. Меҳнат жамият, табиат ва инсон тафаккурида содир бўладиган жараёнларни такомиллаштириб боради. Демак, ҳар қандай тараққиёт замирида меҳнатнинг такомиллашуви ётади. Бирок, меҳнатнинг характери, унинг инсонга ва ижтимоий тараққиётга таъсири ҳар хил тарихий даврда бир хил бўла олмайди, чунки инсон меҳнати унинг ақл-заковати билан бошқарилади, меҳнат қилиш жараёни эса бир қанча омиллар таъсирида содир бўлади. Кўриниб турибдики, меҳнат муаммоси жуда кенг қамровли, жуда катта тадқиқот кўламини талаб қиладиган муаммодир. Биз эса бу муаммонинг фақат бир қисмига, бозор муносабатлари шароитида меҳнатнинг характери режали иқтисодиётга нисбатан қандай ўзгаришлар содир бўлганлигига ва жамият тараққиётининг шу босқичида унинг қанақа ўзига хос хусусиятлари вужудга келганлигига тўхталамиз.

Ижтимоий мулкка асосланган социалистик ишлаб чи-

қариш шароитида меҳнатнинг характери дейилганда унинг миллий даромадни яратишга қўшган ҳиссаси тушунилар эди. Бу учун назарий жиҳатдан меҳнатнинг унумли ёки унумсиз меҳнат эканлигини асослашни талаб қилинар эди. Эндиликда, кўп мулкчиликка асосланган бозор муносабатлари шароитида савдодаги меҳнатнинг характери жамиятнинг ялпи миллий маҳсулотини яратишга қўшган ҳиссаси билан белгиланади.

Миллий даромад ва ялпи миллий маҳсулот бир-биридан моҳияти ва мазмуни жиҳатидан фарқ қилади. Назарий жиҳатдан тадқиқ қилишда ушбу меҳнатнинг характериға унумли ёки унумсиз меҳнат нуқтаи назаридан эмас, балки меҳнатнинг манфаатға хизмат қилиши нуқтаи назаридан ёндашиш мақсадға мувофиқдир. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, ҳозирги шароитда унумли меҳнатға моддий неъмат ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан эмас, балки миллий маҳсулот ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан қараш лозим. Чунки социалистик ишлаб чиқариш шароитида ижтимоий ишлаб чиқариш моддий неъмат ишлаб чиқариш ва моддий неъмат ишлаб чиқармайдиган соҳаларға бўлинар эди. Бозор муносабатлари шароитида миллий даромад кўрсаткичи ўрниға ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичи киритилиб, уни яратишда моддий неъмат ишлаб чиқариш соҳаси билан бирға даромад келтирувчи барча хизматлар ҳам киради. Ушбу муаммоға шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, ҳозирги шароитда унумли ва унумсиз меҳнатни аниқлашға янгича методологик усул билан ёндашиш лозим бўлади.

Социалистик ишлаб чиқариш шароитида унумли ёки унумсиз меҳнат муаммосини ҳал қилишда унга асосан ижтимоий ишлаб чиқариш жамият нуқтаи назаридан қаралар эди. Эндиликда эса бу муаммони ҳал қилишда асосан мулк эгаси, соҳибкор нуқтаи назаридан қараш лозим. Бу тавсия бозор муносабатлари шароитида унумли ва унумсиз, фойдали ва бефойда меҳнат характерини тадқиқ қилишда асосий назарий концепция бўлиб ҳисобланади.

Марксизм таълимоти нуқтаи назаридан ҳар қандай моддий неъмат яратувчи меҳнат унумли меҳнатдир. Аммо бозор муносабатлари шароитида ҳар қандай моддий неъмат яратган меҳнат агар у мулк эгасиға, соҳибкорға фойда

келтирмаса, унумли меҳнат ҳисобланмайди. Бундай меҳнат натижаси, унга молиявий хўжалик фаолиятини иқтисодий инқирозга олиб келади. Бундай меҳнатнинг соҳибкор учун кераги бўлмайди. Аммо у жамият учун унумли меҳнат, чунки моддий неъмат яратилди.

Унумли меҳнатга меҳнаткаш нуқтаи назаридан ҳам ёндашиш лозим. Агар меҳнаткаш сарф қилган меҳнати эвазига оладиган меҳнат ҳақи билан ўзининг ва оиласининг яшашини таъмин қилса, иш кучини такрор ишлаб чиқара олса, бу меҳнат шу ишчи, меҳнаткаш учун унумлидир. Меҳнаткашни у моддий неъмат ишлаб чиқараяптими ёки чиқармаяптими, ёки хизмат соҳаси билан бандми уни қизиқтирмайди. Уни қизиқтирган нарса ўз меҳнати учун (унумлими ёки унумсизми, қатъи назар) оладиган меҳнат ҳақидир.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, умуман меҳнатнинг характерини тадқиқ қилишда бозор муносабатлари шароитида, унга асосан мулк эгаси, соҳибкор нуқтаи назаридан ёндашиш лозим экан. Аммо ҳар қандай соҳибкор ўзи яшаб турган давлатнинг ичида шу жамиятнинг аъзоси. Шу нуқтаи назардан унинг меҳнатига фақат ўзининг иқтисодий манфаатидан келиб чиқмасдан, балки жамият манфаатини ҳам ҳисобга олиш лозим. Шу жамиятнинг аъзоси сифатида ҳар бир меҳнаткашнинг ҳам ўз манфаати бор. Шу туфайли меҳнатнинг характери тадқиқ қилинганда унинг манфаати ҳам четда қолиб кетмаслиги лозим. Демак, бозор муносабатлари шароитида меҳнатнинг натижасини баҳолашда социализмдагидек фақат жамият нуқтаи назаридан қаралмасдан, балки мулк эгаси, соҳибкор, жамият ва меҳнаткаш манфаатларининг муштараклигини таъминлаш нуқтаи назаридан қараш лозим экан.

Бозор муносабатлари шароитида муҳим муаммолардан бири савдонинг қайси соҳага мансублигини аниқлашдан иборатдир. Режали иқтисод шароитида миллий даромаднинг яратилиши нуқтаи назаридан ижтимоий ишлаб чиқариш иккита йирик моддий неъмат ишлаб чиқарувчи, унумли ва моддий неъмат ишлаб чиқармайдиган, унумсиз соҳага бўлинар эди. Бу табақаланиш жамият нуқтаи назаридан тўғри, чунки жамиятнинг бойлиги асосан моддий ишлаб чиқариш орқали кўпаяди.

Бизнинг иқтисодиётимизнинг ўзига хос хусусияти шундаки, биз миллий ҳисоб тизимини халқаро андозалар даражасида қабул қилсакда, бизда бу икки соҳанинг сақланиб қолиши муқаррар, чунки Ўзбекистон республикасининг танлаган ўзига хос ва мос йўлида Президентимиз И.А.Каримов бир неча марта таъкидлаганидек, ҳар қандай ислоҳотдан мақсад — халқ фаровонлигини ошириш, унинг аҳволини яхшилашдан иборатдир. Демак, бизда ижтимоий манфаатлар ҳукмрон (гегемон) бўлмасада, ўз устуворлигини йўқотган эмас. Бундай шароитда, албатта, моддий неъмат ишлаб чиқарувчи унумли соҳа алоҳида сақланиб қолиши объектив заруратдир. Бу эса Ўзбекистонда шаклланаётган бозор муносабатларининг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Энди иқтисодий жараённинг содир бўлиши давлатнинг бошқарувдаги роли, умуман хўжалик юритиш соҳасида вазият тубдан ўзгарди.

Кўп мулкчиликка асосланган савдо ташкилотлари мустақил фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг аксарият қисми давлат тасарруфидан чиқарилди. Аммо, давлат бу субъектларни ўз тасарруфида қонун йўли билан ушлаб турибди, чунки улар давлатнинг қонунлари доирасида фаолият кўрсатмоқдалар. Хўжалик субъектлари, шу жумладан савдо корхоналари, ҳам ҳар қандай иқтисодий фаолият натижасидан (агар у имтиёзга эга бўлмаса) давлатга солиқ тўлайдилар. Давлат солиқ механизми орқали ўз назоратини амалга оширади. Савдо корхоналари ҳам даромад (фойда) келтирадиган фаолияти натижасидан маълум меъёр асосида солиқ тўлайди. Агар савдонинг кўрсатадиган пуллик хизматига ана шу давлат нуқтаи назаридан қаралса, у жамият учун ҳам унумли соҳага айланади. Савдода банд бўлган ходим ўз меҳнати эвазига иш ҳақи олади ва ўзининг сарф қилган иш кучини такрор тиклайди. Бу эса у учун унумли меҳнатдир. Шу туфайли бозор муносабатлари шароитида савдони давлат (жамият), мулк эгаси (соҳибкор), меҳнаткаш (ишчи кучи) манфаатларининг муштараклигини таъминловчи унумли ва наф келтирувчи соҳа деб ҳисоблаш лозим. Том маънода савдо бозор муносабатлари шароитида сервис хизматига киради.

Савдода меҳнатнинг характери ўрганилганда, албатта, унинг натижасини қандай баҳолашни кўриб чиқилмаса, фикримизча, бу борадаги тадқиқот охирига етмаган ҳисобланади. Социалистик ишлаб чиқариш шароитида савдода унумли меҳнат улушининг кўплигидан келиб чиқиб бу соҳадаги меҳнатнинг натижасини баҳолашда меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи қўлланилар эди. Бу кўрсаткични ҳисоблаш учун асос қилиб товар обороти жорий ва солиштирма баҳода олинар эди. Эндиликда ҳам савдо корхонасининг асосий кўрсаткичи товар обороти бўлиб қолиши керак, чунки молиявий хўжалик фаолиятини ифодаловчи деярли барча кўрсаткичлар (ялпи даромад, фойда, муомала харажатлари ва ҳоказо) шу кўрсаткичнинг ҳажмига боғлиқ.

Шу туфайли бозор муносабатлари шароитида ҳам меҳнат унумдорлиги кўрсаткичини битта савдо ходимида тўғри келадиган товар оборотининг ҳажми (жорий ва солиштирма баҳода) билан баҳолаш усулини сақлаб қолиш мақсадга мувофиқ. Бироқ, мулк эгаси учун, у давлатми, жамоами ёки хусусий соҳибкорми, қатъи назар, товар оборотидан кўра фойда кўрсаткичи муҳимроқдир. Бу албатта унинг иқтисодий манфаатидан келиб чиқади. Шу туфайли меҳнат натижасини баҳолаш учун унинг унумдорлиги билан бирга фойдалилик даражасини ифодаловчи кўрсаткични ҳам қўллашни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Бу ҳар бир ходимга тўғри келадиган фойда суммаси билан ифодаланади.

Ушбу кўрсаткичнинг афзаллиги шундаки, ҳар бир савдо ходимининг ва шу корхона молиявий хўжалик фаолияти билан қизиқувчи субъектларнинг меҳнат самараси тўғрисида хулоса қилиш учун аниқроқ маълумотни беради.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар меҳнат характерини тубдан ўзгартиради. Улар ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршиликларни сусайтиради. Меҳнат қачон тўғри рағбатлантирилсагина ўшанга эришилади. Иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий барқарорлик ҳам меҳнатнинг тўғри рағбатлантирилишига бевосита боғлиқ.

Меҳнат бундай шароитда ижодий характерга ва у оддий меҳнатдан мураккаб шаклига қараб ўзгариш тенденциясига эга бўлади.

Меҳнатнинг иқтисодий характерига эга бўлиши, унинг

тўғри рағбатлантирилиши, кишиларни боқимандалик руҳиятидан қутулишига олиб келади. «Ишламаган тишламайди» тамойилининг амал қилишини таъминлайди. Бу эса ўз навбатида жамиятнинг ҳар бир меҳнатга қобилиятли аъзосини ишлашга, меҳнат қилишга даъват этади. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда ҳам боқимандаликдан қутулиб, худди шундай руҳият шаклланмоқда.

Меҳнат кишини улуғлайди. Ҳар бир мамлакатда ижобий натижага, худди шу ҳолатга эришиш лозим. Қайси давлат самарали меҳнатни қадрласа, улуғласа, шу давлат катта муваффақиятга эришади. Меҳнат эса узлуксиз такомиллашиб боради, унинг самарадорлиги ва унумдорлиги ошади.

Ўзбекистонда сифат жиҳатидан янги жамият шаклланмоқда. Бу меҳнатнинг характерини ҳам шунга мос равишда ўзгаришини талаб қилади. Аммо ҳозирги ўтиш даврида меҳнатни ташкил қилиш, уни тўғри рағбатлантириш, унинг ижодий меҳнатга айланишини таъминлашни ўз ҳолига қўймаслик лозим. Бунга давлатнинг назорати ва бу борадаги ислохотларга етакчилик қилиш лозимлигини тақозо қилади.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон ўзига хос ва мос тараққиёт йўлини танлади. Бунинг жуда кўп ўзига хослиги мавжуд. Булардан бири юртбошимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек, иқтисодни унумли ёки унумсиз бўлиб ўрганиш эмас, балки манфаатлар муштараклигини таъминлашдир. Шундай экан, савдодаги меҳнатнинг характерини тадқиқ ва таҳлил қилганда унга унумли ёки унумсиз соҳа нуқтаи назаридан эмас, балки ишчи кучи эгаси, яъни меҳнаткаш, мулкдор, давлат ва жамият манфаатлари нуқтаи назаридан қараш мақсадга мувофиқдир. Савдони эса унумли ёки унумсиз соҳа демасдан уни сервис хизмати таркибига кирувчи инсон ҳаёти учун муҳим соҳа деб қарашни тақозо қилмоқда.

5.1.3. Меҳнат салоҳияти (потенциали) тушунчаси

Режали иқтисодиёт шароитида чоп қилинган иқтисодий адабиётларда меҳнат тушунчалари таркибида меҳнат ресурси, меҳнатнинг ўзи, иш кучи, меҳнат унумдорлиги, меҳнат

самарадорлиги каби тушунчалар қўлланилар эди. Эндиликда кўп соҳаларда янгилавиш жараёни давом этмоқда. Кундалик ҳаётимизга, фанга янги иқтисодий иборалар, атамалар ҳам кириб келмоқда. Шулардан бири меҳнат салоҳияти (потенциали) тушунчасидир.

Меҳнат салоҳияти нима деган саволга жавоб бериш учун, энг аввало, унинг амал қилиш соҳаси ва турларини аниқлаб олиш мақсадга мувофиқдир. Меҳнат салоҳияти тушунчасини бир киши, меҳнат жамоаси ва бутун жамият миқёсида аниқлаш, баҳолаш лозим.

Буни тўғри аниқламоқ учун аввал меҳнат ресурси тушунчасини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Меҳнат ресурси меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли (аёллар 16-54 ёшда, эркеклар 16-60 ёшда) сонига ўз ифодасини топади. Бу ёшдаги ногиронлик ва бошқа сабаблар билан ишламайдиганлар меҳнат ресурсига кирмайди. Демак, меҳнат ресурси деганда аҳолининг маълум чегараланган ёшдаги ишлай оладиган фаол қисми тушунилади.

Аммо бозор муносабатлари шароитида меҳнат қилувчилар ёшидан қаёи назар, меҳнат қилиш қобилияти бўлса, моддий неъмат ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва иш бажариш билан машғул бўлмоқдалар. Бундан мулкдор ҳам, иш берувчи ҳам одамларнинг ёшини чегараламасдан, балки уларнинг меҳнат қила олиш қобилиятидан келиб чиқади.

Масалан, битта хусусий корхонада 100 киши ишлайди. Шундан 8 киши нафақа (пенсия) ёшида, 2 киши ҳали 16га кирмаган. Буларнинг ҳаммасини меҳнат ресурси деб бўлмайди. Меҳнат ресурсининг сони атиги 90 киши, 10 киши меҳнат ресурсига кирмайди. Лекин корхонанинг меҳнат салоҳияти сон жиҳатидан ушбу корхонада 100 кишидан иборат бўлади.

Меҳнат ресурси иқтисодий адабиётларда ҳам аҳолининг ёшига қараб, таъкидланганидек, сон жиҳатидан маълум чегара доирасида қаралади. Меҳнат салоҳияти эса ходимларнинг ёшини чегараламайди. Унинг турли ҳолатларда қўлланиладиган таърифини кўриб чиқамиз.

Бир кишининг *меҳнат салоҳияти* деганда шу ходимнинг маълум бир вақтда маълум бир ишни бажариши мумкин бўлган жисмоний ва интеллектуал қобилияти тушунилади.

ди. Бу бир кишининг меҳнат салоҳиятига берилган таъриф. Кишилар ҳар хил бўлганлиги туфайли уларнинг меҳнат салоҳияти ҳам турлича. Бир киши маълум бир вақт бирлигида жуда кўп моддий неъмат ёки бошқа меҳнат натижасини яратиши мумкин, иккинчи киши шу вақт бирлигида унга нисбатан жуда оз ёки кўп нарса яратиши мумкин. Шу туфайли кишиларнинг меҳнат салоҳияти уларнинг турли ҳажмда яратувчанлик қобилиятини белгилайди.

Меҳнат ресурси меҳнатнинг борлиги, мавжудлигини ифодаласа, меҳнат салоҳияти унинг яратувчанлик қобилиятини ифодалайди.

Жамоанинг меҳнат салоҳияти (потенциали) деганда шу жамоа қилиши лозим бўлган бирорта ишни (хизматни) бажаришга қодир турли ёшдаги, малака ва жинсдаги ходимлар мажмуаси тушунилади. Жамоанинг меҳнат салоҳияти сон ва сифат жиҳатидан меҳнат ресурсидан фарқ қилади. Юқорида таъкидланганидек, 100 кишилиқ жамоада меҳнат салоҳияти 100 киши, шундан 90 киши шу жамоанинг меҳнат ресурсини ташкил қилади. Худди шундай ҳолатни худуд ва бутун жамият миқёсида ҳам кўриш мумкин.

Масалан, битта вилоят аҳолиси 3,0 миллион киши. Шулардан меҳнатга қобилиятли ёшдаги аёллар ва эркеклар сони 1,8 миллион кишини ташкил қилади. Шулардан 0,5 миллион киши вақтинчалик ишламайди. Аммо ишлаётганлар сони ушбу вилоятда ёш болалар ва нафақа ёшидагилар билан бирга 1,9 миллион кишини ташкил қилади. Энди шуларни тегишли категорияларга бўлиш мумкин.

1. Аҳолининг сони — 3,0 миллион киши.
2. Меҳнат ресурслари — 1,8 миллион киши.
3. Ходимлар сони — 1,9 миллион киши.
4. Меҳнат салоҳияти — 2,4 миллион киши (1,8+0,6).

Ушбу тенгламада 0,6 миллион киши ишлаётган нафақахўрлар ва ёшлардир. Бу қуйидагича аниқланади:

$$1,9 + 0,5 - 1,8 = 0,6.$$

Ушбу кўрсаткичларга асосан меҳнат салоҳиятидан фойдаланиш даражасини ҳам аниқлаш мумкин. Вилоятда меҳнат салоҳияти 2,4 миллион кишини ташкил қилган бир пайтда иш билан банд аҳоли, яъни ходимлар сони 1,9 киши-

ни ташкил қилади. Меҳнат салоҳиятининг фойдаланиш коэффициенти 0,792га ёки 79,2 фоизга ($1,9:2,4 \times 100$) тенг экан. Шундай қилиб, бозор муносабатлари шароитида меҳнат кўрсаткичларига яна бир муҳим кўрсаткич — меҳнат салоҳияти тушунчаси кириб келди. Бу, бизнинг фикримизча, объектив зарурият. Эндиги мутахассислар ушбу тушунчаларнинг мазмунини, фарқини яхши англаб олишлари лозим, чунки бу кўрсаткичлар бошқариш ва тегишли режаларни тузиш учун ўта муҳимдир. Зеро, ҳар бир ходим шунчаки субъект бўлиб қолмасдан, балки жонли ижтимоий-иқтисодий категориядир.

Унинг орқасида оиласи турибди, меҳнат қилиб уни моддий жиҳатдан таъминлаш керак. У меҳнати учун иш берувчи мулкдордан ҳақ талаб қилади. Бу мулкдор учун харажат. Ҳар бир қилинган харажат мулкдорга наф келтириши лозим. Шундай қилиб, ҳозирги бозор муносабатлари шаклланаётган пайтда ушбу кўрсаткичларнинг фақат таркиби эмас, балки мазмуни ҳам тубдан ўзгарди.

Меҳнат салоҳияти (потенциали) тушунчасига жамият нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, унинг мазмуни битта ходим меҳнат потенциалидан фарқ қилади, чунки меҳнат жараёнида ҳамиша битта ходим эмас, балки меҳнат жамоалари иштирок этади. Бу жамият миқёсигача кўтарилади. Шундай қилиб, ушбу тушунчага жамият нуқтаи назаридан қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Меҳнат салоҳияти (потенциали) — бу бирор кўзда тутилган ишни (фаолиятни) маълум бир вақтда бажаришга қодир бўлган турли малакага эга барча ишчи ва хизматчилар мажмуасидир. Таҳлил қилиш учун уни натурал ва қиймат кўрсаткичларида ифодалаш лозим. Бу унинг таркибида намоён бўлади.

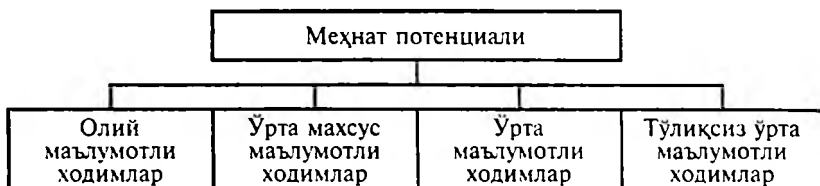
5.1.4. Меҳнат салоҳияти (потенциали) таркиби

Меҳнат салоҳияти (потенциали) таркибини натурал ва қиймат жиҳатидан ифодалаш мумкин. Натурал жиҳатидан унинг таркибига қуйидагилар киради: олий маълумотли ходимлар; ўрта махсус маълумотли ходимлар; умумий ўрта маълумотли ходимлар; тўлиқсиз ўрта маълумотли ходим-

лар (булар таркибига бошланғич маълумотга эга бўлган ходимлар ҳам киради) (28-чизма).

28-чизма

Меҳнат салоҳияти (потенциали) таркиби

Ҳар бир гуруҳ ходимлар ўз навбатида мутахассислари бўйича ҳам туркумланади, чунки барча олий маълумотли ходимларга бир хил талаб қўйиб уларнинг ҳар биридан бир хил самара кутиб бўлмайди. Масалан, агроном керак бўлган жойга юқори малакали математика ўқитувчисини ўтқазиб қўйсангиз ўқитувчининг юқори малакасидан ҳеч қанақа наф келмайди. Ёки унинг тескариси она тили ўқитувчиси ўрнига астрономия ўқитувчисини ёки агрономни ўтқазиб қўйсангиз ҳам худди шундай. Шу туфайли ҳар бир гуруҳ ходимларнинг бажараётган ишига малакалари тўғри келишини аниқлаш лозим.

Бундай ҳолат ҳозирги бозор муносабатлари шароитида жамият учун ҳам, мулкдор учун ҳам, иш кучи соҳиби учун ҳам муҳимдир. Иш кучи соҳиби ишлаган жойида ўз малакасига тўғри келадиган ишни бажаради, уни такомиллаштиради ва ноёб мутахассисга айланиб боради. Мулкдор учун унинг қулайлиги шундаки, у бундай ходимларни ишлатиб самарали ва сифатли кўрсаткичларга эришади, тўлаган меҳнат ҳақи бежиз кетмайди. Жамият учун бу ҳолатнинг фойдаси шунда намоён бўладики, охир оқибатда, биринчидан, мулкдорнинг мулки, иш кучи соҳибининг даромади кўпаяди ва булардан олинadиган солиқ миқдори мос равишда ошади. Иккинчидан эса жамиятда сифатли маҳсулот (иш, хизмат) кўпаяди, бозор тўлади, фаровонлик ошади.

Шундай қилиб, меҳнат потенциали ҳар бир гуруҳининг маълум даражада яна гуруҳланиши муҳим аҳамиятга эга.

Худди шундай ҳолатда бошқа гуруҳларга ҳам ёндашиш мумкин. Меҳнат потенциали гуруҳлари қуйидаги 28-чизмада ўз аксини топган.

Меҳнат потенциали таркибини иқтисодий мазмуни жиҳатидан тўғри аниқлаш учун меҳнат ресурслари ва ходимлар сони каби тушунчаларни ҳам аниқлаб олишни тақозо қилади.

Меҳнат ресурслари деганда, таъкидланганидек, корхонада банд бўлган меҳнатга қобилиятли ёшдаги (эркаклар 16-60 ёш, аёллар 16-54 ёш) ишчи ва хизматчилар тушунилади.

Бу асосан натурал кўрсаткичда, яъни ходимлар сонидан ифодаланади. Буларнинг таркибини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$M_p = I + M_{tx} + X_z + B_x,$$

бунда: M_p — меҳнат ресурси; I — ишчи; M_{tx} — муҳандис техник ходимлар; X_z — хизматчилар; B_x — бошқарув ходимлари.

Бунда шуни инобатга олиш лозимки, барча кўрсаткичлар таркибида пенсионерлар ва ўсмирлар ифода этилмайди.

Ходимлар сони, таъкидланганидек, меҳнат ресурсларидан миқдори ва мазмуни жиҳатидан ҳам фарқ қилади.

Ходимлар сони деганда — корхонада банд бўлган (ёшидан қатъи назар) барча ишчи ва хизматчилар йиғиндиси тушунилади. Бу ҳам фақат натурал миқдорда ифодаланади ва қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$X = (I + M_{tx} + X_z + B_x) + (П + У),$$

бунда: $П$ — ишлаётган пенсионерлар; $У$ — ишлаётган ўсмирлар.

Аммо шуни эътироф этиш керакки, ходимлар сони меҳнат ресурсларидан ишлаётган пенсионер ва ўсмирлар сонига кўп бўлади.

Масалан, $M_p = 200$, $X = 220$ бўлиши мумкин. Бунда ишлаётган пенсионерлар ва ўсмирлар сони 20 кишига $220 - 200 = 20$ тенг бўлади.

Ушбу тушунчаларнинг амалиётда қўлланилишини кўриш учун уларнинг ҳар бирини аниқлаш йўлларини маълумотлар асосида ҳисоблаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат потенциалига оид кўрсаткичларни аниқлаш
учун қуйидаги мисолни келтирамиз.

Фараз қиламиз, бир корхонада қуйидаги таркибда ишчи ва хизматчилар фаолият кўрсатади.

1. Олий маълумотли ходимлар	—	22
Шу жумладан пенсионер ва ўсмирлар	—	3
2. Ўрта махсус маълумотли ходимлар	—	31
Шу жумладан пенсионер ва ўсмирлар	—	4
3. Ўрта маълумотли ходимлар	—	50
Шу жумладан пенсионер ва ўсмирлар	—	12
4. Тўлиқсиз ўрта маълумотли ходимлар	—	18
Шу жумладан пенсионер ва ўсмирлар	—	1
5. Жами ишда банд (1к+2к+3к+4к) бўлган ходимлар	—	121

Ушбу маълумотларга асосан меҳнат потенциали таркиби билан боғлиқ кўрсаткичларни қуйидагича аниқлаш мумкин:

меҳнат ресурслари 101 кишига тенг:

$$(22 - 3) + (31 - 4) + (50 - 12) + (18 - 1) = 101;$$

ходимлар сони 121 кишига тенг:

$$22 + 31 + 50 + 18 = 121;$$

ишлаётган пенсионерлар ва ўсмирлар сони 20 кишига тенг:

$$3 + 4 + 12 + 1 = 20;$$

меҳнат потенциали 121 кишига тенг:

$$22 + 31 + 50 + 18 = 121 \text{ ёки } 101 + 20.$$

Шундай қилиб, меҳнат потенциали ва у билан боғлиқ кўрсаткичларни аниқлаш йўлларини, уларнинг миқдори ва мазмуни жиҳатидан бир-биридан фарқини аниқлаб олиш мумкин экан. Шунинг таъкидлаш лозимки, жамият миқёсида меҳнат ресурси ва меҳнат потенциали бир-биридан миқдор жиҳатидан фарқ қилади. Аммо корхона миқёсида ушбу икки тушунча ўртасида миқдор жиҳатидан аксарият ҳолда тенгликни кўрамиз.

5.1.5. Меҳнат самарадорлиги тушунчаси

Ушбу тушунчани тўлиқ англаб етиш учун энг аввало «самара», «самарадор», «самарадорлик» атамаларининг мазмунига тўхталамиз. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да (М: «Русский язык», 1981, 17 бет) «самара» сўзига қуйидагича изоҳ берилган. «Самара» натижа, оқибат; мева. «Самарадор» сўзини кутилганича ёки ундан ҳам ортиқ самара берадиган, самарали, сермахсул деб изоҳлаган. «Самарадор меҳнат»ни унга мисол тариқасида келтириб қўйган. «Самарадорлик» атамаси самарадор сўзининг изоҳига киришни кўрсатиб, иқтисодий самарадорлик, меҳнат самарадорлигини оширмақ каби сўзлар билан изоҳланган.

Ҳақиқатда ушбу атамаларга изоҳ беришда номи зикр этилган изоҳли луғатда иқтисодиёт нуқтаи назаридан келиб чиқилган. Лекин ушбу тушунчаларни иқтисодиётга тадбиқ қилиш учун уларга янада аниқлик киритиш лозим.

«Самара» — деганда, иқтисод нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, бирорта иқтисодий жараёнда эришилган натижа тушунилади. Ёки бирорта иқтисодий фаолият натижасини ҳам самара сифатида қабул қилиш мумкин. Шуниндек, асосий воситалар, айланма маблағлар ёки меҳнатнинг ишлатилишидан олинadиган натижани ҳам самара сифатида ифодалаш мумкин. Масалан, ишлаб чиқаришда эришилган натижа тайёр маҳсулот ҳажмини ишлаб чиқариш, савдода товар айланмаси ҳажмига эришиш, хизмат соҳасида эришилган натижа — маълум нафар одамларга хизмат қилиш, ишнинг натижаси — шунча ишни бажариш ва ҳоказо. Демак, бирор онгли фаолиятнинг маълум натижага эришиши самара деб айтилар экан.

«Самарадор» атамаси бирор фаолият ёки предметни ишлатишнинг серунумлилигини англатади. Масалан, олий маълумотли малакали кишининг меҳнати оддий малакасиз кишининг меҳнатига нисбатан самарадор, серунум. Бироқ у «самарадорлик» атамаси билан, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да таъкидланганидек, синоним сўзлар эмас. Самарадор сўзи, кўп ҳолларда келгуси замон маъносида ишлатилади. Самарадорлик эса содир бўлган жараённи ифодалайди, яъни ўтган замон маъносида ишлатилади.

«Самарадорлик» — бу том маънода натижавийликдир. Бирорта содир бўлган иқтисодий жараённинг қандай натижа билан якунланганлигини ифодалайдиган тушунча. Самара ва самарадор сўзлари иқтисодиётда асосан мутлақ кўрсаткичлар билан ифодаланса самарадорлик сўзи нисбий кўрсаткичлар билан ифодаланади. Масалан, нон ишлаб чиқариш соҳасини олайлик. Унда бир ойда 600 минг нон ишлаб чиқарилади, деб фараз қиламиз. Бу кўрсаткич нон ишлаб чиқарувчи корхонанинг самараси. Лекин шу миқдордаги нонни неча киши ишлаб чиқарди. Фараз қиламиз 10 киши. Демак, ҳар бир киши бир ойда 60 минг (600:10) дондан нон ишлаб чиқарибди. Бу ерда 60 минг ушбу нон ишлаб чиқарувчи корхонадаги бир кишининг меҳнат самарадорлиги ёки меҳнатнинг натижавийлигини ифодалайди.

Ушбу корхонада оддий учта тандир билан 600 мингта нон ишлаб чиққан, иккинчи бир шундай корхонада битта электр қувватига мослаштирилган печ билан 700 мингта нон ишлаб чиқилган деб фараз қиламиз. Биринчисида, таъкидланганидек, ўн киши ишлаган бўлса, иккинчисида тўрт киши ишлаши мўлжалланган. Энди савол туғилдики қайси корхона самарадор. Албатта электр қувватига мослаштирилган печга эга бўлган корхона ҳар томонлама самарадор. Чунки унда, биринчидан, одам сони кам, иккинчидан эса, кўп маҳсулот етиштириб берилади.

Энди ушбу тушунчаларни бевосита меҳнатга, меҳнат потенциали ва ресурсларига тадбиқ қиладиган бўлсак, қуйидагича хулосаларни қилиш мумкин.

Меҳнат самараси деганда, маълум вақт бирлигида (кун, ой, чорак, йил) эришилган натижа билан ифодаланган кўрсаткич тушунилади. Масалан, меҳнатнинг самараси ишлаб чиқариш соҳасида яратилган тайёр маҳсулот, даромадлар ёки фойда кўрсаткичларида ифодаланиши мумкин. Савдо соҳасида товар айланмаси (оборот), ялпи даромад ва фойда билан ифодаланса, нақлиёт соҳасида юк айланмаси (оборот) каби кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Меҳнат самарадорлиги деганда, унинг натижавийлиги, яъни маълум вақт бирлигида битта ходимга (бир меҳнат потенциалига) тўғри келадиган натижа билан ўлчанади. Масалан, ишлаб чиқаришда бир кишига тўғри келадиган

тайёр маҳсулот ҳажми, бир кишига тўғри келадиган даромад ёки фойда каби кўрсаткичларни киритиш мумкин. Савдо соҳасида ҳам худди шундай ҳолатни айтиш мумкин. Масалан, тайёр маҳсулот ўрнига бу ерда товар айланмаси (обороти) олинади. Қолган кўрсаткичлар номи бир-бирига тўғри келади.

Кўриниб турибдики, меҳнат самараси бу мутлақ кўрсаткич, унинг самарадорлиги эса нисбий кўрсаткичларда ўз ифодасини топган.

Таҳлил жараёнида шуни инобатга олиш лозимки, меҳнат ҳам, унинг натижаси ҳам турли кўрсаткичларда ифодаланади. Масалан, меҳнат натижаси маҳсулот ҳажмида, даромад ёки фойда суммасида ифодаланиши мумкин. Таҳлилинг мақсадига қараб ушбу кўрсаткичлардан бирини ёки ҳаммасини натижа сифатида қабул қилиш мумкин. Худди шундай меҳнат ҳам турли кўринишда ифодаланади. Масалан, корхонада банд бўлган умумий ходимлар сони, корхонада банд бўлган ишчилар сони, мутахассислар, бошқарув ходимлари, хизматчилар кабиларни олиш мумкин.

Шу туфайли меҳнат самарадорлиги тўғрисида тўлиқ ва батафсил хулоса қилиш учун уни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимидан (системасидан) фойдаланиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Аммо кўрсаткичлар тизимига тақрибан ёндашиш, улар таркибига нима тўғри келса киритавериш мумкин эмас. Шу туфайли меҳнат самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни баҳолаш ва аниқлаш мезонини ишлаб чиқиш лозим. Бунда меҳнат, меҳнат ресурслари билан бирга улардан фойдаланишда кетадиган харажатлар, иш кучининг қиймати, иш ҳақи каби тушунчаларни ҳам инобатга олиш лозим, чунки бозор муносабатлари кўп ва сифатли маҳсулот яратиш билан бирга унинг тежамли бўлишини ҳам тақозо қилади.

5.1.6. Меҳнат салоҳияти (потенциали) самарадорлигини баҳолаш мезонлари

Бозор муносабатлари шароитида меҳнат салоҳиятидан (потенциалидан) самарали фойдаланиш давр талаби. Бу ҳеч эскирмайдиган муаммодир, чунки ундан самарали фойда-

ланиш мулкнинг ёки ижтимоий тузумнинг қандай шаклда бўлишидан қатъи назар ҳамиша долзарбдир.

Шу боисдан ҳам бу масала ҳамиша олимлар ва мутахассислар диққат-эътиборида бўлиб келмоқда ва бугунги бозор муносабатлари шароитида ҳам ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда. Меҳнат потенциалидан самарали фойдаланиш республикамиз учун бугунги кунда айниқса муҳимдир.

Бу муаммони ҳал қилиш учун унинг баъзи назарий томонларини кўриб чиқишни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Кўп адабиётларда меҳнат потенциалини иш кучи билан бир хил категория сифатида ифодалайди. Уларнинг самарадорлигини аниқлаш мезони ва кўрсаткичлари ўртасидаги фарқ ҳақида аниқ тушунча берилмайди. Биз ушбу ишда меҳнат потенциали самарадорлигини аниқлаш мезонига, уни бозор муносабатлари тамойилларидан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилишни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Самарадорлик мезонини унинг кўрсаткичларидан фарқ қилмоқ лозим. **Самарадорлик мезони** — бу моҳияти жиҳатидан ишлаб чиқарувчи, мулк эгаси ва давлатнинг моддий манфаатдорлигини ифодаловчи объектив баҳо берадиган ўлчов бирлигидан иборат бўлган иқтисодий категориядир.

Ҳар бир объект ёки жараённинг, жумладан меҳнат потенциали самарадорлигининг мезонини аниқлашда, ҳозирги бозор муносабатлари шароитида, энг аввало мулк эгасининг моддий манфаатдорлиги нуқтаи назаридан қараш лозим. Мулкдор ўзида мавжуд меҳнат потенциалидан ишлаб чиқаришда ёки бошқа соҳаларда фойдаланиши, шунчаки уларнинг ишлатилиши заруриятидан эмас, балки қандай манфаатдор эканлигидан келиб чиқади. Агар шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, меҳнат потенциалининг самарадорлиги мезони мулкдорга қанча моддий манфаат (фойда) келтирилиши билан ифодаланиши лозим.

Агарда меҳнат потенциали самарадорлиги мезонини ишлаб чиқарувчилар (ишчилар) нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, унда шу ишлаётган кишига қандай манфаат бераётганлиги, келтираётганлиги билан аниқлаш мумкин. Унда самарадорлик мезони бир иш вақти бирлигида ходимга қандай манфаат келтириши билан ифодаланади. **Шу сабабли ҳам меҳнат потенциали самарадорлигини**

оширишда манфаатдорликнинг муштараклигини таъминлаш лозим. Агар уларнинг ишлатилишидан фақат мулкдор манфаатдор бўлса, меҳнаткашларнинг меҳнат қилишга қизиқиши бўлмайди. Агарда меҳнат потенциалидан фойдаланишга фақат ишчиларнинг манфаати кўзда тутилган бўлса, унда мулк эгаси ундан фойдаланмайди.

Ҳозирги пайтда республикамизда жуда кўп соҳаларда корхоналарнинг асосий қисми давлат тасарруфидан чиқарилди. Бу жуда тўғри тадбир бўлди, чунки ишчи ва ходимлар энди олдингидек фақат мулк эгаси — давлат нуқтаи назаридан эмас, балки ўзларининг шахсий манфаати нуқтаи назаридан қарайдиган бўлди. Зеро энди меҳнаткаш бир вақтнинг ўзида ҳам мулк, ҳам иш кучи ва унинг натижасига эгалик қиладиган бўлди. Натижада бу мавжуд моддий-техника базасининг тез ва аёвсиз ишлатилиши, муддатидан олдин ишдан чиқиши ва барбод бўлишининг олди олинган бўлди. Энди самарадорликнинг шундай мезонини топиш керакки, у бир вақтнинг ўзида ҳам мулкдор, ҳам меҳнаткаш, ҳам давлат манфаатини тўлиқ ифодаласин.

Ҳозир республикамизда кўплаб хусусий корхоналар, жамоат мулкига асосланган акциядорлик жамиятлари, масъулияти чекланган корхоналар очилмоқда ва фаолият кўрсатмоқда. Бундай корхоналарнинг иш ҳажми қисқа, фақат шу мулк эгаларининг иш кучига асосланган.

Бу ҳолда мулк ва иш кучи эгаси — меҳнаткашнинг манфаати бир-бири билан узвий ва бевосита боғлиқ. Бу шаклдаги ишлаб чиқариш ёки савдо корхонасининг меҳнат потенциали самарадорлигидан манфаатдорлик мулк эгаси учун муҳимдир. У ҳолда меҳнат потенциалидан узоқ муддат самарали фойдаланишини кўзлаб кўплаб фойда олишга интилиб иш кўради. Бу ҳолда меҳнат потенциали самарадорлиги мезонини унинг эгасига маълум вақт бирлигидан қанча фойда келтириши билан ифодалаш мумкин.

Бироқ давлат мулкига асосланган корхоналарда мулк эгаси ва меҳнаткашнинг моддий қизиқиши ҳар хил. Давлат мавжуд меҳнат потенциалидан самарали фойдаланиб кўпроқ манфаатдор бўлишни хоҳласа, меҳнаткашлар эса давлат корхонасидаги моддий-техника базасини ишлатиб кўпроқ фойда олишни кўзлаб ишлайдилар.

Бундай шароитда шу икки томоннинг манфаатини ифодалайдиган самарадорлик мезонини топиш жуда мушкул. Бу борада ўз фикримизни кенг ўқувчилар оммасига, мутахассислар ва олимлар билан ўртоқлашмоқчимиз.

Бизнинг фикримизча меҳнат потенциали самарадорлиги мезонини аниқлашда унинг шаклидан келиб чиқиш лозим. Бу эса ўз навбатида глобал ва локал шаклларга бўлинади.

Самарадорликнинг глобал мезонини аниқлашда давлат манфаати нуқтаи назаридан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Давлатимизнинг ҳозирги сиёсати манфаатлар муштараклигини таъминлашга қаратилган. Ҳар бир қилинган иш давлатимиз учун ҳам, мулкдор учун ҳам, меҳнаткаш учун ҳам фойдали бўлиши лозим.

Давлатимиз меҳнат потенциалидан самарали фойдаланишда фақат ўзининг кўпроқ фойда олишини кўзлаб эмас, балки меҳнаткашларнинг фаровонлигини, турмуш даражасини яхшилашни кўзлаб иш кўрмоқда. Республика раҳбариятининг ҳозирги сиёсати давлатни бойитиш билан биргаликда ҳар бир меҳнат қилган меҳнаткашнинг ҳам фаровонлигини таъминлашдан иборатдир. Зеро, фуқароси бой мамлакатнинг давлати ҳам бой бўлади.

Шундай қилиб, меҳнат потенциали самарадорлиги мезонини аниқлашда шу давлат, жамият нуқтаи назаридан ҳам қараш лозим экан. Бундан ҳар бир меҳнат потенциали энг аввало шу иш кучи соҳибига ва иккинчидан давлатга фойда келтириши лозим деган тушунча келиб чиқади. Бу ҳозирги бозор муносабатлари шароитида жуда муҳимдир, чунки меҳнат потенциали самарадорлигини ошириш билан биргаликда унинг доимий равишда такомиллашиб боришини ҳам таъминлаш лозимдир.

Меҳнат потенциали самарадорлигининг локал мезони бевосита мулк эгаси ва ишлаб чиқарувчилар манфаатининг муштараклигидан келиб чиқади. Самарадорликнинг глобал мезонида ишлаб чиқарилган ялпи миллий маҳсулотнинг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши орқали мақсадга эришилса, бу локал мезонда миллий даромаднинг қуйи бўғинларидаги тақсимланиши орқали эришилади.

Бу бевосита ишчи ва хизматчиларнинг маълум вақт

бирлигида сарф қилинган меҳнати ва шу даврда оладиган иш ҳақининг ҳажмида ўз ифодасини топади. Бунда меҳнат потенциалининг самарадорлигини ошириш эвазига иш ҳақини кўпайтириш лозим.

Меҳнат потенциали самарадорлигининг ошиши моддий-техника базасининг қайси мулкка мансуб бўлишидан қатъи назар унинг ҳам самарадорлиги таъминланади. Демак, бу ерда мулк эгасининг манфаатдорлиги ҳам ўз ифодасини топади. Иш ҳақининг ошиши эса иш кучи эгаси, ишчи ва хизматчилар манфаатдорлигини таъминлайди. Бу ерда давлатнинг манфаатдорлиги ҳам бор. Меҳнат потенциалининг самарадорлигини ошириш эвазига корхонанинг даромади (фойдаси) кўпаяди, ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи ошади. Бу икки кўрсаткич қанча кўп бўлса, давлатга тўланадиган солиқ ҳам шунча кўп бўлади. Бу билан манфаатлар муштараклиги таъминланади. Бу муштараклик меҳнат потенциали самарадорлигини оширишнинг объектив иқтисодий асоси бўлиб хизмат қилади.

5.2. Меҳнат салоҳиятини (потенциалини) ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларнинг таснифи, аниқланиш йўллари ва таҳлили

5.2.1. Меҳнат салоҳиятини (потенциалини) ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

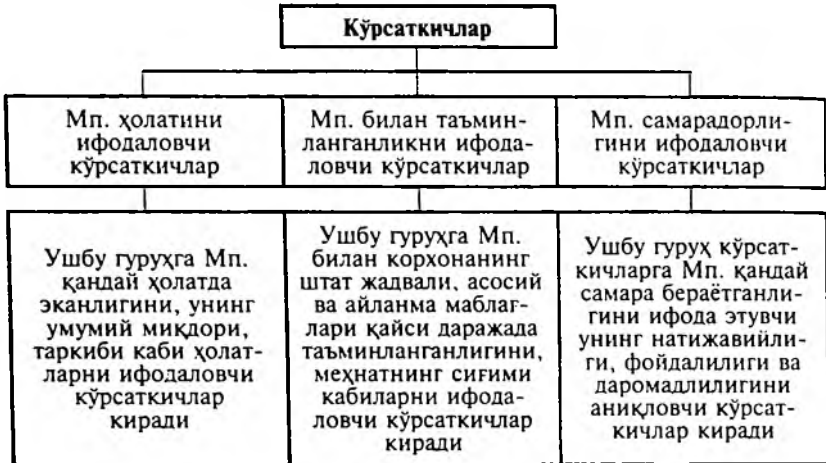
Меҳнат потенциалини баҳолаш ва таҳлил қилиш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Бу кўрсаткичлар иқтисодий жиҳатдан турли гуруҳларга мансуб, чунки меҳнат потенциалининг у ёки бу жиҳатларини ифодалайди.

Меҳнат потенциалини ифодаловчи барча кўрсаткичлар иқтисодий мазмунига қараб уч гуруҳга бўлинади:

1. Меҳнат потенциали ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар.
2. Меҳнат потенциали билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.
3. Меҳнат потенциали самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Ушбу кўрсаткичлар таснифи ва уларнинг мазмуни куйидаги чизмада келтирилган (29-чизма).

Меҳнат потенциални (Мп) ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

5.2.2. Меҳнат салоҳияти (потенциали) ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари

Меҳнат потенциали ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар унинг қандай аҳволда эканлигини кўрсатади. Бу кўрсаткичларни ҳам ўрганиш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки шу кўрсаткичлар орқали меҳнат потенциали қандай аҳволда эканлигини билиш билан бирга, уларнинг ўзгариш динамикасини, обороти ва қўнимсизлиги каби муҳим кўрсаткичларни ҳам билиш мумкин. Бозор муносабатлари шароитида ходимларнинг обороти ва қўнимсизликлари ҳам муҳим аҳамиятга эга, чунки улар ишсизликнинг олдини олиш, самарадорликни ошириш, ходимлар тажрибасининг ошишини таъминлаш каби муҳим жиҳатларни ўзида акс эттиради.

Меҳнат потенциали ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Меҳнат потенциалнинг ўртача сони.
2. Меҳнат потенциалнинг таркиби.

3. Меҳнат потенциалининг обороти.
4. Меҳнат потенциалининг қўнимсизлиги.
5. Меҳнат потенциалининг турғунлиги.

Меҳнат потенциалининг ўртача сони таҳлил қилинаётган ҳисобот даврида аниқланади. Буни ҳисоблаш учун меҳнат потенциалининг давр бошидаги (Мпдб) ва охиридаги (Мпдо) сони қўшилиб иккига бўлинади:

$$\overline{\text{Мп}} = \frac{\text{Мпдб} + \text{Мпдо}}{2}.$$

Агар ҳисобот даврида меҳнат потенциали тўғрисидаги маълумот бир қанча вақтларда ифодаланган бўлса, у ҳолда барча кўрсаткичлар қўшилиб унинг сонига бўлинади:

$$\overline{\text{Мп}} = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n \text{Мп}_i.$$

Меҳнат потенциали таркибини таҳлил қилганда ходимларни алоҳида категориялар бўйича аниқлаш лозим. Масалан, умумий меҳнат потенциалида олий маълумотли ходимлар (Омх) улуши ёки ўрта махсус маълумотли ходимлар (УМХ) улуши каби кўрсаткичларни аниқлаш мумкин.

$$\text{Мп.т} = \frac{\text{Омх}}{\text{Мп}} \quad \text{Мп.т} = \frac{\text{УМХ}}{\text{Мп}} \times 100.$$

Булардан ташқари умумий меҳнат потенциалида бошқарув ходимлари улуши, муҳандис-техник ходимлар улуши, мутахассислар улуши каби кўрсаткичларни ҳам аниқлаш мумкин.

$$\text{Мп.т} = \frac{\text{Мп}_i}{\text{Мп}},$$

бунда: Мп_і — меҳнат потенциалининг алоҳида і — гуруҳлари.

Меҳнат потенциали оборотини таҳлил қилиш ҳам ҳозирги даврда катта аҳамиятга эга. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун барча ишга қабул қилинган ходимларга (Мп.к) ишдан бўшатирилган ходимларни (Мп.б) қўшиб умумий меҳнат потенциали сонига бўламыз.

$$\text{Мп.об} = \frac{\text{Мп.к} + \text{Мп.б}}{\text{Мп}}.$$

Ушбу кўрсаткични алоҳида ишга қабул қилинган ва ишдан бўшатишган ходимлар бўйича ҳам аниқлаш мумкин:

$$\text{Мп.об.к} = \frac{\text{Мп.к}}{\text{Мп}}; \quad \text{Мп.об.б} = \frac{\text{Мп.б}}{\text{Мп}}.$$

Меҳнат потенциалининг қўнимсизлиги умумий меҳнат потенциалда салбий оқибатлар натижасида ишдан бўшатишган ходимларнинг улушини ифодалайди. Салбий сабаблар билан ишдан бўшаганлар таркибига ўз аризаси билан бўшаганлар ҳам киради. Чунки кўпинча ўз ихтиёри билан ишдан бўшаган одамлар бирор шароитдан норози бўлиб бўшайди. Лекин сабабини ҳаммага айтиб ўтиришни ўзларига эп кўрмайдилар. Шу туфайли бундай кишилар ҳам ходимларнинг қўнимсизлигини аниқлашда қўшилади. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\text{Мп.кўп} = \frac{\text{Мп.салб}}{\text{Мп}}.$$

Меҳнат потенциалининг турғунлиги ҳам унинг ҳолатини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир. Буни аниқлаш учун шу корхонада (фирмада, компанияда) уч йилдан ортиқ ишлаган ходимлар сонини (Мп 3 йилдан кўп ишлаганлар) меҳнат потенциалининг умумий миқдорига бўлиш йўли билан аниқлаш мумкин:

$$\text{Мп.тур} = \frac{\text{Мп 3 йилдан ортиқ ишлаганлар}}{\text{Мп}}.$$

Ушбу кўрсаткичларнинг номи, аниқланиш йўллари ва нимани ифодалайдиган мазмуни қуйидаги чизмада келтирилган (*30-чизма*).

Ушбу кўрсаткичларни амалий маълумотларни қўллаган ҳолда аниқлаб тегишли таҳлилий хулосалар чиқариш лозим. Бу учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз. (*38-жадвал*).

Меҳнат потенциали (Мп) ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўллари

Мп ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

Мп.нинг ўртача сони	Мп.нинг таркиби	Мп. обороти	Мп.нинг кўнимсизлиги	Мп. турғунлиги
$\frac{Мпдб + Мпдо}{2}$	$\frac{Мп_i}{Мп}$	$\frac{Мпк + Мпб}{Мп}$	$\frac{Мп.салб}{Мп}$	$\frac{Мп3йор.}{Мп}$
Мп. билан боғлиқ кўп кўрсаткичларни аниқлашда зарур. Бу бир давр бирлигида ўртача қанча Мп. банд бўлганлигини ифодалайди	Мп. таркиби қанча мутахассислар олий ёки ўрта махсус маълумотга эга кадрлар улуши кабиларни ифодалайди	Ҳисобот даврида қанча киши ишдан бўшаган ва қабул қилинганлигининг улушини ифодалайди. Ишга қабул қилинган ва ишдан бўшаганларнинг улушини алоҳида ҳисоблаш ҳам мумкин	Салбий сабаблар (шумладан ўз аризасига биноан) билан бўшатирилган ходимларнинг умумий ходимлардаги улушини ифода этади	Корхонада турғун одамлар яъни шу ерда, 3 йилдан кўп ишлаган одамлар улушини ифода этади

38-жадвал

Меҳнат потенциали ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўзгариш суръати, %
1. Меҳнат потенциалининг ўртача йиллик сони, киши	112	121	+9	108,0
2. Шу шумладан олий маълумотли мутахассислар, киши	20	22	+2	110,0
3. Уларнинг улуши, % ($2к \times 100:1к$)	17,86	18,18	+0,32	101,8
4. Ишчилар сони, киши	98	106	+8	108,2
5. Ишчиларнинг улуши, % ($4к \times 100:1к$)	87,5	87,6	+0,1	100,1

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўзгариш суръати, %
6. Ишга қабул қилинганлар, киши	10	17	+7	170,0
7. Ишдан бўшатирилганлар, киши	5	8	+3	160,0
8. Шу жумладан салбий асослар билан бўшатирилганлар, киши	3	5	+2	166,7
9. Мп. обороти, коэффициент $[(6к+7к):1к]$	0,134	0,207	+0,073	154,5
10. Мп. қўнимсизлиги, коэффициент $(8к:1к)$	0,027	0,041	+0,014	151,9
11. Шу корхонада 3 йилдан кўп ишлаган ходимлар сони, киши	101	105	+4	104,0
12. Мп. турғунлиги, коэффициентда $(11к:1к)$	0,90	0,87	-0,03	96,7

Изоҳ. Жадвалдаги кўрсаткичлар сони анча қисқартирилиб олинди. Масалан, меҳнат потенциали таркибини ходимлар малакаси бўйича оладиган бўлса, у тўртта бўлиши керак. Аммо биз фақат олий маълумотли мутахассислар улушини аниқлаш билан чекландик. Бу услубий асос бўлиш учун шундай қилинди, чунки қолган кўрсаткичлар ҳам худди шу тарзда аниқланади.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, меҳнат потенциали ҳолатини ифодаловчи ва у билан боғлиқ барча кўрсаткичлар ҳисобот даврида ўтган даврга нисбатан ошган. Аммо улар турли даражага эга. Масалан, меҳнат потенциалнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръати 108%ни ташкил қилган бир пайтда, олий маълумотли мутахассислар сонини 110,0%ни ташкил қилади. Демак, ушбу корхонада ходимларнинг малакалилик даражаси ошганлигидан далолат беради. Ҳақиқатда ушбу кўрсаткич ўтган йилда 17,86%ни ташкил қилган бўлса, бу йил 18,18%га етди, яъни 1,8% бандга ошди. Ишчилар сони меҳнат потенциалига мос равишда ўсган. Унинг ўсиш суръати 108,2%ни ташкил қилади. Натижада уларнинг улуши деярли ўзгармасдан қолган.

Ходимларнинг обороти ва қўнимсизлигининг ўсиш суръати мос равишда 154,5 ва 151,9%ни ташкил қилади. Натижада меҳнат потенциалнинг турғунлиги камайган. Ўтган йили 3 йилдан ортиқ ишлаётганларнинг улуши барча ходимларнинг 90%ни ташкил қилган бўлса, ҳисобот йи-

лида ушбу кўрсаткич 87%ни ташкил қилди. Бу кўрсаткич албатта салбий ҳолатдан далолат беради. Лекин ишга қабул қилганларни чуқурроқ ўрганиш лозим. Балки янги ходимлар илғор технологиянинг кириб келиши билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Шундай қилиб, ҳар бир таҳлил қилинаётган объектда меҳнат потенциали ва ҳолатини ўрганиш бу борадаги хулосани ойдинлаштиради.

5.2.3. Меҳнат салоҳияти (потенциали) билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари

Меҳнат потенциалини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимида улар билан таъминланганликни характерловчи кўрсаткичларнинг алоҳида ўрни бор, чунки меҳнат потенциали билан етарли даражада таъминланмаса ҳар қандай жараён ҳам меъёрагадек содир бўлмаслиги мумкин. Агар керагидан кўп таъминланган бўлса корхона учун ортиқча сарф харажатларнинг юзага келишига сабаб бўлиши мумкин. Шу туфайли ушбу гуруҳ кўрсаткичларини аниқлаш, уларни баҳолаш ва таҳлил қилиш бозор муносабатлари шароитида муҳим аҳамиятга эга.

Меҳнат потенциали билан таъминланганликни ифодалаш учун қуйидаги асосий кўрсаткичлар тизимидан фойдаланишни тавсия қиламиз:

1. Меҳнат потенциали билан штат жадвалининг таъминланганлиги.
2. Меҳнат потенциали сифими.
3. Меҳнат потенциалининг қуролланганлиги.
4. Айланма маблағларнинг меҳнат потенциали билан таъминланганлиги.

Ҳар бир кўрсаткичнинг аниқланиш йўлларини кўриб чиқиш лозим. Таҳлилнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда ушбу кўрсаткичлар сонини кўпайтириш ёки камайитириш мумкин.

Меҳнат потенциали билан штат жадвалининг таъминланганлигини аниқлаш учун бир қанча ҳисоб-китоблар қилиш мумкин. Энг аввало бу бўйича умумий кўрсаткични аниқлаш лозим. Бу учун меҳнат потенциалининг

ҳақиқий миқдорини (Мп.х) унинг штат жадвалидаги миқдорига (Мп.шж) бўлинади:

$$\text{Мп.шж.там} = \frac{\text{Мп.х}}{\text{Мп.шж}}$$

Худди шундай кўрсаткични унинг алоҳида гуруҳлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин. Масалан, олий маълумотли ходимларнинг ҳақиқий миқдорини штат жадвали бўйича шундай ходимларга бўлиш мумкин. Ёки корхонада банд бўлган муҳандис-техникларнинг ҳақиқий миқдорини штат жадвалидаги шундай мутахассислар миқдорига бўлиш йўллари билан ҳам аниқлаш мумкин. Бу каби кўрсаткичларни аниқлаш шу соҳа бўйича нимани таҳлил қилинишига боғлиқ.

Меҳнат потенциалининг сиғими (Мпсғ) ҳам ушбу гуруҳга кирувчи муҳим кўрсаткичлардан бири. Уни аниқлаш учун меҳнат потенциали миқдорини (Мп) яратилган (сотилган) маҳсулот (иш, хизмат) ҳажмининг (Q) миқдорига бўлинади:

$$\text{Мпсғ} = \frac{\text{Мп}}{Q}$$

Ушбу кўрсаткич режа бўйича ва ҳақиқатда бир қанча даврларга аниқланиб таққосланиши орқали таҳлил қилинади ва тегишли хулосалар чиқарилади.

Меҳнат потенциалининг қуролланганлиги ёки асосий воситалар фаол қисмининг меҳнат потенциали билан таъминланганлигини ифодаловчи кўрсаткични аниқлаш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки ҳозир жаҳонда фан-техника тараққиёти жадал ривожланаётган пайтда Ўзбекистон ҳам орқада қолмаслиги, шу ютуқ томон интилиб яшаши лозим. Бу эса меҳнатнинг энг илғор техника ва технология билан қуролланишини тақозо қилади. Шу тўғрисида ушбу кўрсаткични ҳар бир корхонада аниқлаш ва таҳлил қилиш лозим. Буни аниқлаш учун асосий воситаларнинг фаол қисмини (Ав.ф) меҳнат потенциали миқдорига (Мп) бўлинади ёки тескариси:

$$\text{Мп.к} = \frac{\text{Ав.ф}}{\text{Мп}}; \quad \text{ёки} \quad \text{Мп.т} = \frac{\text{Мп}}{\text{Ав.ф}}$$

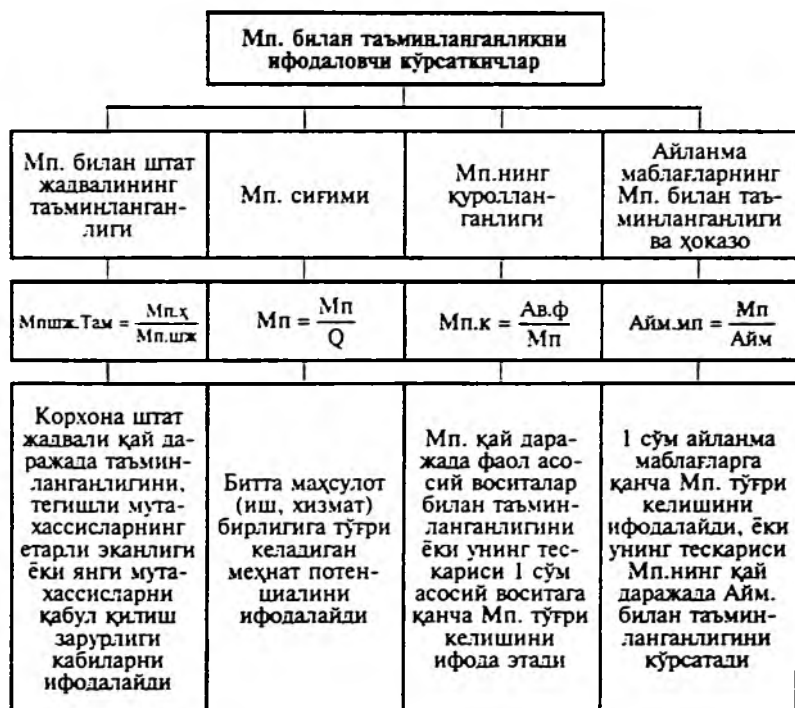
Айланма маблағларнинг меҳнат потенциали билан таъминланганлиги (Айм.мп) ҳам меҳнат потенциалини таҳлил қилишда ва бошқа кўрсаткичлар ўзгаришига шу билан боғлиқ омилларнинг таъсирини аниқлашда қўлланилади. Бунини аниқлаш учун меҳнат потенциали миқдорини (Мп) айланма маблағлар ҳажмига (Ам) бўлиш лозим:

$$\text{Айм.мп} = \frac{\text{Мп}}{\text{Айм}}$$

Ушбу кўрсаткичлар тизими, уларни аниқлаш йўллари ва нимани ифодалайдиган мазмуни қуйидаги чизмада келтирилган (31-чизма).

31-чизма

Меҳнат потенциали (Мп) билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўллари

Чизмадаги назарий тавсиялар бевосита амалиёт талаби-ан келиб чиққан ва улар амалиётда қўлланилиши лозим. Шу мақсадда ушбу формулаларнинг амалиётда фойдаланилишини аниқ маълумотларни қўллаган ҳолда таҳлил этилиш усуллари кўриб чиқамиз. Бу учун куйидаги жадвални тузишни тавсия қилинади (39-жадвал).

39-жадвал

**Меҳнат потенциали билан таъминланганликни
ифодаловчи кўрсаткичлар ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўзгариш суръати, %
1. Меҳнат потенциали сони штат қадвали буйича, тегишли йил бошида, киши	107	109	+2	101,9
2. Ҳақиқий меҳнат потенциали зони, тегишли йил бошида, киши	110	114	+4	103,6
3. Мп. билан штат жадвалининг таъминланганлик даражаси, % (1к:2к×100)	97,3	95,6	-1,7	98,3
4. Маҳсулот ҳажми, минг сўм	4583,3	5694,5	+1111,2	124,2
5. Мп. ўртача йиллик миқдори, киши	112	121	+9	108,0
6. Меҳнат сифими, бир миллион сўм маҳсулотга тўғри келадиган ходимлар сони, киши (5к:4к)	24,4	21,2	-3,2	86,9
7. Асосий воситалар фаол қисмининг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	3726	3938	+212	105,7
8. Айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	5660	6000	+340	106,0
9. Мп.нинг қуролланганлиги, минг сўм (7к:5к)	33,27	32,55	-0,72	97,8
10. Айм.нинг Мп. билан таъминланганлиги, бир миллион сўм Айм.га тўғри келадиган Мп, киши (5к:8к)	19,8	20,2	+0,4	102,0

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, штат қадвалининг таъминланганлик даражаси ҳисобот даврида ўтган йилга нисбатан 1,7 фоиз бандга камайган, яъни ўтган йилда ушбу кўрсаткичнинг миқдори 97,3%ни ташкил қилган бўлса, ҳисобот йилида 95,6 фоизга тенг бўлди. Қайси-

ки шу ҳудудда иш сўраб меҳнат биржасига мурожаат қилганлар кўпчиликини ташкил қилади. Бундай шароитда корхона биринчи галда штат жадвали бўйича кадрлар билан ўз эҳтиёжини таъминлаб олгани маъқул. Ҳисобот даврида ўтган йилга нисбатан меҳнат сифими ҳам 3,2 бандга, яъни 24,4 кишидан 21,2 кишигача камайган. Бу яхши кўрсаткич. Лекин у штат жадвалининг тўлиқ таъминланган пайтига тўғри келса жуда яхши бўлар эди. Худди шундай ҳолатни меҳнат потенциалининг қуролланганлиги бўйича ҳам қайд қилиш мумкин. Чунки ушбу кўрсаткичнинг миқдори ўтган йилдаги 33,3 минг сўмдан ҳисобот йилида 32,6 минг сўмгача, яъни 2,2% камайган (100–97,8). Бу ҳолатни ҳозирги пайтда оқлаб бўлмайди. Ҳозир, юқорида таъкидланганидек, меҳнатнинг қуролланганлик даражаси мунтазам равишда ошиб бориши лозим. Шундагина ҳар бир хўжалик юритувчи субъект юқори унумдорликка эришиши мумкин. Ушбу корхонада айланма маблағларнинг меҳнат потенциали билан таъминланганлик даражаси ошган. Ушбу кўрсаткичнинг миқдори ўтган йилда 19,8 кишини ташкил қилган бўлса, ҳисобот йилида 20,2 кишига етган ёки 2,0% кўп бўлган. Бу кўрсаткич ҳам етарли даражада ижобий ҳолатдан дарак бермайди. Чунки ҳисобот йилида буюмлашган меҳнатнинг миқдорига нисбатан жонли меҳнатнинг ҳажми ошиб борган. Булар эса меҳнат потенциали самарадорлигининг пасайишига таъсир этмасдан иложи йўқ.

5.2.4. Меҳнат салоҳияти (потенциали) самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари

Меҳнат потенциалидан самарали фойдаланиш мулк шаклидан қатъи назар барча хўжалик юритувчи субъектлар учун ўта муҳимдир. Чунки меҳнат қанча самарали бўлса, иқтисодий кўрсаткичлар шунча юқори бўлади. Шу туфайли ушбу гуруҳ кўрсаткичларини алоҳида баҳолаш ва таҳлил қилиш лозим.

Меҳнат потенциали самарадорлиги ҳам самарадорлигининг умумий тамойилига асослангандир, яъни уни аниқлаш учун натижани (Q) меҳнат потенциали (Mп) нисба-

тига бўлиш лозим. Аммо турли соҳаларда натижа ҳам ҳар хил кўрсаткичлар билан ўлчаниши мумкин. Бу таҳлилнинг вазифаси ва аҳамиятидан келиб чиқади. Биз ушбу ишда ҳамма соҳага умумий бўлган кўрсаткичлар тизимидан фойдаланишни тавсия қиламиз. Бундай кўрсаткичларга қуйидагилар киради:

1. Меҳнат потенциалининг натижавийлиги.
2. Меҳнат потенциалининг рентабеллиги.
3. Меҳнат потенциалининг даромадлилиги.

Ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бирини аниқлаш йўллари-ни алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат потенциалининг натижавийлиги (Мп.н) натижанинг меҳнат потенциалига нисбати билан аниқланади. Натижа қандай кўрсаткичлар бўлиши мумкин? Бу ўрганилаётган соҳага, таҳлилнинг мақсадига қараб турлича бўлади. Масалан, ишлаб чиқариш соҳасида асосий натижавий кўрсаткич ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, тайёр маҳсулот ҳажми бўлиши мумкин. Бу таҳлилнинг қайси кўрсаткични қайси мақсадлар учун ўтказилаётганлигига боғлиқ. Бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқариш корхоналари учун ҳам маҳсулотнинг сотилиши муҳим. Шу жиҳатдан кўп ҳолларда сотилган маҳсулот ҳажми олинади. Савдо соҳасида натижавий кўрсаткич товар обороти, транспорт корхоналарида юк обороти, қурилишда бажарилган ишлар ҳажми каби кўрсаткичлардан фойдаланиши мумкин.

Агар натижани «Q» деб белгиласак, унинг меҳнат потенциалига (Мп) нисбати, яъни меҳнат потенциалининг натижавийлиги қуйидагича аниқланади:

$$\text{Мп.н} = \frac{Q}{\text{Мп}}$$

Ушбу кўрсаткич 1 сўм меҳнат потенциалига қанча сўм миқдоридан натижа (маҳсулот, товар обороти, юк обороти кабилар) тўғри келганлигини ифодалайди. Буни бошқача сўз билан меҳнат унумдорлиги деб ҳам аташ мумкин. Ушбу кўрсаткич қанча кўп бўлса, меҳнат потенциалининг самарадорлиги шунча юқори эканлигидан далолат беради.

Меҳнат потенциали рентабеллиги (Мп.р) ҳар бир меҳнат потенциали бирлигига тўғри келадиган фойда (Ф)

миқдорини ифодалайди. Уни аниқлаш учун фойда суммасини меҳнат потенциалига (Мп) нисбати олинади:

$$M_{п.р} = \frac{\Phi}{M_{п}}.$$

Ушбу кўрсаткичнинг миқдори ҳам қанча кўп бўлса, самарадорлик кўрсаткичи шунча юқори эканлигидан далолат беради.

Меҳнат потенциали даромадлиги (Мп.д) ҳам унинг самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир. Уни аниқлаш учун ялпи даромад суммасини (Д) меҳнат потенциали миқдorigа (Мп) бўлинади:

$$M_{п.д} = \frac{Д}{M_{п}}.$$

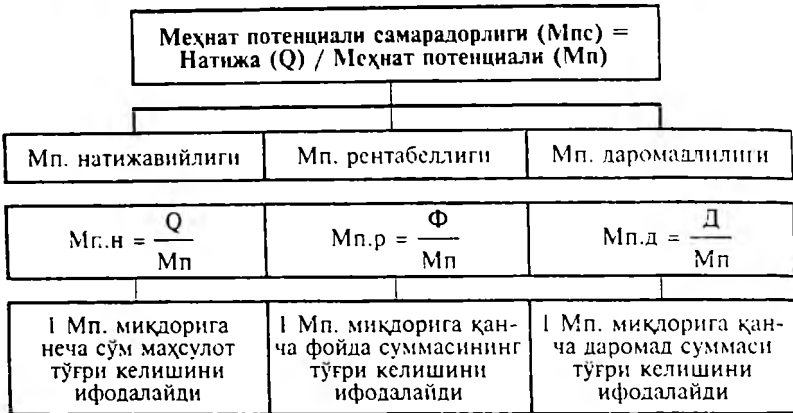
Ушбу кўрсаткичнинг миқдори ҳам қанча кўп бўлса, самарадорлик шунча юқори деган хулосага келиш мумкин. Чунки ҳар меҳнат потенциалига тўғри келадиган даромад миқдори юқори бўлади.

Ушбу кўрсаткичлар тизими, уларни аниқлаш йўллари ва мазмуни қуйидаги чизмада ифодаланган (*32-чизма*).

Чизмада келтирилган кўрсаткичлар тизимига амалий маълумотларни қўллаб меҳнат потенциали самарадорлигини таҳлил қилиш мумкин. Бу учун қуйидаги жадвал тузилади (*40-жадвал*).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, маҳсулот ҳажми ялпи даромад ва фойда миқдори ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан анчага ўсган. Ушбу кўрсаткичларнинг ўсиш суръати мос равишда 124,2, 139,3 ва 134,8%ни ташкил қилади. Бироқ меҳнат потенциалининг ўсиш суръати ушбу натижавий кўрсаткичларга нисбатан анча паст. Унинг миқдори шу таҳлил даврида атиги 108,0%ни ташкил қилади. Оқибатда самарадорликнинг барча кўрсаткичлари бўйича юқори натижага эришилган. Масалан, меҳнатнинг натижавийлиги бўйича ўсиш суръати 115,0%ни ташкил қилган бўлса, унинг даромадлиги 128,9%га тенг бўлди. Меҳнат потенциалининг рентабеллиги эса 124,6% ошган. Демак, меҳнатнинг самарадорлигини ифодаловчи барча кўрсаткичлар бўйича таҳлил қилинаётган объект юқори кўрсаткичларга эришган.

Меҳнат потенциали самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўллари

40-жадвал

Меҳнат потенциалининг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисоб-бот йилида	Фарқи (+, -)	Ўзгариш суръати, %
1. Маҳсулот ҳажми, минг сўм	4583,3	5694,5	+1111,2	124,2
2. Ялпи даромад, минг сўм	511,0	711,7	+200,7	139,3
3. Соф фойда, минг сўм	368	496,2	+128,2	134,8
4. Меҳнат потенциали ўртача йиллик миқдори, киши	112	121	+9	108,0
5. Мп. натижавийлиги, яъни меҳнат унумдорлиги, минг сўм (1к:4к)	40,02	47,06	+6,14	115,0
6. Мп. даромадлилиги, минг сўм (2к:4к)	4,56	5,88	+1,32	128,9
7. Мп. фойдалилиги, минг сўм (3к:4к)	3,29	4,10	+0,81	124,6

Албатта, бу ўз-ўзидан содир бўлган эмас. Бунга бир қанча омиллар таъсир қилган. Таҳлил жараёнида қандай омиллар қайси кўрсаткичга қай даражада таъсир қилганлигини аниқлаш муҳимдир.

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$\Delta Q = \Delta Q_x \pm \Delta Q_{\text{уи}} \pm \Delta Q_{\text{муи}}$$

Ушбу усулга амалий маълумотларни қўллаб натижага алоҳида омиллар таъсирини аниқлаш мумкин (42-жадвал).

42-жадвал

Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига (Q) ходимлар сони (X), ишчиларнинг умумий ходимлардаги улуши (Уи) ва уларнинг меҳнат унумдорлигининг (Муи) таъсирини аниқлаш ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисоб йилида	Фарқи (+, -)	Занжирли алмаштиришлар		
				1	2	3
1. Ходимлар сони, киши	112	121	+9	121	121	121
2. Шу жумладан ишчилар сони	98	106	+8	×	×	×
3. Ишчиларнинг умумий ходимлар сонидagi улуши, % (2к:1к×100)	87,5	87,6	+0,1	87,5	87,6	87,6
4. Ишчиларнинг меҳнат унумдорлиги, минг сўм (5к:2к)	46,77	53,72	+6,95	46,77	46,77	53,72
5. Маҳсулот ҳажми, минг сўм (1к×3к×4к)	4583,3	5694,5	+1111,2	4951,8	4957,4	5694,5

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, маҳсулотнинг ҳажми ҳисобот йилида 1111,2 минг сўмга кўпайган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Ходимлар сонининг 9 кишига кўпайганлиги маҳсулот ҳажмини 368,5 минг сўмга кўпайтирган:

$$4951,8 - 4583,3 = +368,5 \text{ минг сўм.}$$

2. Ишчиларнинг умумий ходимлардаги улушининг 0,1% кўпайганлиги маҳсулот ҳажмини 5,6 минг сўмга оширган:

$$4957,4 - 4951,8 = +5,6 \text{ минг сўм.}$$

3. Ишчилар меҳнат унумдорлигининг 6,95 минг сўмга ошганлиги маҳсулот ҳажмини 737,1 минг сўмга оширган:

$$5694,5 - 4957,4 = +737,1 \text{ минг сўм.}$$

Одатдагидек, барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$368,5 + 5,6 + 737,1 = +1111,2 \text{ минг сўм.}$$

Омилли таҳлил натижасида меҳнат унумдорлигини, яъни потенциалнинг натижавийлигини икки томонлама кўриб чиқдик. Биринчидан ушбу кўрсаткичга таъсир этувчи омилларни, иккинчидан эса ушбу кўрсаткичларнинг бошқа натижа кўрсаткичларга таъсирини. У ва бу ҳолда ҳам мавжуд ички имкониятлар ўрганилди, аниқланди ва тегишли қарорлар қабул қилиш учун асосий ахборотларга эга бўлинди.

5.2.6. Меҳнат салоҳияти (потенциали) рентабеллиги ва унга таъсир қилувчи омиллар таҳлили

Меҳнат потенциали рентабеллиги фойдани юзга кўпайтириб унинг миқдори ёки қийматига бўлиш йўли билан аниқланади:

$$\text{Меҳнат потенциали рентабеллиги (Мпр)} = \frac{\text{Фойда (Ф)} \times 100}{\text{Меҳнат потенциали (Мп)}}$$

Ушбу кўрсаткич ўзгаришига фойда ва меҳнат потенциали миқдори таъсир қилади. Буларнинг натижага таъсирини аниқлаш учун қайта ҳисоблаш усулидан фойдаланилади. Қайта ҳисобланган меҳнат потенциали рентабеллиги ($\text{Мпр}^{\text{кx}}$) қуйидагича аниқланади:

$$\text{Мпр}^{\text{кx}} = \frac{\Phi^x}{\text{Мп}^p}$$

Меҳнат потенциали рентабеллигининг фойда эвазига ўзгаришини (Мпр.ф) аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta \text{Мпр.ф} = \text{Мпр}^{\text{кx}} - \text{Мпр}^p = \left(\frac{\Phi^x}{\text{Мп}^p} \right) - \left(\frac{\Phi^y}{\text{Мп}^p} \right)$$

Меҳнат потенциали рентабеллигининг меҳнат потенциали ҳажми ўзгариши эвазига ўзгарганлигини (Мпр.мп) аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta M_{\text{пр.мп}} = M_{\text{пр}^x} - M_{\text{пр}^{\text{кх}}} = \left(\frac{\Phi^x}{M_{\text{п}^x}} \right) - \left(\frac{\Phi^x}{M_{\text{п}^p}} \right)$$

Одатдагидек, натижанинг умумий ўзгариши шу икки омил таъсирига тенг. Бу қуйидагича аниқланади:

$$\Delta M_{\text{пр}} = M_{\text{пр.ф}} \pm M_{\text{пр.мп}}$$

Ушбу формулаларга амалий маълумотларни қўллаб тавсия қилинган назарий усулнинг амалиётда фойдаланиш мумкинлигини асослаш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (43-жадвал).

43-жадвал

Меҳнат потенциали самарадорлиги ва унга таъсир этувчи омиллар ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўзгариш суръати, %
1. Соф фойда, минг сўм	368,0	496,2	+128,2	134,8
2. Меҳнат потенциали, киши	112	121	+9	108,0
3. Меҳнат потенциали рентабеллиги, сўм (1к:2к)	3286	4101	+815	124,8

Ушбу жадвал маълумотларига асосан меҳнат потенциали рентабеллигининг қайта ҳисобланган миқдори ҳақиқий фойдани ўтган йилги меҳнат потенциалига бўлиш йўли билан аниқланади:

$$M_{\text{пр}^{\text{кх}}} = \frac{496,2 \text{ минг сўм}}{112} = 4430 \text{ сўм.}$$

Меҳнат потенциали рентабеллиги соф фойда суммасининг 128,2 минг сўмга кўпайганлиги эвазига 1144 сўмга ошган:

$$\Delta M_{\text{пр.ф}} = 4430 - 3286 = +1144 \text{ сўм.}$$

Меҳнат потенциали миқдорининг 9 кишига кўпайганлиги унинг рентабеллигини 329 сўмга камайтирган:

$$\Delta M_{\text{пр.мп}} = 4101 - 4430 = -329 \text{ сўм.}$$

Шу икки омил таъсири натижа ўзгаришининг умумий фарқига тенг:

$$1144 - 329 = +815 \text{ сўм.}$$

Шундай қилиб, меҳнат потенциали рентабеллиги ўзгаришига икки омил таъсирини аниқлаш усули кўриб чиқилди. Бу усул меҳнат потенциали самарадорлигини таҳлил қилиш учун методологик асос сифатида келтирилди. Ушбу кўрсаткичга бошқа омиллар таъсири ҳам шу тариқа аниқланиши мумкин.

Таҳлилнинг навбатдаги босқичида уни янада чуқурлаштириш мумкин. Хусусан, меҳнат потенциали (Мп) рентабеллигига (Мпр) унинг алоҳида элементлари ўзгаришининг таъсирини аниқлаш ҳам мумкин. Бу учун одатдаги формуладан фойдаланилади:

$$M_{pr} = \frac{\Phi}{M_p}$$

Бу ерда Мп.ни кенгайтириб олинади. Таъкидланганидек, меҳнат потенциали қуйидаги элементлардан ташкил топади:

$$M_p = O_{mx} + \dot{Y}_{m mx} + \dot{Y}_{mx} + T_{\dot{y} mx}$$

бунда: O_{mx} — олий маълумотли ходимлар сони; $\dot{Y}_{m mx}$ — ўрта махсус маълумотли ходимлар сони; \dot{Y}_{mx} — ўрта маълумотли ходимлар сони; $T_{\dot{y} mx}$ — тўлиқсиз ўрта маълумотли ходимлар сони.

Олдинги формуладаги меҳнат потенциали ўрнига унинг элементлари қўйилса, формула қуйидаги шаклга эга бўлади:

$$M_{p.\phi} = \frac{\Phi}{O_{mx} + \dot{Y}_{m mx} + \dot{Y}_{mx} + T_{\dot{y} mx}}$$

Таҳлилда энг аввало меҳнат потенциали рентабеллигининг фарқи аниқланади:

$$\Delta M_{pr} = M_{pr}^x - M_{pr}^p$$

Бу формулага тегишли элементларни қўйсақ, қуйидаги шаклга эга бўлинади:

$$\Delta M_{pr} = \left(\frac{\Phi^x}{O_{mx}^x + \dot{Y}_{m mx}^x + \dot{Y}_{mx}^x + T_{\dot{y} mx}^x} \right) - \left(\frac{\Phi^p}{O_{mx}^p + \dot{Y}_{m mx}^p + \dot{Y}_{mx}^p + T_{\dot{y} mx}^p} \right)$$

Ушбу формуладан кўриниб турибдики, натижага, яъни меҳнат потенциали рентабеллиги ўзгаришига энди бешта омил таъсир қилади. Таҳлил жараёнида натижа ўзгаришига барча омиллар таъсирини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Бу учун таҳлилнинг анъанавий усулларидан бири занжирли алмаштириш усулидан фойдаланиш мумкин. У ҳолда меҳнат потенциали рентабеллиги ўзгаришига омиллар таъсири қуйидагича аниқланади:

Натижага фойда суммаси ўзгаришининг таъсирини ($\Delta M_{\text{пр}\phi}$) аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$\begin{aligned} \Delta M_{\text{пр}\phi} &= M_{\text{пр}}^{\phi} - M_{\text{пр}}^p = \\ &= \left(\frac{\Phi^x}{O_{\text{мх}}^p + \check{Y}_{\text{ммх}}^p + \check{Y}_{\text{мх}}^p + T_{\check{Y}_{\text{мх}}^p}} \right) - M_{\text{пр}}^p. \end{aligned}$$

Натижага олий маълумотли ходимлар сони ($O_{\text{мх}}$) ўзгаришининг таъсири ($\Delta M_{\text{пр}_{O_{\text{мх}}}}$) қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$\begin{aligned} \Delta M_{\text{пр}_{O_{\text{мх}}}} &= M_{\text{пр}}^{O_{\text{мх}}} - M_{\text{пр}} \cdot \phi^{\phi} = \\ &= \left(\frac{\Phi^x}{O_{\text{мх}}^x + \check{Y}_{\text{ммх}}^p + \check{Y}_{\text{мх}}^p + T_{\check{Y}_{\text{мх}}^p}} \right) - M_{\text{пр}} \cdot \phi. \end{aligned}$$

Натижага ўрта махсус маълумотли ходимлар сони ($\check{Y}_{\text{ммх}}$) ўзгаришининг таъсири ($\Delta M_{\text{пр}_{\check{Y}_{\text{ммх}}}}$) қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$\begin{aligned} \Delta M_{\text{пр}_{\check{Y}_{\text{ммх}}}} &= M_{\text{пр}}^{\check{Y}_{\text{ммх}}} - M_{\text{пр}}^{O_{\text{мх}}} = \\ &= \left(\frac{\Phi^x}{O_{\text{мх}}^x + \check{Y}_{\text{ммх}}^x + \check{Y}_{\text{мх}}^p + T_{\check{Y}_{\text{мх}}^p}} \right) - M_{\text{пр}}^{O_{\text{мх}}}. \end{aligned}$$

Натижага ўрта маълумотли ходимлар сони ($U_{\text{мх}}$) ўзгаришининг таъсири ($\Delta M_{\text{пр}_{U_{\text{мх}}}}$) қуйидагича аниқланади:

$$\begin{aligned} \Delta M_{\text{пр}_{U_{\text{мх}}}} &= M_{\text{пр}}^{\check{Y}_{\text{ммх}}} - M_{\text{пр}}^{\check{Y}_{\text{ммх}}} = \\ &= \left(\frac{\Phi^x}{O_{\text{мх}}^x + \check{Y}_{\text{ммх}}^x + \check{Y}_{\text{мх}}^x + T_{\check{Y}_{\text{мх}}^p}} \right) - M_{\text{пр}}^{\check{Y}_{\text{ммх}}}. \end{aligned}$$

Натижага тўлиқсиз ўрта маълумотли ходимлар сони (Тўмх) ўзгаришининг таъсири ($\Delta M_{\text{пр}_{\text{тўмх}}}$) қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta M_{\text{пр}_{\text{тўмх}}} = M_{\text{пр}_{\text{тўмх}}} - M_{\text{пр}_{\text{ўмх}}} =$$

$$= \left(\frac{\Phi^x}{O_{\text{мх}}^x + \check{U}_{\text{ммх}}^x + \check{U}_{\text{мх}}^x + T_{\text{ўмх}}^x} \right) - M_{\text{пр}_{\text{ўммх}}}.$$

Одатдагидек, барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг бўлади:

$$\Delta M_{\text{пр}} = \Delta M_{\text{пр}_{\Phi}} \pm \Delta M_{\text{пр}_{O_{\text{мх}}}} \pm \Delta M_{\text{пр}_{\check{U}_{\text{ммх}}}} \pm$$

$$\pm \Delta M_{\text{пр}_{\check{U}_{\text{мх}}}} \pm \Delta M_{\text{пр}_{T_{\text{ўмх}}}}.$$

Ушбу формулага амалий маълумотларни қўллаб меҳнат потенциали рентабеллигига таъсир этувчи юқорида аниқланган бешта омилнинг таъсирини ҳисоблаш мумкин. Бу учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (44-жадвал).

44-жадвал

Меҳнат потенциали рентабеллиги ўзгаришига унинг алоҳида элементлари ўзгариши таъсирининг ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисоб-бот йилида	Фарқи (+, -)	Занжирли алмаштиришлар			
				1	2	3	4
1. Соф фойда, минг сўм	368,0	496,2	+128,	496,2	496,2	496,2	496,24
2. Олий маълумотли ходимлар, киши	20	22	+2	20	22	22	22
3. Ўрта махсус маълумотли ходимлар, киши	27	31	+4	27	27	31	31
4. Ўрта маълумотли ходимлар, киши	46	50	+4	46	46	46	50
5. Тўлиқсиз ўрта маълумотли ходимлар, киши	19	18	-1	19	19	19	19
6. Меҳнат потенциали, киши	112	121	+9	112	114	118	122
7. Меҳнат потенциали рентабеллиги, сўм (1к:6к)	3286	4101	+815	4430	4353	4205	4067

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики,

меҳнат потенциали рентабеллиги ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 815 сўмга ошган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Соф фойданинг 128,2 минг сўмга кўпайганлиги, таъкидланганидек, натижани 1144 сўмга оширган:

$$4430 - 3286 = +1144 \text{ сўм.}$$

2. Олий маълумотли ходимлар сонининг 2 кишига кўпайганлиги натижа ўзгаришига 77 сўмга салбий таъсир қилган:

$$4353 - 4430 = -77 \text{ сўм.}$$

3. Ўрта махсус маълумотли ходимларнинг 4 кишига кўпайганлиги меҳнат потенциали рентабеллигини 148 сўмга камайтирган:

$$4205 - 4353 = -148 \text{ сўм.}$$

4. Ўрта маълумотли кишиларнинг 4 кишига кўпайганлиги натижани 138 сўмга камайтирган:

$$4067 - 4205 = -138 \text{ сўм.}$$

5. Тўлиқсиз ўрта маълумотли ходимларнинг бир кишига камайиши меҳнат салоҳияти рентабеллигини 34 сўмга оширган:

$$4101 - 4067 = +34 \text{ сўм.}$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$1144 - 77 - 148 - 138 + 34 = +815 \text{ сўм.}$$

5.3. Меҳнат мотивацияси ва унинг таҳлили

5.3.1. Меҳнат мотивацияси тушунчаси

Маълумки, меҳнат бу инсоннинг бирорта эҳтиёжини қондиришга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятидир.

Мотивация инглиз тилидан олинган бўлиб, энг аввало ўзини ва сўнгра бутун жамоани умумий мақсадларни бажаришга даъват этувчи фаолиятни рағбатлантириш жараёнидир.

Меҳнат мотивацияси деганда эса инсоннинг мақсадга мувофиқ фаолиятини турли рағбатлантириш йўллари билан юқори самарадорликка эришишга йўналтирмақ, уни

унумли меҳнат қилишга ундамоқ, ички туйғуларини кўзгатмоқ тушунилади.

Бозор муносабатлари шаронтида меҳнат мотивацияси муҳим аҳамиятга эга. Чунки ҳар бир инсон меҳнатни мажбур бўлиб эмас, балки ўз ихтиёри билан қилиши лозим. Шундагина бу борада юқори натижаларга эришилади. Лекин ҳар ким ҳамиша ўз ихтиёри билан самарали меҳнат қилавермайди. Бунинг учун инсонда энг аввало шундай меҳнат қилишга даъват этувчи туйғу уйғотилиши керак. Бундай туйғу турли рағбатлантириш йўллари билан амалга оширилади.

Рағбатлантириш асосан икки йўналишда олиб борилади. Биринчиси моддий рағбатлантириш, иккинчиси маънавий.

Меҳнатнинг рағбатлантирилиши деганда меҳнатнинг содир бўлишини таъминловчи ва унинг фаоллигини оширувчи моддий, маънавий ва ҳуқуқий манфаатлар мажмуаси тушунилади.

Меҳнатнинг ўзи, таъкидланганидек, кишиларнинг бирор-та эҳтиёжини қондиришга қаратилган мақсадли фаолиятдан иборат. Демак, киши меҳнатни шунчаки қилмайди, балки замирида бирорта манфаатни қондирадиган мақсад ётади.

Кишининг меҳнат қилишдан манфаати энг аввало моддий рағбатлантиришни талаб қилади, чунки у меҳнати эвазига ўзининг ва оила аъзоларининг яшашини, яъни етарли даражада моддий неъматлар билан таъминлаши лозим.

Меҳнатнинг рағбатлантирилиши нималарда намоён бўлади? Бу, энг аввало, меҳнаткаш меҳнати учун олган маоши ўзининг ва оила аъзоларининг яшашини учун бемалол етиши лозим. Шундагина меҳнатнинг бир қисми бўлган иш кучининг қиймати тўлиқ тўланган, меҳнаткаш эса тўлиқ рағбатлантирилган бўлади.

Энди меҳнатнинг ўлчами нима деган саволга жавоб бериш лозим, чунки ҳамма бир хил меҳнат қила олмайди ва бир хил рағбатлантирилмайди. Меҳнатнинг бирламчи ўлчами меҳнаткашнинг сарф қилган вақти, яъни иш вақти билан ўлчанади.

Меҳнатни рағбатлантиришда энг аввало кимнинг қанча вақт ишлагани инобатга олинади. Ҳамма бир хил иш вақти сарф қилиб ишлаши мумкин. Лекин ҳаммага бир хил иш ҳақи тўланмайди. Чунки улар бир иш вақтида турли натижаларга эришишлари мумкин.

Рағбатлантиришнинг иккинчи ўлчови ишнинг натижасидир. Меҳнаткаш бир вақт бирлигида 10та иш бажарса 10 сўм, 30та иш бажарса 30 сўм иш ҳақи олиши мумкин. Аммо ишчилар бир хил иш бажарди деб ҳам фараз қиламиз.

Лекин улар оладиган иш ҳақи яна бир хил бўлиши мумкин. Бу ҳолда рағбатлантиришнинг учинчи ўлчови ишга тушади. Энди рағбатлантириш иш натижасининг сифатига боғлиқ бўлади.

Демак, меҳнатни рағбатлантиришнинг ўлчови учта, яъни иш вақти, иш натижаси ва сифатидан иборат экан.

Рағбатлантириш қанча юқори бўлса, меҳнатнинг ҳам самарадорлиги шунча юқори бўлади.

Меҳнатни моддий рағбатлантириш билан бирга маънавий рағбатлантириш ҳам мавжудки, бунинг таъсир кучи ҳам моддий рағбатлантиришдан кам эмас. Маънавий рағбатлантиришга қуйидагилар киради:

1. Моддий рағбатлантириш. Меҳнаткашни моддий рағбатлантириш билан бирга уни бевосита маънавий рағбатлантирилади, чунки унинг қандай ишлаётганлиги эътироф этилганлиги намоён бўлади.

2. Жамоа олдида яхши ишлаётганлигини қайд этиш, маъмурият буйруғи билан раҳматнома ва ташаккур эълон қилиш.

3. Фахрийлар тахтасига, китобига ёзиш, фахрий ёрлиқлар билан тақдирлаш.

4. Унвонлар бериш, шу соҳада хизмат кўрсатилганлигини қайд қилиш.

Масалан, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби», «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалик ходими», «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган иқтисодчи» кабилар.

5. Орден ва медаллар билан тақдирлаш.

6. «Ўзбекистон қахрамони» унвонини бериш каби тадбирлар меҳнаткашларни маънавий рағбатлантиришга киради.

Шу ўринда таъкидламоқчимизки, манфаатлар, улар ўртасидаги қарама-қаршилик ва зиддиятларни мувофиқлаштирувчи, уларга барҳам берувчи омил бу маънавиятдир.

Маънавият кучли бўлган жойда манфаатлар ўртасида номувофиқлик бўлмайди, бундай вазиятда қарама-қаршилик ва зиддият ҳам келиб чиқмайди. Шу туфайли Ўзбе-

кистон Республикаси Президенти ва ҳукумати томонидан маънавият масаласига жуда катта эътибор қаратилаётганлиги бежиз эмас.

Маънавияти бой мамлакатда тинчлик, барқарорлик, аҳиллик ҳукм суради. Бундай жойда иқтисодий юксалиш, фаровонлик ва манфаатлар муштараклиги таъминланади.

Биз меҳнат мотивациясининг айрим йўналишларигагина тўхталдик, холос. Бу масала юқорида таъкидланганлар билан чекланиб қолмайди. Бунинг жуда кўп типлари, омиллари ва йўналишлари мавжуд.

5.3.2. Меҳнат мотивациясининг типлари ва омиллари

Меҳнат мотивациясининг типлари ҳақида турли фикрлар мавжуд. Лекин уларнинг барчаси меҳнат қилувчининг моддий ва маънавий эҳтиёжини қондириш учун ҳис-туйғуларни уйғотиш йўлини ахтаришга қаратилган. Шу боисдан меҳнат мотивациясининг иккита типи алоҳида аҳамият касб этишини таъкидлаш жоиз. Бунга қуйидагилар киради: биринчидан, ҳис-туйғуни уйғотувчи тадбирлар мажмуаси бўлса, иккинчидан, ақл-идрок билан қилинадиган ишлардир.

Кишиларнинг яхши меҳнат қилиши учун иккаласи ҳам муҳим аҳамиятга эга. Баъзи тадбирлар борки, ақл-идрок билан қилиниб, кишиларда яхши меҳнат қилиш учун кучли ҳис-туйғу уйғотади. Масалан, миллатпарвар, фидоий, жонкуяр инсон учун яхши меҳнат қилиш ҳис-туйғусини уйғотишда Ўзбекистоннинг мустақилликка эришганлиги жуда катта омил бўлиб хизмат қилади. Ёки компаниянинг равақи учун аҳил бўлган меҳнат жамоасининг бир тан, бир жон бўлиб кечаю-кундуз уни юксалтириш учун қилинган ишлари. Ҳамма-ҳаммасида инсонлардаги ақл-идрок, ҳис-туйғу ҳамоҳангдир.

Меҳнат қилувчининг, яъни меҳнаткашнинг меҳнат қилиши учун бир қанча мотивлари борки, буларсиз самарали меҳнатнинг содир бўлиши мумкин эмас. Буларга қуйидагилар киради:

1. *Кўпроқ меҳнат ҳақи тўланиши.* Бу борада олдинги параграфларда ҳам айтилган эди. Аммо шуни алоҳида таъ-

кидлаш жонзки, ҳозирги пайтда бу муаммо Ўзбекистон учун жуда муҳим. Чунки ўтиш даврининг қийинчиликларига дош беролмаётган кўпгина корхона ва хўжаликлар ойлаб иш ҳақини ўз вақтида беролмаяпти. Бу ҳол меҳнаткашни меҳнат қилишдан совутиб қўяди. Ҳаётий тажрибалар кўрсатаётгани, масалан, пахта теримида терилган пахта учун ҳар куни ҳисоб-китоб қилиб борилса меҳнат унумдорлиги одатдагидан 2-2,5 баравар юқори бўлади. Меҳнатнинг натижаси қанча тез рағбатлантирилиб борилса, у шунча унумли самарали бўлади. Жуда кўп мамлакатларда ойлик маош тўланади. Аммо АҚШда ҳар ҳафтада, баъзан ҳар куни маош тўланиши эвазига ҳам юқори меҳнат унумдорлигига эришадилар. Хўжаликни юритишда меҳнатнинг бу мотивини инобатга олиш юқори самарадорликка эришиш учун жуда муҳимдир.

Таҳлил жараёнида меҳнат самарадорлиги ва унга иш ҳақини тўлаш муддатининг боғлиқлигини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Бу боғлиқликни таҳлилнинг анъанавий усуллари билан бирга статистик ва математик усулларидан хусусан коррелацион, регрессион таҳлиллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

2. *Яхши меҳнат шароитининг яратилиши.* Бу меҳнаткаш учун жуда катта аҳамиятга эга. Меҳнат шароити ходимларни ишга олиб келиш, ишлаш жараёнини таъминлаш ва ишдан уйгача кузатиб қўйишни ўз ичига олади. Ҳозир транспорт харажатлари қиммат. Ходимларнинг ишга бориб-келиши учун ойлик маошининг асосий қисми кетиб қолади. Шу туфайли одамлар озроқ иш ҳақи бўлса ҳам яшаш жойига яқинроқ жойдаги корхоналарда ишлашни хоҳлайдилар. Албатта бу ходимнинг малакасига ҳам, мутахассислигига ҳам тўғри келмаслиги мумкин. Лекин у йўл ҳақини тежаш эвазига кўпроқ моддий манфаатдор. Аммо бундан меҳнаткаш ҳам, узоқроқда жойлашган корхона ҳам, жамият ҳам катта зарар кўради. Шу туфайли ҳар бир корхона ўз ходимини ишлатиш билан бирга уни ишга олиб келиш ва ишдан уйгача кузатиб қўйиш чорасини ҳам кўриши керак.

Ҳозирги пайтларда кўп корхоналарда ўз ходимларига корхона ҳисобидан йўлда юриш учун бепул ойлик чипталарни ташкил қилган. Бу жуда яхши. Аммо шунинг ўрни-

га уларни ташийдиган автобус ташкил қилинса, ундан ҳам яхши бўлар эди. Агар шу корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулот бозоргир бўлса, бу харажатлар маҳсулот таннархига киритилиши ёки фойдасидан бир қисмини ажратиш эвазига амалга ошириши мумкин. Бунда корхона ютқазмайди, балки ютади. Бу озгина харажат меҳнатнинг самарадорлиги ошганлиги эвазига қопланиб кетиши табиий.

Ҳар бир ходимнинг ишлайдиган жойи ҳар томонлама қулай, ёруғ, озода, ҳаводор бўлиши лозим. Бу борада меҳнат эргономикаси талабларига жавоб берадиган бўлиши керак. Бу ҳам яхши ва самарали ишлаш учун асосий мотивлардан биридир. Корхона жуғрофий жиҳатдан ҳам қулай жойлашган бўлиши лозим. У транспорт воситаси учун бекатга яқин, дўконга, ошхонага, бозорларга яқин ва уларга бориш ҳам қулай жойда жойланиши ҳам унда ишлайдиган ходимлар учун аҳамиятлидир.

3. *Ходимнинг малакасига мос иш билан таъминланилиши.* Бу ҳам меҳнатнинг муҳим мотивларидан биридир. Ходим малакали бўлсаю, у оддий, малака талаб қилмайдиган ишга қўйилса ҳам, малакаси бўлмасдан малака талаб қиладиган ишга қўйилса ҳам, унинг меҳнатида самара бўлмайди. Масалан, юқори малакали компьютер операторини оддий калькулятор билан ишлайдиган жойга ва оддий калькуляторда ишлай оладиган кишини компьютерга ўтқазиб қўйиш ҳам самарасиздир. Икки ҳолда ҳам корхона, меҳнаткаш, жамият ютқазади. Шунинг учун ҳар бир ходимни яхши ўрганиб, унинг қобилияти ва малакасига яраша иш билан таъминлаш лозим. Корхонада шундай муҳит яратилиши лозимки, қайсики бирор ходим малакасини мунтазам ошириб борса, шунга яраша у моддий ва маънавий рағбатлантирилиши лозим, яъни унга лойиқ ишни топиб бериб, керак бўлса лавозимини кўтариб қўйиш керак. Бу биринчидан, шу ходим учун жуда катта рағбат бўлади. Иккинчидан эса корхонада технологик жараён такомиллашиб боради. Малака талаб қиладиган илғор дастгоҳлар ишлаб чиқаришга, бошқаришга жорий қилинишнинг интеллектуал асоси яратилади.

4. *Корхонада яхши маънавий — руҳий муҳитнинг яратилиши.* Бу ҳам меҳнат самарадорлигини ошириш учун энг

муҳим омиллардан биридир. Чунки ҳар бир киши маънавий жиҳатдан мустақил. У меҳнат жамоасида, жамиятда ўз ўрнига, мавқеига эга бўлишни хоҳлайди. Шу туфайли ҳар бир шахс ўз ўрнида етарли даражада объектив равишда баҳоланиши лозим. Унинг иззат-обрўйи ўз ўрнига қўйилиши керак. Корхонанинг умумий муваффақияти учун шу корхонада ишлаётган бирорта киши ўзини ортиқча ёки жамоадан четда ҳис қилмаслиги керак. Жамоада ҳамманинг, яъни фаррошдан тортиб то бажарувчи бошлиққа қадар ўз ўрни бор. Ҳамма ўз ўрнида қилган меҳнати натижасига қараб муносиб баҳоланиши лозим.

Режали иқтисодиётда амал қилган жуда кўп маъмурий буйруқбозлик усуллари бозорли иқтисодиёт учун ёт унсурлардир. Энди кишилар тазйиқ билан мажбур бўлиб ишламасликлари керак. Уларда ишлаш учун ички туйғулар, имкониятлар ишга тушиб, меҳнат қилиш ихтиёрий эҳтиёжга айланиши лозим. Бунга ўз-ўзидан эришиб қолинмайди, балки фақат инсонга жуда катта эътибор бериш билан эришиш мумкин. Бу ҳолат кўп ҳолда ортиқча капитал талаб қилмасада, лекин кўп самара, наф келтириши мумкин бўлган тадбирдир.

Бошлиқнинг овози кўтарилган жойда ишнинг самараси пасайиши, унинг овози мулойим бўлган жойда иш жадаллашиши мумкин. Мулойимлик яхши рағбатлантирувчи тадбирлар билан амалга оширилиши лозим. Ҳар бир киши меҳнат қилаётган киши энг аввало ўзи учун, ўз манфаати учун меҳнат қилаётганлигини ҳис қилиши керак. Шундагина унинг меҳнати эҳтиёжга айланади. Меҳнаткаш режанинг бошқарилиши учун ёки раҳбар обрўсининг ортиши учун ишлаётганлигини ҳис қилиб ишласа биров учун ишлаётгандек. Яна таъкидлаймизки, у ўзи учун ишлаётган, меҳнат қилаётганлигини доим ҳис қилиб турсин. Меҳнат жамоасида шундай маънавий-руҳий муҳит яратилиши керак. Бу эса ҳозирги раҳбарлардан ўта тадбиркорликни, ақл-заковатни талаб қилади.

5. *Ҳар бир кишининг ўз ўрнига эга бўлишини таъминлаш.* Бу борада маънавий-руҳий муҳитнинг яратилишида анча гап юритилади. Чунки бу омиллар бир-бири билан узвий боғлиқ омиллардир. Ҳар бир киши ўзининг меҳнати би-

лан жамоанинг умумий мувоффақиятига у ёки бу даражада озми-кўпми ҳисса қўшади. Лекин у ҳар бир меҳнаткаш учун жуда каттадек туюлади. Шу жиҳатдан у ўзи ишлаётган меҳнат жамоасида ўз ўрнини бор деб ҳис қилади. Айнан одамларда шаклланган шу туйғуни поймол қилмаслик керак. Зарур ҳолларда фақат унинг ютуғи, иши қайд қилинса, демак ундан фақат ҳамма ишни ўзи қилаётгандек туюлади. Шунингдек, жамоанинг муваффақияти бевосита унга боғлиқ эканлиги ва ўзининг жамиятга, жамоага кераклигини ҳис қилади. Бундай ҳис-туйғу билан боғлиқ меҳнат мотивацияси унинг самарали, унумли ишлаши учун асос ва омил бўлади.

6. *Ҳар бир кишини шу корхонанинг эгаси, хўжайини ва унинг бу ерда зарур эканлигини ҳис қилишни таъминлаш.* Ҳар бир киши ўзи ишлаган жойининг хўжайини ёки эгаси эканлигини ҳис қилиши лозим. Бунга ишлаганига қараб, яъни иш натижасининг ҳажмига қараб иш ҳақини ошириб бориш, йил охирида олинган фойданинг бир қисмини дивиденд тариқасида бўлиб бериш орқали эришилади. Бу туйғу ҳар бир ишчида шу хўжалик мулкани сақлашга, тежамли бўлишга, йилни кўпроқ фойда билан якунлашга даъват этади. Шунингдек, ҳар бир киши самарали меҳнат қилишга ҳаракат қилади.

Шундай қилиб ходимнинг меҳнат мотивацияси шакли, типлари ва омиллари жуда кўп эканлигига амин бўлдик. Биз бу ерда унинг баъзиларига, яъни муаллиф учун муҳим ҳисобланганларигагина тўхталдик. Унинг жуда кўп омиллари борки, уларнинг сонини аниқ вазиятдан келиб чиқиб кўпайтириш ёки камайитириш мумкин.

5.3.3. Меҳнат бозорида иш кучи, унинг товарга айланиши

Бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида Ўзбекистонда ҳам бозор тизими шаклланмоқда. Бу тизимда меҳнат бозори ҳам вужудга келди ва ўз ўрнига эга бўлмоқда. Меҳнат бозорида савдо қилинадиган объект бу меҳнатнинг ўзи. Бошқачароқ қилиб айтганда ишчи кучидир. Ўз-ўзидан маълумки, меҳнат бозорида сав-

до қилинадиган нарса меҳнат бўлгандан кейин, унинг қиймати ва баҳоси бўлиши керак. Аммо булар ўта мураккаб ва аниқланиши қийин тушунчалар.

Кўп адабиётларда иш кучини, яъни меҳнатни товар деб қабул қилинган. Аммо бунга товарнинг мумтоз таърифидан келиб чиқадиган бўлсак, меҳнат товарга мазмун жиҳатидан тўғри келмайди.

Товар деб, биринчидан, у сотишга мўлжалланган ва бирор бир истеъмолни қондирадиган бўлиши лозим. Маълумки олди-сотди натижасида товарнинг эгаси, унга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқлари ўзгаради.

Иш кучида эса мазмун бошқача. Бу ҳақиқатда сотишга мўлжалланган, бирорта эҳтиёжни қондирадиган бўлиши мумкин. Лекин иш кучини олди-сотди жараёнида унинг эгаси, эгалик қилиш ҳуқуқи ўзгармайди. Шу жиҳатдан у оддий товардан фарқ қилади.

Бундан ташқари товарни олди-сотди жараёнида унинг нархи келишилган миқдорда тўлиқ тўланади. Бу ҳақиқатда товарнинг тўлиқ нархи бўлиб ҳисобланади. Аммо иш кучи (меҳнат)нинг нархи ҳеч маҳал тўлиқ тўланмайди, чунки меҳнат жараёнида унинг қиймати ва қўшимча қиймати яратилади. Унинг қиймати сифатида иш кучи соҳибига иш ҳақи тўланади. Лекин бу фақат зарурий меҳнатнинг қиймати. Қўшимча меҳнатнинг қиймати қўшимча қиймат иш берувчида ёки мулк эгасида (мулкдор, давлат, жамоа, акциядорлик корхоналари кабиларда) қолади. Шу туфайли меҳнатнинг қиймати сифатида, шартли равишда, унинг бир қисми бўлган, иш ҳақини қабул қилиш мумкин.

Кўп адабиётларда «иш кучи» ва «меҳнат» қиймати нуқтаи назарида бир хил мазмунга эга сифатида қаралади. Аммо улар бир-бири билан жуда яқин бўлсада, мазмун жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

Меҳнат, таъкидланганидек, кишиларнинг ўз эҳтиёжини қондириш мақсадида амалга ошириладиган онгли фаолият жараёнидир. **Ишчи кучи** деганда, лўнда қилиб, кишининг жисмоний ва интеллектуал меҳнат қилиш қобилиятини тушуниш мумкин.

Кўриниб турибдики, меҳнат бу кишининг содир бўлган

онгли фаолияти, иш кучи эса унинг ҳали содир бўлмаган меҳнат қилиш қобилияти экан. Демак, бу тушунчалар бир-бири билан мазмун жиҳатидан, содир бўлиш вақт, яъни замон жиҳатидан ҳам фарқ қилади. Албатта меҳнат ва иш кучининг қиймати деганда ҳам бу тушунчаларни фарқлаш лозим.

Меҳнатнинг қиймати, яъни унга тўланадиган иш ҳақи ҳар хил миқдорда табақаланган бўлиши мумкин, чунки бир вақтда сарф қилинган меҳнат унинг малакасига қараб турли ҳажмда маҳсулот яратиши, турли натижага эришиши мумкин. Бундай натижага эришиш шу меҳнаткашнинг иш қуролига ҳам боғлиқ. Масалан, ер ҳайдовчи ишчини олайлик. У омов билан бир кунда 0,5 гектар ерни ҳайдаши, трактор билан эса 10 гектар ерни ҳайдаши мумкин. Бундай мисолларни кўплаб келтирса бўлади.

Хулоса қилиб айтганда меҳнатнинг қиймати унинг бир қисми бўлган, иш ҳақининг ҳажми билан белгиланар экан.

Иш кучи деганда инсоннинг моддий ва маънавий неъмат ишлаб чиқариш жараёнида жисмоний ва ақлий (интеллектуал) кучи мажмуасидан иборат бўлган меҳнат қилиш қобилияти тушунилади.

Иш кучи ҳар қандай жамиятда ишлаб чиқаришнинг асосий омили бўлиб ҳисобланади. У орқали инсон табиат неъматларини тайёр истеъмол қиладиган ҳолга келтиради.

Товар-пул муносабатларининг шаклланиши ва ривожланиши билан иш кучи ҳам товарга айланади. Бу кишилик жамияти тараққиётининг капиталистик формацияси босқичига келиб яққол намоён бўлди, чунки бу даврга келиб кишилар, биринчидан, шахс сифатида ўз эркинликларини таъминлаб ўз иш кучларига эгалик қиладиган бўлди. Аммо, иккинчидан, эса уларда ишлаб чиқариш воситалари йўқ эди. Натижада улар ўз иш кучларини сотишга мажбур бўлдилар. Шу тариқа иш кучи товарга айланди.

Иш кучи ҳам бошқа товарлар каби қиймати ва истеъмол қийматиغا эга. **Иш кучининг истеъмол қиймати** ишчининг ёлланган жойида ўз иш кучи қийматиغا нисбатан кўпроқ қиймат яратиши, яъни қўшимча қиймат келтирилиши тушунилади. Шунинг учун мулкдор, иш берувчи иш кучини сотиб олади ва ундан фойдаланади. Иш кучининг

қиймати деганда шу иш кучи эгасининг ва унинг оиласининг нормал фаолиятини ва яшашини таъминлайдиган харажатларни қоплай оладиган қиймати, яъни оладиган меҳнат ҳақи тушунилади.

Шу туфайли иш кучининг қийматини иш берувчи унинг эгасига меҳнат ҳақи тарзида тўлайди. Шу туфайли меҳнат ҳақи инсон меҳнатининг тўлиқ қийматини белгиламайди, балки фақат иш кучи қийматига тенг бўлади. Иш кучининг эгаси ҳамиша иш кучи қийматидан ташқари қўшимча қиймат ҳам яратади. Бу эса мулкдор, иш берувчи ихтиёрида қолади.

Жамиятнинг иқтисодий тараққиёти билан иш кучининг қиймати ҳам ошиб боради, чунки ишчи ўз иш кучини такрор ишлаб чиқариш ва оиласини таъминлаш учун зарур бўлган неъматлар қиймати ҳам қимматлашиб боради. Шу жиҳатдан турли мамлакатларда, уларнинг иқтисодий тараққиёт даражасига қараб иш кучининг қиймати ҳар хил бўлади. Лекин иш берувчи ва ишчи ўртасидаги зиддият иш кучи қийматининг ошиб боришига сабаб бўлади.

Иш берувчи иш кучининг истеъмол қийматидан, ишчи эса унинг қийматидан манфаатдор. Бу ерда манфаатлар ўртасида зиддият мавжуд. Иш берувчи кўпроқ иш кучи истеъмол қийматининг ошишига интилса, иш кучи эгаси эса иш кучи қийматининг ошишига манфаатдор.

Иш кучининг қиймати ва унинг баъзи хусусиятлари тўғрисида «Меҳнатнинг қиймати» мавзусида ёритилган. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда ҳам бозор иқтисодиётининг шаклланиши меҳнат бозорини вужудга келтирди. Бу бозорнинг асосий объекти иш кучидир. Демак, иш кучи бизда ҳам товар. Шу туфайли у қийматига ва истеъмол қийматига эга.

Аmmo Ўзбекистон Президенти ва ҳукумати иш кучининг қиймати ва истеъмол қийматидан манфаатдор бўлган юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги зиддиятнинг кескинлашмаслиги учун тегишли чора-тадбирларни қўллаб келмоқда. Бу вақти-вақти билан иш ҳақи миқдорининг ошиши, кучли социал ҳимоянинг қўлланилишида намоён бўлмоқда. Бу тадбирлар иқтисодий ва сиёсий барқарорликни таъминловчи асосий омиллардир.

5.3.4. Меҳнат мотивациясида иш кучининг қиймати ва уни баҳолаш муаммоларини ечиш бўйича айрим тавсиялар

Бозор муносабатлари деярли барча соҳаларда кенг қамровли ислохотларни амалга оширишни талаб қилмоқда. Режали иқтисодиёт шароитида мавжуд бозор таркиби ҳам ўзгармоқда. Олдин ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол товарлари бозори мавжуд бўлган бўлса, эндиликда капитал (қимматбаҳо қоғозлар) бозори, меҳнат бозори каби янги тушунчалар ҳам кундалик ҳаётимизга кириб келди ва иқтисодий фаолиятимизда муҳим ўринларни эгалламоқда.

Бозор муносабатлари шароитида бозор системасида меҳнат бозори ҳам ўз ўрни, мазмуни ва моҳиятига эга. Бу бозорнинг объекти нима, яъни унда нима сотилади деган саволнинг туғилиши табиий. Меҳнат бозорида кулдорлик даврида куллар сотилган. Бозор иқтисодиётига асосланган жамиятда эса бу бозорда инсонлар мустақил бўлиб энди уларнинг иш кучи сотиладиган бўлди. Демак, иш кучи эндиликда товарга айланди, унинг қиймати ва истеъмол қиймати мавжуд. Бу нимада ва қандай баҳоланиши, унинг баҳоси қандай аниқланишининг назарий асоси ҳамон иқтисодий адабиётларда етарли даражада ёритилмаган.

Адабиётларда иш кучининг қиймати ва баҳоси ҳақида ҳар хил қарашлар мавжуд. Баъзи муаллифлар бу икки тушунчани фарқламайдилар. Баъзилари эса иш кучининг қийматини унинг баҳоси билан, баҳосини эса қиймати билан алмаштириб, чалкаштириб изоҳлайдилар. Бунга объектив сабаблар мавжуд. Хусусан, иш кучи режали иқтисодиёт шароитида товар сифатида қаралмас эди. Унинг баҳоси, яъни иш ҳақи марказлашган тарзда аниқланар ва у эса иш кучининг реал қийматини белгиламас эди, чунки иш ҳақининг миқдорига иш кучининг баҳоси сифатида қаралмаган. Оқибатда унга тўланадиган иш ҳақи унинг қийматини умуман белгиламаган, ундан жуда узоқда эди. Масалан, савдо корхоналарида иш ҳақи фондининг ташкил бўлишини олиб қарайлик.

Биринчидан, узоқ йиллар давомида иш ҳақи фонди савдо корхоналарида товар оборотига нисбатан фоиз ҳисобида бел-

гиланиб келди. Бу албатта, режали иқтисодиёт талабига жавоб берар эди, чунки у пайтларда савдо корхоналари учун товар обороти асосий директив кўрсаткич сифатида қўлланилар эди. Бу усул ходимларнинг иш сифатини, меҳнат унумдорлигини, савдо хизмати сифатининг даражасини инобатга олмаган. Фақат миқдор, ҳажм кўрсаткичларининг яшиланиши, кўпайиши рағбатлантирилган. Савдо ходимларини ҳар томонлама рағбатлантириш учун моддий рағбатлантириш фонди ташкил қилинар эди. Аммо бу фонднинг миқдори ҳам товар обороти ва фойда ҳажмига нисбатан ташкил қилиниб жуда оз миқдорда эди. Бу фонддан рағбатлантириш иш ҳақининг умумий миқдорига нисбатан 40%дан ошмайдиган қилиб чегараланган эди. Бу ҳам фақат товар обороти ва фойда режасининг бажарилганлиги учун тўланган. Бошқа сифат кўрсаткичлари инобатга олинмаган.

Иккинчидан, собиқ иттифоқ даврида бошланган қайта қуриш жараёни иқтисодий дастакларнинг энг муҳимларидан бири бўлган меҳнатни рағбатлантириш усулини такомиллаштириш заруратини туғдирди. Натижада иш ҳақи фонди ва моддий рағбатлантириш фондлари бирлаштирилиб ягона меҳнат ҳақи фонди ташкил қилинди. Бу фонд товар обороти ҳажмига нисбатан эмас, балки корхонанинг даромадига нисбатан белгиланган нормативда (меъёрда) ташкил қилинадиган бўлди. Бу албатта, кўп жиҳатдан корхонанинг мустақиллиги, унга тўла хўжалик ҳисоботини жорий қилинишини таъминлади. Бу эса ўз навбатида ҳар бир корхона даромадининг ўсишини, харажатларнинг камайишини рағбатлантирди. Аммо белгиланадиган меъёр ўта марказлаштирилганлиги туфайли қуйи хўжалик бўғинларининг хусусиятлари, уларнинг реал аҳволи инобатга олинмас эди. Марказлаштирилган ушбу усул ҳам ўзини оқламади. Хуллас, ҳар бир корхонанинг ўз хусусиятларидан келиб чиқиш лозим бўлди.

Учинчидан, меҳнат ҳақи фонди истеъмол фондига алмаштирилди. Бу фонднинг ташкил бўлиши, айнан, шу мақсад учун ўтган йилги ҳажмни товар обороти ўсиш суръатига нисбатан маълум фоизда ўстириш орқали белгиладиган бўлди. Бу усул микроиқтисодий ўсишни рағбатлантирди. Аммо бозор муносабатлари шароитига бу ҳам ун-

чалик тўғри келмасдан қолди, чунки унинг ҳажми молиявий кўрсаткичларининг бирортаси билан ҳам боғлиқ бўлмади ва уларнинг яхшиланишини рағбатлантирмади. Аммо ушбу усул ўзимизда ҳамон сақланиб қолмоқда. Давлат ва тижорат банклари корхонанинг меҳнат ҳақи фондининг ўсишини шу тамойилга асосан назорат қилмоқда.

Ҳозир кўпгина ишлаб чиқариш корхоналарида меҳнат ҳақи фонди харажатлар таркибида белгиланган меъёрга асосан ташкил қилинмоқда. Савдода эса ҳамон ўтган йилги ҳажмини товар обороти ўсишига мос равишда маълум фоизга ўстириш йўли билан аниқланмоқда. Фикримизча, бозор муносабатлари шароитида корхоналар, мулк шаклидан қатъи назар, меҳнат ҳақи фондини икки хил йўналишда аниқласалар мақсадга мувофиқ бўлар эди. Биринчидан, меҳнатга ҳақ тўлашда ишбай усули қўлланиладиган бўлса қайси кўрсаткич учун ҳақ тўланса (масалан, савдода товар обороти), ўша кўрсаткичнинг ўсиш суръатига мос равишда ушбу фонд миқдорини ҳам кўпайтириш мақсадга мувофиқ. Бу учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$МХФ_{ж} = \frac{МХФ_{уз} \times [(\Delta Q\% \times Z_i) + 100]}{100},$$

бунда: $МХФ_{ж}$ — жорий йилдаги ўзгарувчи (ишбай) меҳнат фонди; $\Delta Q\%$ — меҳнат ҳақи фондини ташкил қилишда инobatга олинadиган кўрсаткичнинг ўсиш суръати (савдода товар обороти); $МХФ_{уз}$ — ўтган даврдаги меҳнат ҳақи фондининг ҳақиқий миқдори; Z_i — ҳар бир фоиз ўсишига тўғри келадиган $МХФ$ ўсишининг миқдори.

Меҳнат ҳақининг иккинчи қисми лавозимига қараб қатъий белгиланган ягона тариф тўридаги тариф коэффициентлари асосида оладиган ойликларидир. Меҳнат ҳақининг бу қисмини аниқлашда тасдиқланган штат жадвалидаги ходимлар ва уларга тўланадиган ойлик миқдори олиниши мақсадга мувофиқ. Бу ҳажми куйидаги формула орқали ҳисоблашни тавсия қиламиз.

$$МХФ_{ум} = X_i \times C_{Тит} \times t_i,$$

бунда: $МХФ_{ум}$ — меҳнат ҳақи фондининг ўзгармас (вақтбай) қисми; X_i — ходим лавозимлари тартиб сони; $C_{Тит}$ — лавозимдаги ходимнинг t -даврдa (одатда бир ойда)

оладиган ойлик маоши; t_1 — меҳнат ҳақи фондининг t — давридаги миқдори ($t=1, 12$).

Масалан, фирманинг 2001 йилга мўлжалланган меҳнат ҳақи фондининг миқдорини аниқлаш лозим. Ўтган йили ушбу фонднинг ўзгарувчи миқдори 2340 минг сўмни ташкил қилган. Бу йил иш ҳажми (товар обороти) шу давр мобайнида 5,4%га ошириши, ҳар бир фоиз иқтисодий ўсиш суръати учун 0,7% меҳнат ҳақининг ўсиши кўзда тутилган. Бу ҳолда меҳнат ҳақининг ўзгарувчи қисми куйидагича аниқланади:

$$\frac{2340 \times [(5,4 \times 0,7) + 100]}{100} = 2428,5 \text{ минг сўм.}$$

Меҳнат ҳақининг ўзгармас қисмини ҳисоблаш учун куйидаги маълумотлар берилган. Фирма раиси 1 киши маоши 3000 сўм, 5та етакчи мутахассислар 2500 сўмдан, 4та мутахассислар 2200 сўмдан, 3та хизмат кўрсатувчи ходимлар 1800 сўмдан ойлик маоши олиши кўзда тутилган. У ҳолда фирмада меҳнат ҳақи фондининг ушбу қисмининг бир йиллик миқдори 356,4 минг сўмни ташкил қилади:

$$[(30000 \times 1) + (25000 \times 5) + (22000 \times 4) + (18000 \times 3) \times 12] = 3564 \text{ минг сўм.}$$

Ушбу фирманинг бир йиллик иш ҳақи фондининг режадаги миқдори 2784,9 минг сўмни ташкил қилади:

$$2428,5 + 3564,0 = 5992,5 \text{ минг сўм.}$$

Бозор муносабатлари шароитида иш ҳақининг жуда кўп жиҳатлари нуқтаи назаридан таҳлил қилишга тўғри келади. Биринчидан, у ишлаб чиқариш (муомала) харажатларининг бир моддаси, элементи сифатида намоён бўлади. Бу билан у бевосита ишлаб чиқариш ҳажмига ва фойда суммасига таъсир қилади. Иш ҳақини ўзгартирмасдан туриб ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш эвазига ёки ўша ишлаб чиқариш ҳажми ўзгармаган ҳолда иш ҳақиға кетган харажатларни камайтириш йўли билан ҳам фойда суммасини кўпайтириш мумкин.

Иккинчидан, меҳнат ҳақи фонди меҳнат қилаётган аҳолининг иш кучи баҳосини, яъни уларнинг яшаш даражасини белгилайди. Тенг шароитда нарх ўзгармасдан иш

ҳақининг ўзгариши, яъни кўпайиши аҳоли фаровонлигининг яхшиланишига ижобий таъсир қилади. Шу туфайли барча мамлакатларда, хусусан, Ўзбекистонда ҳам иш ҳақи ва унинг даражаси давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатида энг муҳим марказий ўринлардан бирини эгаллаб келмоқда.

Учинчидан, иш ҳақи товар, иш ва хизматларга бўлган талаб даражасини белгилайди. Иш ҳақининг даражаси қанча паст бўлса, товарга бўлган талаб таркибида озиқ-овқат маҳсулотлари устувор бўлади. Аҳоли ўзи эплай олмайдиган энг зарур хизмат турларидангина фойдаланади, холос. Аксарият хизматни ўзлари бажарадилар.

Тўртинчидан, аҳолининг иш билан бандлик даражаси ҳам ўша иш ҳақи ҳажмига боғлиқ. Меҳнат унумдорлиги паст бўлган мамлакатларда иш кучининг қиймати, шунга боғлиқ равишда меҳнаткашларнинг турмуш даражаси ҳам паст бўлади. Бундай жойларда иш кучининг қиймати арзон бўлади, яъни иш ҳақи жаҳон даражасига нисбатан паст бўлади. Демак, меҳнат унумдорлиги, турмуш даражаси ва иш ҳақи бир-бири билан диалектик боғлиқ категориялардир. Бу категорияларнинг бирини иккинчисидан ҳоли равишда таҳлил қилиб бўлмайди. Меҳнаткашларнинг турмуш даражасини кўтариш учун, энг аввало, уларнинг меҳнат унумдорлигини оширишга эришмоқ лозим. Бусиз иш ҳақини ҳам ва шундан келиб чиққан ҳолда меҳнаткашларнинг турмуш даражасини ҳам ошириб бўлмайди. Иш ҳақини меҳнат унумдорлиги ўсишига мувофиқ равишда ошириб борилса, унинг даражаси ҳам ўсишдан тўхтайдди. Бироқ, Ўзбекистон ижтимоий йўналтирилган социал-бозорни шакллантириш йўлини танлади. Бу аҳолининг муҳтож қисмини кучли ижтимоий ҳимоя қилишга қаратилган. Ҳозирги иқтисодий қийинчилик шароитида ҳам иш ҳақининг даражаси ижтимоий меҳнат унумдорлиги даражасига нисбатан тез ўсмоқда. Лекин бу аҳвол билан узоққа бориб бўлмайди. Ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ошишига эришмоқ давр тақозоси.

Шундай қилиб, иш ҳақи бозор иқтисодиёти шароитида мазмуни жиҳатидан тубдан ўзгарди ва бозорнинг муҳим категорияларидан бирига айланиб қолди. Демак, энди

уни бозор концепциясига мос тамойиллар асосида ўзгартиришга, янгидан шакллантиришга ва ривожлантиришга тўғри келади. Аммо бу борада ҳам назария амалиётдан орқада қолиб кетганлигини эътироф этиш лозим.

Тенг ҳолда, иш ҳақининг энг кам даражаси иш кучи эгасининг минимал яшаш шароитини таъминлаши лозим. Аммо ҳозирги шароитда булар ўртасидаги боғлиқлик илмий жиҳатдан асосланмаган, назарий концепцияси ишлаб чиқилмаган.

Ҳозирги Ўзбекистонда ягона тариф жадвали (система-си) жорий қилинди. Бу жуда чуқур ўйланган бозор муносабатларига мос, уни тўлиқ ифода этадиган тадбир. Унда меҳнат ҳақини 23та разряд бўйича (0 дан 22 гача) табақалаш коэффиценти белгиланган бўлиб, нолинчи разрядга 1,000 тариф коэффиценти, 22-чи разрядга эса 7,198 тариф коэффиценти берилиши кўзда тутилган. Меҳнат ҳақининг бошланғич миқдоридан охириги энг кўп миқдори 7,2 мартага кўп демакдир. Аммо ушбу тариф ва жадвал орқали табақаланган меҳнат ҳақи меҳнаткашларнинг малакаси, маълумоти, иш стажи каби жамиятга фойдали бўладиган жиҳатларини тўлиқ инobatга оладими деган саволга тўлиқ ижобий жавоб бериб бўлмайди. Бу масала назарий жиҳатдан етарли даражада асосланмаган.

Масалан, олий ўқув юртида ишлаётган доцент билан корхона ва ташкилот бўлимларида ишлаётган бош ва етакчи мутахассислар бир хил разряд орқали ойлик оладилар. Доцент доцент бўлиши учун камида 20 йил ўқийди. Бош, етакчи мутахассис бўлиши учун эса олий маълумотли бўлиши, яъни 4-5 йил ўқиши kifоя. Баъзи ҳолларда етакчи мутахассислар ҳатто олий маълумотга ҳам эга эмас. Фикримизча, кўп ўқиган киши малакали бўлиши, малакали киши малакасиз кишига нисбатан жамиятга моддий ва маънавий нафни кўпроқ келтириши табиий. Иш ҳақининг даражаси эса ана шуларни инobatга олиши лозим.

Ягона тариф жадвали бўйича оклад белгилашнинг яна бир камчилиги шундаки, у ходимларни меҳнат унумдорлигини оширишга, иш сифатининг яхшиланишига қизиқтирмайди. Тариф жадвали бўйича бир хил мутахассисга бир хил иш ҳақи белгиланади. Аммо бор кучини сарфлаб куй-

иб-ёниб ишлаган ҳам, дангасалик қилиб ишламаган ҳам бир хил ойлик оладилар. Бу эса ходимларни малакасини ошириш ва шу орқали меҳнат унумдорлигини кўпайтиришга эмас, балки лавозим эгаллашга рағбатлантиради. Охир оқибатда иш кучининг баҳоси нотўғри белгиланади.

Ягона тариф жадвалида мутахассис ходимларнинг табақаланган ҳолда разрядлараро жойланишини яна бир бор илмий асослаган ҳолда кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Бундан ташқари, шу жадвал бўйича белгиланган иш ҳақи мазкур ходимга берилиши мумкин, лекин албатта мажбур деган, ҳозирги шароитдагидек ҳулоса келиб чиқмаслиги керак. Бу миқдор иш ҳақининг мўлжалланган меъёрий ҳажми бўлмоғи лозим. Агар ходим ўз вазифасини ҳалол-покиза, кўзда тутилган меҳнат унумдорлиги ва иш сифатига эришган ҳолда бажарса, шу тариф жадвалида белгиланган коэффициентга асосан иш ҳақини олиши мумкин. Аммо ходим тадбир ва ақл билан иш тутиб меҳнат унумдорлигини, иш самарасини ва сифатини оширса, албатта у ўртача ишлаётган касбдошига нисбатан кўп маош олиши шарт. Аммо бунга ягона тариф жадвали рағбатлантирмайди. Бу учун шундай йўлни топиш керак-ки, ким кўп ва сифатли меҳнат қилса, марҳамат, иш ҳақини шунга яраша олсин. Шундагина ҳар бир ходим меҳнат унумдорлигини, ишининг сифати ва самарадорлигини оширишга ҳаракат қилади.

Бунга қандай эришиш мумкин деган саволнинг туғилиши табиий. Бунга эришиш учун ҳар бир корхона ўзининг меҳнат меъёрларига (нормативларига) эга бўлиши лозим. Шу меъёрни бажарса, ўзига белгиланган иш ҳақини олади, агар ундан оширса, шунга мос равишда ойлик миқдори ҳам ошиши шарт. У ҳолда ойлик маошнинг ошиши қуйидагича икки усул билан ҳисобланиши мумкин.

Биринчидан, меҳнат унумдорлиги, ишининг сифати ва самарадорлиги ошган пайтда оладиган рағбатлантирувчи ойлик маоши, иккинчидан, меҳнат унумдорлиги, иш сифати ва самарадорлиги пасайган пайтда оладиган жазоловчи ойлик маошидир.

Рағбатлантирувчи ойлик маошни ҳисоблаш учун қуйидаги формулани тавсия қиламиз:

$$I_{\text{хр}} = I_{\text{хтж}} + (K_i \times C_{\text{ти}}),$$

бунда: $I_{\text{хр}}$ — иш ҳақининг рағбатлантирувчи миқдори; $I_{\text{хтж}}$ — иш ҳақининг тариф жадвали бўйича оладиган миқдори (оклади); K_i — меҳнат унумдорлиги, иш сифати ва самарадорлигининг меъёрий коэффиценти ($K_M=1$); $C_{\text{ти}}$ — ходим меҳнат унумдорлиги ёки иш сифатининг 0,01 коэффицент оширишига (камайтишига) тўланадиган иш ҳақининг миқдори.

Бу ерда меҳнат унумдорлигининг ошиши, иш сифатининг яхшиланиши ҳақида гап бормоқда. Аммо амалиётда меҳнат унумдорлиги ҳамиша ўсиб, иш сифати доим яхшиланавермайди. Бундай ҳолда иш ҳақининг тариф жадвали бўйича оладиган миқдорнинг (оклади) қисқариши, яъни жазоловчи бўлмоғи лозим. У ҳолда қуйидаги формуладан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

$$I_{\text{хж}} = I_{\text{хтж}} + (-K_i \times C_{\text{ти}}),$$

бунда: $I_{\text{хтж}}$ — иш ҳақининг жазолантирувчи миқдори; K_{i-j} — ходим меҳнат унумдорлиги, иш сифати ва самарадорлигининг меъёрдан кам коэффиценти.

Масалан, фирмада етакчи мутахассис иш ҳақининг рағбатлантирилган миқдорини топиш лозим бўлса, унга тўланадиган иш ҳақининг тариф жадвали бўйича оладиган қисмини 25000 сўм деб фараз қиламиз. Шу ходимнинг меҳнат унумдорлиги, иш сифати ва самарадорлигининг меъёрга нисбатан даражаси 1,071 коэффицентга тенг ва ушбу кўрсаткичнинг ҳар 0,01 миқдорига тўланадиган мукофот, яъни меҳнатни рағбатлантирувчи миқдор 600 сўмни ташкил қилса, у ҳолда ушбу ходим иш ҳақининг рағбатлантирувчи миқдори 29260 сўмга тенг бўлади:

$$25000 + [(0,071 \times 600) \times 100] = 29260 \text{ сўм.}$$

Ушбу формуланинг қўлланилиши ҳам биз ўрганаётган ходимнинг фаолиятига татбиқ қиладиган бўлсак, шу ходимнинг иккинчи ойда меҳнат унумдорлиги, иш сифати ва самарадорлиги пасайди ва уни белгилловчи коэффицент 0,983ни ташкил қилди деб фараз қилсак ($1-0,983=0,017$), у ҳолда унга ҳисобланадиган ойлик маошнинг миқдори 2160 сўмни ташкил қилади:

$$25000 + [(-0,017 \times 600) \times 100] = 25000 - 1020 = 23980 \text{ сўм.}$$

Кўриниб турибдики, етакчи ходимнинг меҳнат унумдорлиги, иш сифати ва самарадорлиги ошган пайтда унга белгиланган ойлик маошга нисбатан 17,0% кўп тўланди [(29260×100:25000)–100]. Иш сифати ва самарадорлиги пасайган ҳолда эса 4,08%га [100–(23980×100:25000)] кам олишга муваффақ бўлди.

Бу тавсиялар ҳаётга татбиқ қилинса, сўзсиз, ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ошишига, иш сифатининг яхшиланишига, натижада жамиятда иқтисодий барқарорликнинг таъминланишига эришилади. Энг муҳими иш кучи қиймати ва баҳосини аниқлашда адолат қарор топади.

Ушбу назарий хулосаларни умумлаштирадиган бўлсак, иш кучининг қиймати ва баҳосини аниқлаш мумкин бўлади. Чунки ушбу иқтисодий категорияларнинг миқдорини аниқлаш таҳлил учун жуда муҳимдир. Иш кучининг қиймати унга сарф қилган харажатларда, унинг баҳоси эса унга тўланадиган меҳнат ҳақида намоён бўлади.

Иш кучининг қийматини амалий жиҳатдан шу ходимнинг (мутахассиснинг) шаклланишига кетган харажатлар билан ифодалаш (Икк) мумкин. Буни аниқлаш учун қуйидаги формулани қўллашни тавсия қиламиз:

$$\text{Икк} = \begin{array}{l} \text{Ўрта маълумот олишга} \\ \text{кетган сарф-харажатлар} \\ \text{(Ўм)} \end{array} + \begin{array}{l} \text{Ўрта махсус маълумот олишга кетган харажатлар} \\ \text{(Ўмм)} \end{array} + \begin{array}{l} \text{Олий маълумот олишга кетган харажатлар} \\ \text{(Олм)} \end{array} + \begin{array}{l} \text{Малака оширишга кетган харажатлар} \\ \text{(Мо)} \end{array}$$

$$\text{Икк} = \text{Ўм} + \text{Ўмм} + \text{Олм} + \text{Мо}.$$

Ушбу формуланинг математик моделини қуйидаги аддитив модел билан ифодалаш мумкин:

$$U_j = \sum_{i=1}^n X_i; \quad (i = \overline{1, n}, n = 4).$$

Иш кучининг баҳоси, таъкидланганидек, ходимга (мутахассисга) тўланадиган асосий ва қўшимча меҳнат ҳақи миқдори билан ифодаланади (Икб). Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формулани тавсия қиламиз:

$$\text{Икб} = \begin{array}{l} \text{Асосий меҳнат ҳақи} \\ \text{(Амх)} \end{array} + \begin{array}{l} \text{Қўшимча меҳнат ҳақи} \\ \text{(Кмх)} \end{array} + \begin{array}{l} \text{Ҳар хил рағбатлан-тириш йўли билан тўловлар} \\ \text{(Рт)} \end{array}$$

$$\text{Икб} = \text{Амх} + \text{Кмх} + \text{Рт}.$$

Ушбу формулани аддитив моделда қўйидагича ифода этиш мумкин:

$$Y_j = \sum_{i=1}^n X_i; \quad (i = \overline{1, n}; n = 3).$$

Таҳлил қилишда ушбу кўрсаткичларни аниқлаш учун услубий тавсия сифатида иш кучининг қиймати ва баҳосини аниқлашнинг ҳисоб-китобини келтирамиз. Ушбу кўрсаткичлар миқдори ўрта ҳисобда бир киши мисолида бир йилга аниқланади. Бугунги кун баҳосида рақамлар тақрибан олинган.

1. Ўрта маълумот олиш учун кетган харажатлар миқдори (10 йилда 25 мингдан) — 250,0 минг сўм.

2. Ўрта махсус маълумот олиш учун кетган харажатлар (2 йилда 50 мингдан) — 100,0 минг сўм.

3. Олий маълумот олишга кетган харажатлар (4 йилда 180 мингдан) — 720,0 минг сўм.

4. Малака оширишга кетган харажатлар — 55,0 минг сўм.

5. 16 йил маълумот олиш учун кетган жами харажатлар, яъни иш кучининг қиймати ($1k+2k+3k+4k$)—1125,0 минг сўм.

6. Ходимга тўланадиган бир ойлик асосий меҳнат ҳақи — 23,5 минг сўм.

7. Барча қўшимча меҳнат ҳақи — 5,0 минг сўм.

8. Ҳар хил рағбатлантириш йўли билан бериладиган тўловлар — 1,8 минг сўм.

9. Иш кучининг баҳоси ($6k+7k+8k$)—30,3 минг сўм.

Ҳозирги пайтда ҳар бир ходимнинг маълумот олиш учун ўрта ҳисобда бир кишига қанча маблағ сарф қилиниши аниқланган ва у ўқитиш жараёнида қўлланилмоқда. Ушбу мисолда услубий кўрғазма учун тахминий рақамлардан фойдаланилди. Аммо шуни эътироф этиш керакки, бу усул бизнинг шахсий кузатувлар оқибатида қилган хулосамиз натижасидир. Бундай усуллар олдин иқтисодий адабиётларда баён этилмаганлиги тўғрисида тавсия тариқасида берилмоқда. Бу усулнинг албатта олимлар ва мутахассислар таклифлари билан келажакда такомиллашишига ишончимиз комил.

5.3.5. Меҳнат ҳақининг режадаги ва ҳақиқий миқдорини аниқлаш

Таҳлилнинг асосий тамойиллари ва усулларида бири солиштиришдир. Иш ҳақи бўйича ҳақиқий эришилган натижани режа билан солиштириш учун энг аввало унинг режадаги миқдорини тўғри ҳисоблаб олиш лозим, чунки бу кўрсаткич иш ҳақи бўйича бизнес-режани тузишда, унинг стратегиясини аниқлашда қўлланилади.

Иш ҳақининг режадаги миқдорини аниқлаш учун ушбу компаниянинг (корхонанинг) штат жадвали бўйича ходимлар ва уларнинг Ўзбекистонда амал қилаётган ягона тариф сеткасидаги тариф разрядлари коэффицентлари олинади. Бу кўрсаткичлар минимал иш ҳақи миқдорига нисбатан ҳисобланади. Буни ҳисоблаш учун қуйидаги формулани тавсия қиламиз:

$$U_x^p = \sum_{i=1}^n (U_{x_m} \times T_{p_i} \times X_j) j;$$

бунда: U_x^p — иш ҳақининг режадаги миқдори; i — ходимлар сони ($i = \overline{1, n}$); T_{p_i} — ягона тариф сеткасида i — ходимга тўғри келадиган тариф разряди; U_{x_m} — минимал иш ҳақининг миқдори; X_j — j — гуруҳдаги ходимлар сони; j — j — гуруҳлар сони ($j = m$).

Ушбу формулада келтирилган иш ҳақининг режадаги миқдорини (I_x^p) аниқлаш усулини кенгайтирилган ҳолда қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$I_x^p = (I_{x_m} \times T_{p_1} \times X_1) + (I_{x_m} \times T_{p_2} \times X_2) + \\ + (I_{x_m} \times T_{p_n} \times X_n),$$

бунда: I_{x_m} — Ўзбекистон Республикасида жорий қилинган минимал иш ҳақининг миқдори; T_{p_1} — ягона тариф сеткасидаги тариф разряди; X_1 — шу тариф разрядига тўғри келадиган ходимлар сони.

Иш ҳақининг режадаги умумий миқдори аниқлангач, уни штат жадвали бўйича банд бўлган ходимлар сонига бўлиб, ўртача иш ҳақи (I_x) миқдорини ҳисоблаш мумкин. Бу учун қуйидаги формула қўлланилади:

$$I_x = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (I_{xmi} \times T_{pi} \times X_i) \quad (i = \overline{1, n});$$

бунда: n — умумий ходимлар сони.

Таҳлил жараёнида иш ҳақининг ўзгаришини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу учун унинг ҳақиқий миқдорини аниқлаш лозим. Шунинг эътирофи этиш керак-ки, иш ҳақининг ҳақиқий миқдори ишбай ва вақтбай иш ҳақидан иборат бўлади. Бу учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$I_x = I_{ших} + B_{их},$$

бунда: $I_{ших}$ — ишбай иш ҳақи; $B_{их}$ — вақтбай иш ҳақи.

Ишбай иш ҳақининг ҳақиқатдаги ҳажми қуйидагича аниқланади:

$$I_{ших} = Q_1^x \times I_{x1Q},$$

бунда: Q_1^x — бажарилган иш ҳажми; I_{x1Q} — 1 бажарилган иш учун тўланадиган иш ҳақи.

Вақтбай иш ҳақининг миқдорини аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$B_{их} = I_{xm}^x \times T_{pi}^x \times X_i^x,$$

бунда: I_{xm}^x — минимал иш ҳақининг амалдаги миқдори; T_{pi}^x — i — ходимга тўғри келадиган тариф разряди; X_i^x — i — тариф разрядига тўғри келадиган ходимлар сони.

Таҳлил қилинаётган объектни ўрганиш учун тегишли режадаги ва ҳақиқатдаги маълумотлар тахт бўлгач, уни таҳлил қилиш мумкин бўлади.

5.3.6. Меҳнат ҳақи умумий ҳажмининг таҳлили

Иш ҳақини таҳлил қилиш бевосита унинг суммаси, даражаси ва харажатлардаги улуши ҳамда уларнинг ўзгаришини аниқлашдан бошланади. Иш ҳақининг умумий суммаси бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда ифодаланади. Унинг даражаси ($U_{x,d}$) иш ҳақи суммасини (U_x) юзга кўпайтириб иш ҳажмининг миқдорига (Q) бўлинади:

$$U_{x,d} = \frac{U_x \times 100}{Q}.$$

Иш ҳақининг барча харажатлардаги улушини топиш

учун иш ҳақининг миқдорини барча харажатлар (ХА) ҳажмига бўлиб юзга кўпайтирилади:

$$U_{x,ул} = \frac{U_x \times 100}{ХА}$$

Ушбу кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш учун куйидаги жадвал тузилади (45-жадвал).

45-жадвал

Иш ҳақи умумий ҳажми ва даражасининг ҳисобот йилидаги ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Режада	Ҳақиқатда	Фарқи (+, -)	Режанинг бажарилиши
1. Натижа (маҳсулот ҳажми), минг сўм	5542,4	5694,5	+152,1	102,7
2. Харажатлар, минг сўм	921,8	941,2	+19,4	102,1
3. Харажатлар даражаси, % (2к:1к×100)	16,63	16,53	-0,10	99,4
4. Меҳнат ҳақи, минг сўм	350,3	356,7	+6,4	101,8
5. Меҳнат ҳақи даражаси, % (4к:1к×100)	6,32	6,26	-0,06	99,1
6. Меҳнат ҳақининг барча харажатлардаги улуши, % (4к:2к×100)	38,0	37,9	-0,1	99,7

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, барча харажатлар, шу жумладан меҳнат ҳақи миқдори ҳам таҳлил қилинаётган даврда кўпайган. Аммо уларнинг даражаси шу даврда камайган. Харажатлар даражаси режадаги 16,63 фоиздан ҳақиқатда 16,53 фоизгача, меҳнат ҳақи даражаси эса, мос равишда, 6,32 фоиздан 6,26 фоизгача камайган. Харажатлар даражасининг камайиши ходимлар меҳнатининг самарадорлиги ошганлигидан далолат беради.

Таҳлилнинг навбатдаги босқичида меҳнат ҳақи миқдорининг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш муҳим аҳамиятга эга, чунки шу йўл билан меҳнат ҳақига тўланадиган харажатни нисбий жиҳатдан камайтириш ва унинг самарадорлигини оширишга эришилади.

Таҳлил жараёнида иш ҳақи ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш лозим. Меҳнат ҳақи ҳажмининг ўзга-

ришига бешта омил таъсир қилади. Буларга қуйидагилар киради. Бу учун қуйидаги формулани келтирамиз:

$$U_x = (Q_i \times U_{xi}) j + (U_x \times Tr_i \times X_i) j,$$

бунда: Q_i — иш ҳақи; U_x — битта бажарилган иш учун тўланадиган меҳнат ҳақи; U_{xm} — минимал иш ҳақининг миқдори; Tr — тариф разряди; X — ходимлар сони.

Таҳлил жараёнида шу омиллар ўзгаришининг меҳнат ҳақи миқдори ўзгаришига таъсирини топиш учун иқтисодий таҳлилнинг анъанавий усулларида фойдаланиш мумкин.

Келтирилган формулага асосан меҳнат ҳақи ҳажмига таъсир қилувчи омилларни қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

1. Иш ҳажми ўзгаришининг меҳнат ҳақи ўзгаришига таъсири (ΔU_{xQ}):

$$\Delta U_{xQ} = (Q^x - Q^p) \times U_{xIQ}.$$

2. Бир иш ҳажмига тўланадиган меҳнат ҳақи (расценкаси) ўзгаришининг меҳнат ҳақи умумий суммасига таъсири (ΔU_{xIQ}):

$$\Delta U_{xIQ} = Q^x \times (U_{xIQ}^x - U_{xIQ}^p).$$

3. Минимал иш ҳақи миқдори ўзгаришининг меҳнат ҳақи ҳажмининг ўзгаришига таъсири ($\Delta U_{x \times \text{ихм}}$):

$$\Delta U_{x \times \text{ихм}} = (U_{xm}^x - U_{xm}^p) \times Tr^p \times X^p.$$

4. Ягона тариф сеткасида тариф разряди ўзгаришининг меҳнат ҳақи ҳажми ўзгаришига таъсири ($\Delta U_{x \times \text{тр}}$):

$$\Delta U_{x \times \text{тр}} = U_{xm}^x \times (Tr^x - Tr^p) \times X^p.$$

5. Ходимлар сони ўзгаришининг меҳнат ҳақи ҳажми ўзгаришига таъсири ($\Delta U_{x \times x}$):

$$\Delta U_{x \times x} = U_{xm}^x \times Tr^x \times (X^x - X^p).$$

Барча омиллар таъсири, одатдагидек, натижанинг, яъни меҳнат ҳақи ҳажмининг умумий фарқига тенг бўлади:

$$\Delta U_x = \Delta U_{xQ} \pm \Delta U_{xIQ} \pm \Delta U_{x \times \text{ихм}} \pm \Delta U_{x \times \text{тр}} \pm \Delta U_{x \times x}.$$

Ушбу назарий тавсиялар амалиёт талабидан келиб чиққан ва унга мос равишда яратилган. Буни исботлаш учун ушбу формулаларга амалий маълумотларни қўллаган ҳолда натижа ўзгаришига ҳар бир омилнинг таъсирини аниқлаш мумкин. Бу учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (46-жадвал).

**Меҳнат ҳақи ўзгаришига таъсир қилувчи омилларнинг
ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Режада	Ҳақи-қатда	Фарқи (+, -)	Меҳнат ҳақи ўзгаришига таъсири (+, -)
1. Маҳсулот ҳажми, минг сўм	5542,4	5694,5	+152,1	+5,6
2. Меҳнат ҳақи жами, минг сўм	350,3	356,7	+6,4	×
Шу жумладан:				
2.1. Вақтбай меҳнат ҳақи, минг сўм	145,5	158,3	+12,8	×
2.2. Ишбай меҳнат ҳақи, минг сўм	204,8	198,4	-6,4	×
3. Ишбай иш ҳақининг ўртача ставкаси 100 сўмга, сўм	3,695	3,484	-0,211	-12,0
4. Минимал иш ҳақининг миқдори, сўм	750	750	-	0
5. Тариф разрядининг ўртача миқдори, коэффицентни	2,456	2,513	+0,057	+3,4
6. Ходимлар сони, киши	79	84	+5	+9,4

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, меҳнат ҳақининг умумий миқдори режага нисбатан 6,4 минг сўмга ошган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган.

1. Маҳсулот ҳажмининг 152,1 минг сўмга ошганлиги меҳнат ҳақини 5,6 минг сўмга оширди:

$$152,1 \times 3,695 = +5,6 \text{ минг сўм.}$$

2. Ишбай иш ҳақининг ўртача ставкаси 0,211 сўмга камайган. Бу эса ўз навбатида меҳнат ҳақи ҳажмини минг сўмга камайтирган.

$$5694,5 \times 0,211 = -12,0 \text{ минг сўм.}$$

3. Минимал иш ҳақи миқдори ҳисобот даврида ўзгармасдан қолди ва унинг натижага таъсири нолга тенг бўлади.

$$0 \times 2,456 \times 79 = 0.$$

4. Ўртача тариф разрядининг миқдори ҳисобот йилида 0,057 коэффицентига кўпайганлиги умумий меҳнат ҳақи миқдорини 3,4 минг сўмга оширди

$$750 \times 0,057 \times 79 = +3,4 \text{ минг сўм.}$$

5. Ходимлар сонининг 5 кишига кўпайиши меҳнат ҳақи миқдорини 9,4 минг сўмга оширган.

$$750 \times 2,513 \times 5 = +9,4 \text{ минг сўм.}$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$5,6 - 12,0 + 0 + 3,4 + 9,4 = +6,4.$$

Натижага таъсир этувчи омилларнинг умумий ҳажмини кенгайтирилган ҳолда ва жамланган тарзда ҳисоблаш мумкин. Масалан, меҳнат ҳақининг умумий ҳажмига ходимлар сони ва ўртача иш ҳақи ҳам таъсир қилиши мумкин. Бу ҳақда иқтисодий адабиётларда, хусусан «Матлубот кооперацияси хўжалик фаолияти таҳлили» (Тошкент: «Ўқитувчи», 1989) номли дарсликда ҳам ёритилган.

Меҳнат ҳақи (M_x) ўзгаришига юқорида қайт этилган омиллар таъсирини ҳисоблаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$MX = X \times Y_{mx},$$

бунда: X — ходимлар сони; Y_{mx} — ўртача меҳнат ҳақи.

Ушбу формулага қайта ҳисоблаш усулини қўллаб натижага омиллар таъсирини аниқлаш мумкин. Қайта ҳисобланган меҳнат ҳақи қуйидагича ҳисобланади:

$$MX^{kx} = X^x \times Y_{mx}^p.$$

Натижага омиллар таъсири қуйидагича ҳисобланади.

1. MX ўзгаришига ходимлар сонининг таъсирини (ΔMX_x) аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta MX_x = MX^{kx} - MX^p = (X^x \times Y_{mx}^p) - (X^p \times Y_{mx}^p).$$

2. MX ўзгаришига Y_{mx} ўзгаришининг таъсирини (ΔMX_{ymx}) аниқлаш учун эса қуйидагича формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\Delta MX_{ymx} = MX^x - MX^{kx} = (X^x \times Y_{mx}^x) - (X^x \times Y_{mx}^p).$$

Барча омиллар таъсири одатдагидек натижанинг умумий фарқига тенг бўлади.

$$\Delta MX = \Delta MX_x \pm \Delta MX_{ymx}.$$

Ушбу формулага амалий маълумотларни қўллаб натижага омиллар таъсирини аниқлаш мумкин (47-жадвал).

Меҳнат ҳақи ҳажмининг ўзгаришига ходимлар сони ва ўртача меҳнат ҳақи ўзгариши таъсирининг ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Режа-да	Ҳақи-қатда	Қайта ҳи-соб-лан-ган	Фарқи (+, -)		
				жами	шу жумладан	
					хо-дим-лар сони	ўртача меҳ-нат ҳақи эва-зига
1. Ходимлар сони, киши	79	84	84	+5	×	×
2. Ўртача меҳнат ҳақи, сўм	4434	4246	4434	-188	×	×
3. Меҳнат ҳақининг умумий ҳажми (1к×2к)	350,3	356,7	372,5	+6,4	+22,2	-15,8

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, меҳнат ҳақининг умумий ҳажми ҳисобот йилида 6,4 минг сўмга ошган. Бу ўзгаришга қуйидаги омиллар таъсир қилган.

1. Ходимлар сонининг 5 кишига кўпайганлиги меҳнат ҳақи умумий миқдорини 22,2 минг сўмга кўпайтирди:

$$372,5 - 350,3 = +22,2 \text{ минг сўм.}$$

2. Ўртача меҳнат ҳақининг 188 сўмга камайиши умумий меҳнат ҳақининг ҳажмини 15,8 минг сўмга камайтирди:

$$356,7 - 372,5 = -15,8 \text{ минг сўм.}$$

Одатдагидек, ушбу икки омил таъсири натижанинг умумий ўзгаришига тенг:

$$22,2 - 15,8 = +6,4 \text{ минг сўм.}$$

Ушбу омилларни тегишли қоидалар асосида кенгайтириш ҳам мумкин. Масалан, ходимлар сони (X) иш ҳажмининг (Q) меҳнат унумдорлигига (МУ) нисбати билан аниқланади.

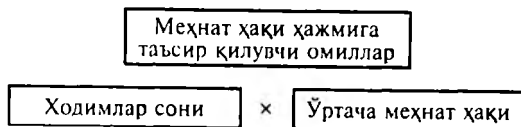
$$X = \frac{Q}{МУ}.$$

Агар олдинги формуладаги ходимлар сони ўрнига унинг аниқловчисини қўйсақ, у қуйидаги шаклга эга бўлади.

$$MX = \frac{Q}{МУ} \times Y_M = \frac{Q \times Y_M}{МУ}.$$

Ушбу боғлиқлик чизмада қуйидагича ифода этилиши мумкин (33-чизма).

33-чизма

Ушбу боғлиқликка амалий маълумотларни ва иқтисодий таҳлилнинг занжирли алмаштириш усулини қўллаб, меҳнат ҳақи ўзгаришига омиллар таъсирини аниқлаш мумкин (48-жадвал).

48-жадвал

Меҳнат ҳақи ўзгаришига алоҳида омиллар таъсирини аниқлаш ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Режада	Ҳақиқатда	Фарқи (+, -)	Занжирли алмаштиришлар		
				1 омил ўзгариши билан	2 омил ўзгариши билан	3 омил ўзгариши билан
1. Иш ҳажми (товар обороти, тайёр маҳсулот), минг сўм	5542,4	5694,5	+152,1	5694,5	5694,5	694,5
2. Меҳнат унумдорлиги, минг сўм	70,16	67,79	-2,37	70,16	67,79	67,79
3. Ўртача меҳнат ҳақи, сўм	4434	4246	-188	4434	4434	4246
4. Меҳнат ҳақи ҳажми, минг сўм	530,3	356,7	+6,4	359,9	372,5	356,7

Ушбу жадвал маълумотидан кўриниб турибдики, меҳнат ҳақининг умумий ҳажми 6,4 минг сўмга кўпайган. Бу қуйидаги омиллар эвазига содир бўлган:

1. Тайёр маҳсулот ҳажмининг 152,1 минг сўмга ошганлиги меҳнат ҳақи ҳажмини 9,6 минг сўмга кўпайтирган:
 $359,9 - 350,3 = +9,6$ минг сўм.

2. Меҳнат унумдорлигининг 2,37 минг сўмга камайиши меҳнат ҳақи ҳажмини 12,6 минг сўмга ошириб юборишига сабаб бўлди:

$$372,5 - 359,0 = +12,6 \text{ минг сўм.}$$

3. Ўртача меҳнат ҳақининг 188 сўмга камайиши меҳнат ҳақи умумий ҳажмини 15,8 минг сўмга камайтирди:

$$356,7 - 372,5 = -15,8 \text{ минг сўм.}$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$9,6 + 12,6 - 15,8 = +6,4 \text{ минг сўм.}$$

5.4. Корхонада банд бўлган ходимлар сони таҳлили

5.4.1. Ходимлар сони тушунчаси

Ходимлар сони деганда корхонада банд бўлган барча ишчи ва хизматчиларнинг умумий сони тушунилади. Бу икки кўринишда бўлади.

1. Рўйхатдаги ходимлар сони.

2. Ишга келган ходимлар сони.

Рўйхатдаги ходимлар сони деганда корхона рўйхатига киритилган доимий, мавсумий ва вақтинчалик ишлайдиган ҳамда шу корхонадан маош оладиган барча ходимлар тушунилади. Буларнинг таркибига:

1) ҳақиқатда ишлаётганлар;

2) вақтинча хизмат сафарига, навбатдаги меҳнат таътилида, декрет таътилида юрганлар;

3) касаллиги туфайли ишга келмаганлар, давлат ва ижтимоий ташкилотлар топшириқларини бажариш мақсадида бошқа ишни қилаётганлар; маъмурият рухсати билан келмаганлар, байрам ва дам олиш кунлари ишлаганлиги учун таътилда юрганлар, сабабсиз ишга келмаганлар ҳам киради.

Булардан ташқари қишлоқ хўжалик ишларига вақтинча жалб қилинганлар, малака оширишда ўқиётганлар, ўқиш учун таътилга чиқиб навбатдаги сессиясини топшираётганлар ҳам шу корхонада вақтинча ишламасада, унинг рўйхатдаги ходимлар сонига киради.

Шундай ходимлар борки, улар шу корхонада маълум даражада фаолият кўрсатади, аммо рўйхатдаги ходимлар сонига кирмайди. Булар жумласига шу корхонада ишлаб

чиқариш амалиётини ўтаётган, лекин ишга қабул қилинмаган олий ва ўрта махсус ўқув юртлири талабаларини, корхонанинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ишни бажаришга 5 кунгача қабул қилинган ходимларни, шу корхонада ўриндошликда (совместитель) бўлиб ишлаётганларни ва бошқа шунга ўхшаш тоифадаги ходимларни киритиш мумкин.

Амалиётда, айниқса таҳлил қилишда, *ўртача рўйхатдаги ходимлар сони* деган кўрсаткич ҳам ишлатилади. Бу бир ойга, бир чоракка, ярим йилга, тўққиз ойга ва бир йилга ҳисобланиши мумкин. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун корхонадаги рўйхатдаги ходимлар сонининг ҳар бир кунлигини қўшиб ҳисобланаётган даврдаги тақвим кунлари сонига бўламиз. Масалан, бир ойлик ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини топмоқчи бўлсак, шу ой мобайнида дам олиш ва байрам кунларини ҳам қўшган ҳолда рўйхатдаги ходимларнинг ҳар кунлигини жамлаб чиқамиз ва чиққан натижани шу ойдаги тақвим кунлари сонига бўламиз.

Ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини бир чорак муддатта аниқлаш учун уч ойлик ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини қўшиб учга бўлиш кифоя. Олти ойликни топиш учун олти ойлик ўртачани қўшиб олтига бўлинади ва ҳ.к.

Ушбу кўрсаткич корхонада таҳлил қилинаётган даврда меҳнат унумдорлигининг даражасини ва бошқа самарадорлик билан боғлиқ кўрсаткичларни аниқлаш учун қўлланади.

Ишга келган ходимлар сони бир тақвим кунда фақат ишга келган ходимлардан иборатдир. Агар шу корхонанинг рўйхатида бўлса-да, у ёки бу сабаб билан ишга келмаса, ишга келган ходимлар сонига қўшилмайди. Бу кўрсаткичлар ҳам ўртача бир ой, бир чорак, ярим йил, тўққиз ой ва бир йилга ҳисобланиши мумкин.

Бир ойлик ўртача ишга келган ходимлар сонини топиш учун ҳар иш кунда ишга келган ходимлар сонини қўшиб шу ойдаги иш кунларига бўлиш кифоя. Агар ушбу кўрсаткични бир чоракка топиш лозим бўлса ўртача арифметик усулдан фойдаланиб уч ойлик ўртача ишга келган ходимлар сонини қўшиб учга бўлинади. Шу тариқа бошқа даврларни ҳам аниқлаш мумкин.

Ушбу кўрсаткич ҳам корхонанинг меҳнат унумдорлигини аниқлаш учун қўлланилади. Лекин шу кўрсаткич билан аниқланган меҳнат унумдорлиги меҳнат самарадорлигининг ҳақиқий миқдорини ифодалайди. Бозор муносабатлари шароитида корхона ишининг ҳақиқий натижасини аниқлаш учун ушбу кўрсаткич муҳим аҳамият касб этади. Шу туфайли ҳар бир тадбиркор, ишбилармон ёки менежер келтирилган кўрсаткичларни аниқлаш йўллари-ни, уларнинг ҳисобланиш усуллари-ни, қўлланилиш дои-расини, асл моҳиятини билишлари лозим. Шундагина у корхонада банд бўлган ходимлар сони, уларнинг ўзгари-ши ва улардан самарали фойдаланиш йўллари-ни тўғри таҳ-лил қилиши мумкин.

Ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сонини аниқлаш усули. Ушбу кўрсаткичнинг муҳимлиги ҳақида олдинги параграф-да батафсил айтилди. Уни аниқлаш усули статистика фа-нида тўлиқ ўрганилади. Аммо ушбу ҳолатда ўрганилаётган кўрсаткични аниқлаш усулини келтириш объектив зару-ратдан келиб чиқмоқда, чунки меҳнат муаммоси билан шуғулланадиган айрим мутахассислар, айниқса шу соҳа би-лан шуғулланувчи тадбиркорлар статистика фанини ўрган-маган бўлиши мумкин.

Таъкидлангандек, ходимларнинг ўртача рўйхатдаги со-нини (Y) аниқлаш учун барча ходимларга маълум бир дав-рда тўғри келадиган одам (киши) кунини шу даврдаги тақвим кунларига (30, 90, 180, 360) бўламиз. Бу учун қуйидаги ўртача салмоқли статистик формуладан фойда-ланиш мумкин:

$$y = \frac{\sum Y_t}{\sum t},$$

бунда: Y — бир давр бўлагига тўғри келадиган ходим-ларнинг киши кунлари; t — тақвим кунлари.

Ушбу формуланинг амалиётда қўлланилишини аниқлаш учун қуйидаги мисолни келтириш мумкин. Масалан, таҳ-лил қилинаётган корхонада май ойининг бошида 30 киши ишлар эди. 10 май куни 2 киши ўз аризасига биноан ишдан кетди. 14 май куни ушбу корхона раҳбарияти 3 ки-шини янгидан ишга қабул қилди. 25 май куни яна бир

кишини ишга қабул қилди. Ушбу ҳолатда май ойи учун ходимларнинг рўйхатдаги ўртача сонини аниқлаш лозим. У ҳолда қуйидаги жадвални тузиш мумкин (49-жадвал).

49-жадвал

Корхонада банд бўлган ходимлар сони ва уларнинг иш ва тақвим кунлари ҳажмининг ҳисоб-китоби

Май ойида ходимлар сони узгарган даврнинг оралиғи	Ходимлар сони, киши	Даврдаги тақвим кунлари, кун	Киши кунлар ҳажми, кунларда (2ус.×3ус.)
1–9	30	9	270
10–13	28	4	112
14–24	31	11	341
25–31	32	7	224
Жами:	×	31	947

Ушбу кўрсаткичлардан ходимларнинг май ойидаги ўртача рўйхатдаги сонини аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткич ушбу таҳлил қилаётган корхонада 30,5 кишига тенг (947:31) экан.

Агар бунга иккинчи чорак учун ходимларнинг ўртача сонини аниқлаш лозим бўлса, худди шу усул билан апрель ва июнь ойларида топилган кўрсаткични оламиз. Масалан, апрель ойида ушбу кўрсаткичнинг миқдори 29 киши бўлса, июнь ойида 32,5 кишига тенг деб фараз қиламиз. У ҳолда шу иккинчи чорак учун ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сони 30,7 кишига [(29+30,5+32,5):3] тенг бўлади.

Худди шу тарзда ушбу кўрсаткичнинг йиллик миқдорини ҳам аниқласа бўлади. Бу учун қуйидаги мисолни келтириш мумкин. Ушбу корхонада ходимларнинг ўртача сони биринчи чоракда 28 кишини, учинчи чоракда 36,3 кишини, тўртинчи чоракда 39,0 кишини ташкил қилди деб фараз қиламиз. У ҳолда ходимларнинг рўйхатдаги йиллик сони 33,5 кишини ташкил қилади:

$$\frac{28,0 + 30,7 + 36,3 + 39,0}{4} = \frac{134}{4} = 33,5.$$

Ушбу кўрсаткичлар статистик ҳисоботнинг 1-Т шакли «Меҳнат ҳисоботи»да ифодаланилади. Ушбу ҳисобот ойда, чоракда, ярим йилда, тўққиз ойда ва бир йилда тузилади ва тегишли ташкилотларга Ўзбекистон Республикаси-

нинг «Давлат статистикаси тўғрисида»ги қонунига биноан тақдим этилади.

Ходимларнинг ўртача иш стажини аниқлаш усули. Ходимларнинг иш стажини қанча катта бўлса, шунча яхши деб ҳисобланади, чунки унинг тажрибаси, малакаси ошади. Шу тўғрисида уларнинг ўртача иш стажини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу кўрсаткич икки усулда аниқланади.

Биринчиси, ходимлар кам бўлган жойда ҳар бир ходимнинг иш стажини қўшиб (Ист) ходимлар сонига (Х) бўлиш мумкин. Масалан, Ўзбекистон Президентининг 1998 йил 9 апрелда имзоланган «Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонида асосан савдо, хизмат кўрсатиш ҳамда бошқа ишлаб чиқаришдан ташқари соҳаларда йилига ўрта ҳисобда 5 нафаргача иш билан банд бўлган мўъжаз фирмалар кичик бизнес субъектлари бўлиб ҳисобланади. Бундай корхоналарда ходимларнинг ўртача иш стажини қўйидагича аниқланиши мумкин. Бу учун қўйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (50-жадвал).

Агар ходимлар сони кўп бўлса, аниқ иш стажини ўрнига ҳар бир гуруҳ бўйича унинг ўртача миқдори аниқланади. У ҳолда ходимларнинг ўртача иш стажини аниқлаш учун қўйидаги жадвални тузиш мақсадга мувофиқдир (51-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган корхонада ходимларнинг ўртача иш стажини 11,7 йилни ташкил қилади. Шулардан 8 киши ёки умумий ходимларнинг 14,0 фоизининг стажини уч йилгача. Ушбу корхонада ходимларнинг турғунлилик даражаси, яъни 3 йилдан кўп ишлаган ходимларнинг улуши 86,0 фоизни ташкил қилади.

$$\frac{(11 + 14 + 9 + 15) \times 100}{57} = 86\%.$$

Ушбу корхонада ўн йилдан ортиқ ишлаётганлар улуши 45,6%ни ташкил қилса $[(9+15) \times 100 : 57]$, 20 йилдан ортиқ ишлаганлар, яъни ўта тажрибали ходимлар улуши 26,3%ни $(15:57 \times 100)$ ташкил қилади. Бу умуман олганда яхши кўрсаткичлар. Лекин ушбу таҳлилни янада чуқурлаштириш учун уларни бир қанча йиллар бўйича солиштириш лозим.

Ходимларнинг ўртача иш стажини аниқлаш усули

Иш стажини (У)	Ходимлар сони (Х)	Аниқ иш стажини (t)	Ходимларнинг умумий иш стажини, киши кун (xt)	Ушбу кичик корхонада ходимларнинг ўртача иш стажини
1 йилгача	1	1	1	
3 йилгача	—	—		$\sum X t = 59$
5 йилгача	1	4	4	$y = 11,8$ йил
10 йилгача	—	—		$\times 5$
20 йилгача	2	16	32	
20 йилдан ортиқ	1	22	22	
Жами:	5	x	59	

Ходимларнинг ўртача иш стажини аниқлаш ҳисоб-китоби

Иш стажини, йил	Ўртача иш стажини (t)	Ходимлар сони (х)	Ходимларнинг умумий иш стажини, киши кун (xt)	Корхонада ходимларнинг ўртача иш стажини
1 йилгача	0,5	4	2	
1—3	2	4	8	669
3—5	4	11	44	$y = 1,7$
5—10	7,5	14	105	57
10—20	15	9	135	
20 ва кўп	25	15	375	
Жами:	—	57	669	

5.4.2. Ходимлар сонининг таҳлили

Бозор муносабатлари шароитида корхонада банд бўлган ходимлар сонини таҳлил қилиш иқтисодий ишларнинг энг муҳим соҳаларидан биридир. Чунки ходимлар сони, биринчидан, ҳар бир корхонани меҳнат потенциали ва малакали иш кучи билан таъминланганлигини ифодаласа, иккинчидан, катта ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга. Зеро, ҳар

бир ходимнинг иқтисодий-ижтимоий аҳволи ўзлари иш-лаётган корхоналарда бандлиги ва у ердан оладиган ой-лик маоши, меҳнат ҳақи ва бошқа рағбатлантириш механизмларининг қандай ташкил қилинганлиги билан ифодаланади.

Охир-оқибатда корхонанинг иши, унинг самарадорлиги шу ердаги банд бўлган ходимлар сонига, уларнинг малакасига, меҳнат қилиш шароити ва улар ўртасидаги маънавий-руҳий муҳитга бевосита боғлиқ. Шу нуқтаи назардан ходимлар сонини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Ходимлар сонини таҳлил қилишнинг вазифаси унинг аҳамиятидан келиб чиқади. Бунга бозор муносабатлари шароитида қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Мавжуд ходимлар сонини ва уларнинг штат жадвалига тўғри келиш келмаслигини аниқлаш.

2. Ходимларнинг малакаси, маълумоти бўйича таркибини аниқлаш ва уларнинг ўзгаришига баҳо бериш.

3. Ходимларнинг динамикасини корхонанинг асосий кўрсаткичлари билан солиштирган ҳолда ўрганиш ва уларнинг ўзгариш тенденциясига баҳо бериш.

4. Ходимларнинг обороти, қўнимсизлиги, мустақамлиги каби кўрсаткичларни аниқлаш, уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни белгилаш каби муҳим тадбирларни амалга ошириш.

Таҳлилнинг вазифаси бу келтирилганлар билан чекланиб қолмайди, балки ҳар сафар таҳлилнинг мақсади ва вазиятдан келиб чиқиб ўзгариб туриши табиий. Чунки бозор муносабатлари шароитида вазиятлар тез ўзгариб туриши мумкин. Бу ўзгариш жараёнини таҳлил қилиб, тегишли қарорлар қабул қилиб, амалий чора-тадбирларни қўллаш бошқариш ва иш юритиш усуллари вазиятга қараб мослаб бориш чораларини кўриш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Шундай экан, ходимлар сонини таҳлил қилиш келажакда иқтисодий таҳлилнинг таркибий қисмига айланиши табиий.

Ходимлар сонини таҳлил қилиш бевосита уларнинг умумий сонини, таркибини ва фарқини аниқлашдан бошланади. Бу учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (*52-жадвал*).

**Корхонада банд бўлган ходимлар сони
ва унинг таркибидаги ўзгаришлар**

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида		Фарқи (+, -)	
		штат жадвалида	ҳақиқатда	режага нисбатан	ўтган йилга нисбатан
1. Корхонада банд бўлган барча ходимлар, киши	112	108	121	+13	+9
2. Ишлаб чиқариш билан банд бўлган асосий ходимлар, киши	104	102	109	+7	+5
3. Асосий ходимларнинг умумий ходимлардаги улуши, % (2к:1к×100)	92,9	94,4	90,1	-4,3	-2,8

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ходимлар сони ҳисобот йилида режага ва ўтган йилга нисбатан, мос равишда 13 ва 9 кишига кўпайган. Шу билан бирга асосий ходимлар сони ҳам кўпайган. Бу кўрсаткич режага нисбатан 7 кишини ташкил қилган бўлса, ўтган йилга нисбатан 5 кишига кўпайган. Аммо асосий ходимларнинг улуши ўтган йилдаги 92,9%дан ҳисобот йилида 90,1%гача, яъни 2,8% бандга камайган. Асосий ходимлар улушини ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан кўпайтириб 94,4%га етказиш кўзда тутилган эди. Аммо ҳисобот йилида, таъкидланганидек, бу кўрсаткич 90,1%ни ташкил қилди ва унинг миқдори 4,3%га камайди. Бундай ҳолатни бозор муносабатлари шароитида оқлаш қийин. Асосий ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимлар улушининг кўпайиши мақсадга мувофиқ.

Агар ушбу кўрсаткичларнинг динамикасини ўрганганидан бўлсак, корхонанинг барча ходимлари 108,0% (121:112×100) ошган бир пайтда, асосий ходимлар сони атиги 104,8% (109:104×100) кўпайган. Асосий ходимларнинг ўсиш суръати умумий ходимлар ўсиш суръатига нисбатан кам. Бу кўрсаткич 0,97 коэффициентни (104,8:108,0) ташкил қилади. Бозор муносабатлари шароитида ушбу кўрсаткичнинг миқдори бирдан катта бўлганда натижани ижобий баҳолаш мумкин эди.

Таҳлилнинг навбатдаги босқичида ходимлар сони асосий

кўрсаткичларининг ўзгариш тенденциясини аниқлаш лозим. Бу эса уларнинг динамикасини таҳлил қилишни тақозо қилади. Ходимлар сонининг динамикасини аниқлашда албатта ҳажм кўрсаткичлари, фойда каби кўрсаткичлар динамикаси билан солиштирилган ҳолда таҳлил қилиш лозим. Бу учун қуйидагича жадвал тузилади (53-жадвал).

53-жадвал

**Ходимлар сони, маҳсулот ҳажми ва фойда
кўрсаткичларининг 1995-1998 йиллардаги динамикаси**

Йиллар	Ходимлар сони		Маҳсулот ҳажми		Соф фойда	
	киши	ўзгариш суръати, %	суммаси, минг сўм	ўзгариш суръати, %	суммаси, минг сўм	ўзгариш суръати, %
1	2	3	4	5	6	7
1997	96	100,0	4291,2	100,0	350,7	100,0
1998	103	107,3	4334,8	101,0	359,4	102,5
1999	112	116,7	4583,3	106,8	368,0	104,9
2000	121	126,0	5694,5	132,7	496,2	141,5

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ходимлар сони шу тўрт йил мобайнида 126,0%га ўсган. Аммо маҳсулот ҳажми ва фойданинг ўсиш суръати шу йилларда ходимлар сонига нисбатан юқори. Масалан, маҳсулот ҳажми шу тўрт йилда 32,7%га ошган бўлса, корхонанинг соф фойдаси 41,5%га ошган. Бу кўрсаткичлар меҳнат самарадорлигининг ошганлигидан далолат беради. Буни аниқ билиш учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (54-жадвал).

54-жадвал

**Меҳнат унумдорлиги ва рентабеллигининг ўзгариш
динамикаси**

Йиллар	Меҳнат унумдорлиги (4у:2у)		Меҳнат рентабеллиги (6у:2у)	
	суммаси, минг сўм	ўзгариш суръати, %	1 ходимга тўғри келадиган фойда, сўм	ўзгариш суръати, %
1997	44,7	100,0	3653	100,0
1998	42,1	94,2	3489	95,5
1999	40,9	91,5	3285	89,9
2000	47,1	105,4	4101	112,3

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, меҳнат унумдорлиги ҳам, меҳнат рентабеллиги ҳам олдинги икки йил, яъни 1998, 1999 йиллар мобайнида камайиб келган, аммо 2000 йилда 1997 йилга нисбатан ўсиш суръатининг шу иккала кўрсаткич бўйича ҳам ошганлигини кўрамиз. Масалан, меҳнат унумдорлиги 1997 йилда 44,7 минг сўмни ташкил қилган бўлса, 1999 йилда атиги 40,9 минг сўмга тенг бўлди. Ушбу кўрсаткич шу уч йилда 8,5% камайди (100,0–91,5). Меҳнат рентабеллигида ҳам худди шундай ҳолатни кўриш мумкин. Унинг миқдори 1997 йилдаги 3653 сўмдан 1999 йилда 3285 сўмгача ёки 10,1% (100,0–89,9) камайди. Лекин 2000 йилда шу икки кўрсаткич бўйича ҳам ўсиш суръати кескин ошди. 2000 йилда 1999 йилга нисбатан меҳнат унумдорлиги 105,4%ни ташкил қилган бўлса меҳнат рентабеллиги 112,3%ни ташкил қилади. Корхонанинг бу ҳолати бевосита Ўзбекистон иқтисодиётидаги аҳволга тўғри келади. У 1999 йилда ўсишга эришган эди, аммо бу корхона шундай ҳолатга бир йилдан кейин эришди холос. Демак, бу борада иқтисодиётда яхшиланиш, ўнгланиш жараёни бошланганлигидан далолат бериб турибди.

Таҳлилни шу ерда тамом қилиш мумкин эди. Аммо ходимлар сонининг ўзгариши бу ўз-ўзидан содир бўлмайди, балки иш ҳажмининг ўзгариши ходимлар сонининг миқдорига катта таъсир қилади, яъни иш ҳажмининг қисқариши ходимлар сонини қисқартирса, унинг кенгайиши ходимлар сонини кўпайтиради. Шу туфайли ходимлар сони ўзгаришини иш ҳажми ўзгаришига қай даражада боғлиқлигини ифода этиш лозим. Бу учун ходимлар сонининг нисбий фарқини аниқлаш кифоя. Бу қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$\Delta X_{\text{нис}} = X_x - (X_p \times \Delta Q\%),$$

бунда: $\Delta X_{\text{нис}}$ — ходимлар сонининг нисбий фарқи; X_x — ходимларнинг ҳақиқий сони; X_p — ходимларнинг режадаги сони; $\Delta Q\%$ — маҳсулот ҳажми ўзгариш суръати.

Ушбу усулни амалий маълумотларни қўллаб аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (55-жадвал).

Корхонада банд бўлган ходимлар сонининг нисбий фарқини аниқлаш

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Ўзгариш суръати, %	Ходимларнинг маҳсулот ўзгариши билан ҳисобланган режадаги миқдори, киши	Фарқи (+, -)	
					мутлақ	нисбий
1. Маҳсулот ҳажми, минг сўм	4583,3	5694,5	124,2	×	1111,2	×
2. Корхонада банд бўлган барча ходимлар сони, киши	112	121	108,0	139	+9	-18
3. Ишлаб чиқариш билан банд бўлган асосий ходимлар сони, киши	104	109	104,8	129	+5	-20

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ходимлар сони ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан ошган. Умумий ходимлар мутлақ фарқи бўйича 9 кишига, асосий ходимлар 5 кишига кўпайган. Аммо уларнинг кўпайишини маълум даражада оқлаш мумкин, чунки ходимларнинг нисбий фарқи анча камайганликдан далолат беради. Агар ходимлар ҳам маҳсулот ҳажмига мос равишда кўпайганда эди, унинг умумий режадаги миқдори 139 тага ($112 \times 124,2$), асосий ходимларнинг эса 129 тага ($104 \times 124,2$) етган бўлар эди. У ҳолда ҳақиқий ишлаётганлар сони бу рақамдан анча паст эканлигини кўраимиз. Ходимларнинг нисбий фарқи барчаси бўйича 18 та кишига, асосий ишлаб чиқариш билан банд бўлганлари бўйича эса 20 кишига кам. Демак, тўлиқ хулоса қилиш учун ходимларнинг ўзгаришини аниқлашда мутлақ кўрсаткичлар билан бирга нисбий кўрсаткичларни ҳам аниқлаш лозим экан. Шундагина бу борадаги асосий кўрсаткичлар ҳақида тўғри ва тўлиқ хулосага келинади.

5.4.3. Қўшимча иш ўринларини очишнинг самарадорлиги

Бозор муносабатлари шароитида қўшимча иш ўринларини очиш муҳим аҳамиятга эга. Бу, биринчидан, ишсиз юрганларни иш билан таъминлаш имконини берса, иккинчидан қўшимча маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш имкониятини яратади. Бу эса ўз навбатида, аҳолини маҳсулот (иш, хизмат) билан таъминлайди.

Таҳлил жараёнида қўшимча иш ўринлари очиш билан қанча ижтимоий-иқтисодий самарага эришганликни аниқлаш лозим. Бу кўрсаткични корхона, ҳудуд, туман, вилоят, мамлакат миқёсида ҳам аниқлаш мумкин. Масалан, битта тадбиркор ўз фаолиятини кенгайтириш мақсадида ишлаб топган ортиқча маблағини жалб қилиб қўшимча иш ўрнини очишга қарор қилди. Бу бўйича тузилган бизнес-режада ҳисоб-китоб қилинганда 15 та янги иш ўрнини очиш мумкинлиги аниқланди. Бу тадбирнинг ижтимоий самараси шундаки, у 15 кишини ишга жойлаштириш имконини туғдирди. Унинг иқтисодий самараси ҳам мавжуд. Уни аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин.

$$ИУис = Яиу \times Му_x,$$

бунда: ИУис — янги очилган ўриннинг иқтисодий самараси; Яиу — янги иш ўрнининг сони; $Му_x$ — шу корхонада ишлаётган ходимлар меҳнат унумдорлигининг ҳақиқий миқдори.

Фараз қиламиз, корхонада меҳнат унумдорлигининг бир йиллик ҳақиқий даражаси 100,0 минг сўмни ташкил қилади. У ҳолда ушбу корхона қўшимча иш ўрнини ташкил қилиб яна қўшимча 1500,0 минг сўмлик ($15 \times 100,0$) маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятига эга бўлади. Бу эса аҳолини яна шунча қўшимча маҳсулот билан таъминлайди деган гап. Агар унинг маҳсулоти халқаро бозорда чет мамлакатга сотиладиган бўлса, давлатимизга шунга тенг бўлган қўшимча чет эл валютасини ёки энг зарур маҳсулотини (технологияни) олиб келиш имкониятини яратади.

Худди шундай ҳисоб-китобни бир чоракка, бир ойга ва бир туман, вилоят ва мамлакат миқёсида ҳам ҳисоблаш

мумкин. Масалан, битта туманда 2000 кишилик янги иш ўрни очилди деб фараз қиламиз. Унинг ҳар бири бир йилда ўртача 60,0 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарса, шу туманда қўшимча 120,0 миллион сўмлик (2000×60,0) маҳсулот яратилади. Энг муҳими 2000 киши туманда иш билан таъминланади. Маҳсулотнинг кўп ишлаб чиқарилиши, иш билан таъминланганликнинг ошиши эвазига аҳолининг фаровонлиги ошади. Чунки шу икки минг киши оиласига ҳар ойда қўшимча маош олиб келиш имкониятига эга бўлади. Худди шундай ҳолатни, таъкидланганидек, мамлакат миқёсида ҳам аниқлаш мумкин.

5.5. Корхонада иш вақти ва ундан фойдаланишнинг таҳлили

5.5.1. Иш вақти тушунчаси

Иш вақти бўлиб ходимнинг ўз вазифасини бажариши лозим бўлган вақти ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг VII боби иш вақтига бағишланган. Бу масала ушбу кодекснинг 114-115-моддаларида ўз ифодасини топган.

Ходим учун иш вақтининг нормал муддати Ўзбекистонда бир ҳафтада 40 соатдан ортиқ бўлмаслиги керак деб белгиланган. Бунда олти кунлик иш ҳафтасида ҳар кунига ишнинг муддати 7 соатдан, беш кунлик иш ҳафтасида эса 8 соатдан ошиб кетмаслиги кўзда тутилган.

Иш вақти қуйидаги кишилар учун қисқартирилган ҳолда белгиланади:

- ўн саккиз ёшга тўлмаган ходимларга;
- 1 ва 2 гуруҳ ногирони бўлган ходимларга;
- ноқулай меҳнат шароитида банд бўлган ходимларга;
- алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимларга;

16-18 ёшгача бўлган ходимларга иш вақтининг муддати ҳафтасига 36 соатдан, 15-16 ёшгача бўлган шахсларга, таътил даврида ишлаётган 14-16 ёшгача бўлган ўқувчиларга эса ҳафтасига 24 соатдан қилиб белгиланади.

Биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронларига меҳнат ҳақи

камайтирилмаган ҳолда иш вақти ҳафтасига 36 соат қилиб белгиланган.

Ноқулай меҳнат шароитида ишлаётган, хусусан меҳнат жараёнида соғлиғига физикавий, химиявий, биологик ва ишлаб чиқаришнинг бошқа зарарли омиллари таъсир этадиган ходимлар учун ҳафтасига 36 соатдан ошмайдиган муддат белгиланган.

Меҳнат шароити ўта зарарли ва ўта оғир ишларда банд бўлган иш вақтининг муддати чегараси Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан белгиланади.

Алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимларга юқори даражадаги ҳис-ҳаяжон, ақлий зўриқиш, асаб тинчлиги билан боғлиқ ишларда ишлайдиган шахслар киради. Буларга тиббиёт ходимлари, педагоглар ва бошқа шунга тенглаштириладиган ходимларни киритиш мумкин. Бундай ходимларга ҳам иш вақти ҳафтасига 36 соатдан ошмайдиган қилиб белгиланган (118-модда). Бундай ходимларнинг рўйхати ва аниқ иш вақти Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан белгиланади.

Томонлар келишилган ҳолда қисқартирилган иш вақтини ҳам белгилаш мумкин.

Тунги вақтдаги ишнинг муддати бир соатга, иш ҳафтаси шунга мувофиқ равишда қисқаради. Соат 22 дан то соат 6-00 гача бўлган вақт тунги вақт деб ҳисобланади.

Ходимлар иш вақтидан ташқари ишларга ҳам жалб қилиниши мумкин. *Иш вақтидан ташқари иш деб* ходим учун белгиланган кундалик иш (смена) муддатидан ташқари бажарилган ишга айтилади. Бунга дам олиш кунлари ва байрам кунлари киради. Бу кунларда ишлаган ходимларга камида икки ҳисса иш ҳақи тўланади. Иш вақтидан ташқари ишнинг муддати ҳар бир ходим учун сурункасига икки кун давомида 4 соатдан ва йилига 20 соатдан ортиқ бўлмаслиги лозим.

Кўриниб турибдики, иш вақти олдинги даврларга нисбатан ҳафтасига 1 соатга қисқартирилган, шунингдек баъзи ходимларга қисқартирилган иш кунни жорий қилиниб уларнинг меҳнати муҳофаза қилинган. Белгиланган иш вақтидан ортиқча ишлаганлик учун унга тўланадиган ҳақ ҳам кўпайтирилган. Демак, Ўзбекистонда иш вақти ва ундан фойдаланишда инсон манфаатларининг устуворлиги кўзда тутилган.

Бозор муносабатлари шароитида иш вақтидан самарали фойдаланишни тақозо қилади. Бу учун корхонанинг иш вақти ҳажмини аниқлаш ва таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. **Корхонанинг иш вақти ҳажми** деб барча ходимларнинг бир йиллик иш кунида бажариши лозим бўлган иш соатлари йиғиндисига айтилади. Таҳлил жараёнида ушбу кўрсаткични чуқур ўрганиш лозим, чунки ҳар бир дақиқа корхона ва жамият учун қимматлидир.

5.5.2. Иш вақти ҳажмининг таҳлили

Таҳлил қилиш учун иш вақтининг умумий ҳажмини (УХИВ) аниқлаб олиш лозим. Ушбу кўрсаткич барча ходимлар сонини (X) ҳар бир ходимнинг ўртача ишлаган кунлари (ИК) ва бир кундаги иш вақти (Вх) муддатига кўпайтириш йўли билан аниқланади. Бу учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\text{УХИВ} = X \times \text{ИК} \times \text{Вх} \quad (5.1).$$

Иш вақти ҳажмини бевосита асосий иш билан банд бўлган ходимлар бўйича ҳам аниқлаш мумкин. Асосий иш билан банд бўлган ходимларни (АХ) аниқлаш учун барча ходимлар сонидан (X) бошқарувда банд бўлган ходимлар ва хизматчилар (БХ) айрилади.

$$\text{АХ} = X - \text{БХ} \quad (5.2).$$

Ушбу ходимлар иш вақти ҳажмини ҳам барча ходимлар иш вақти ҳажми сингари аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткич асосий ишда банд бўлган ходимларнинг меҳнат унумдорлигини аниқлашда, унга таъсир этувчи омилларни таҳлил қилишда қўлланилади. Иш вақти ҳажмининг таҳлили ушбу кўрсаткичлар фарқини аниқлашдан бошланади. Бу учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (*56-жадвал*).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган корхонада иш вақти умумий ҳажмининг ўсиш суръати 112,4%ни ташкил қилган. Асосий ходимлар бўйича эса ушбу кўрсаткич 106,9%ни ташкил қилади. Бунга ўз-ўзидан эришилган эмас. Энг аввало умумий ходимлар сони ўтган йилга нисбатан 9 кишига ёки 108%га

**Корхона иш вақти ҳажмининг ҳисоб даврида ўзгаришини
аниқлаш ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўзгариш суръати, %
1. Барча ходимларнинг йиллик ўртача сони, киши	112	121	+9	108,0
2. Шу жумладан асосий ходимлар, киши	104	109	+5	104,8
2.1. Асосий ходимларнинг умумий ходимлардаги улуши, %	92,86	90,08	-2,78	97,0
3. Битта ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик иш куни, кун (беш кунлик иш ҳафтасида)	232	238	+6	102,6
4. Асосий ходимнинг бир йиллик ўртача иш куни, кун	234	237	+3	101,3
5. Бир ходимга тўғри келадиган бир кунлик ўртача иш вақти, соат	7,61	7,72	+0,11	101,4
6. Битта асосий ходимнинг бир кунлик ўртача иш вақти, соат	7,57	7,62	+0,04	100,7
7. Иш вақтининг умумий ҳажми, соатда (1к×3к×5к)	197738	222321	+24583	112,4
8. Иш вақти ҳажмининг асосий ходимлар бўйича ҳажми, соатда (2к×4к×6к)	184224	196847	+12623	106,9

ўсган. Битта ходимнинг ўртача иш куни ҳам, мос равишда, 5 киши ва 104,8%ни ташкил қилади. Бу ходимлар ўтган йилда ҳар бири ўрта ҳисобда 8 соат ишлаш керак эди. Аммо 7,61 соат ишлаган. Демак ҳар бир киши ўрта ҳисобда 36,6 минут $[(60 \times 61) : 100]$ меъёрга нисбатан кам ишлаган. Чунки ходимлар турли сабабларга кўра (касаллиги туфайли, интизомни бузганлиги кабилар) ишга келмаган бўлиши мумкин. Бу барча ходимлар бўйича иш вақтининг йўқолишига олиб келади. Ўтган йилда ушбу кўрсаткичнинг ҳажми 10140 соатни $[(112 \times 232 \times 8,0) - 197738]$ ташкил қилган бўлса, ҳисобот йилида унинг миқдори 8063 соатга $[(121 \times 238 \times 8,0) - 222321]$ тенг бўлди. Таҳлил қилинаётган вақтда ушбу корхона бўйича иш вақти ҳажмининг йўқолиши 20,5%га $[100 - (8063 \times 100 : 10140)]$ камайган. Бу эса иш кунига ҳисобланса, ўтган йилда 1268 кунни $(10140 : 8)$, ҳисобот йилида 1008 кунни $(8063 : 8)$ ташкил

қилади. Агар ушбу кўрсаткичларни одам сонига айлантирадиган бўлса, ўтган йилда 112 та кишидан 11,3 киши (1268:112) умуман ишга чиқмаган. Ушбу кўрсаткичнинг миқдори ҳисобот йилида 8,3 кишини (1008×121) ташкил қилади.

Худди шундай таҳлилни корхонада банд бўлган асосий ходимлар бўйича ҳам қилиш мумкин.

Таҳлилнинг навбатдаги босқичида иш вақти ҳажмининг ўзгаришига қандай омиллар қай даражада таъсир қилганлигини аниқлаш лозим. Бу учун натижа билан омиллар ўртасидаги функционал боғлиқликлардан келиб чиқилади. Агар шундай қиладиган бўлсак, биз ушбу бобдаги 5.1 формулани асос қилиб оламиз. Бу ҳолда иш вақти ҳажмига қуйидаги омилларнинг таъсир қилишини кўрамиз:

- барча ходимларнинг йиллик ўртача сони (X);
- ҳар бир ходимнинг шу бир йилда ўртача ишлаган кунлари (ИК);
- ҳар бир ходимнинг ўртача бир кунлик иш вақти (Вх).

Натижага, яъни иш вақти ҳажмига ушбу омиллар таъсири аниқлаш учун таҳлилнинг бир қанча анъанавий усуллари билан фойдаланиш мумкин. Биз таҳлил учун занжирли алмаштириш усулидан фойдаланишни тавсия қиламиз. У ҳолда 5.1 формулага асосан қарайдиган бўлсак, натижа ўзгаришига омиллар таъсири қуйидагича ҳисобланади.

1. Иш вақти ҳажмининг барча ходимларнинг ўртача йиллик сони таъсирида ўзгаришини аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta \text{УХИВх} = (X^x \times \text{ИК}^P \times V_x^P) - (X^P \times \text{ИК}^P \times V_x^P) \quad (5.3).$$

2. Иш вақти ҳажмининг иккинчи омил, яъни ҳар бир ходимнинг бир йилда ўртача ишлаган кунлари таъсирида ўзгаришини аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta \text{УХИВик} = (X^x \times \text{ИК}^X \times V_x^P) - (X^X \times \text{ИК}^P \times V_x^P) \quad (5.4).$$

3. Натижанинг ҳар бир ходимнинг ўртача бир кунлик иш вақти, яъни учинчи омил эвазига ўзгаришини аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta \text{УХИВвх} = (X^x \times \text{ИК}^X \times V_x^x) - (X^X \times \text{ИК}^x \times V_x^P) \quad (5.5).$$

Одатдагидек, барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta\text{УХИВ} = \Delta\text{УХИВ}_x \pm \Delta\text{УХИВ}_{ик} \pm \Delta\text{УХИВ}_{вx} \quad (5.6).$$

Келтирилган усулни 56-жадвал маълумотларидан фойдаланган ҳолда таҳлил қиладиган бўлсак, қуйидаги жадвални тузиш мумкин (57-жадвал).

57-жадвал

Корхона иш вақти ҳажмига алоҳида омиллар таъсирининг ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисоб-бот йилида	Фарқи (+, -)	Занжирли алмаштиришлар		
				I	II	III
1. Ходимларнинг ўртача йиллик сони, киши	112	121	+9	121	121	121
2. Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик иш куни, кун	232	238	+6	232	238	238
3. Бир ходимга тўғри келадиган бир кунлик ўртача иш вақти, соат	7,61	7,72	+0,11	7,61	7,61	7,72
4. Иш вақтининг умумий ҳажми, минг соатда (1к×2к×3к)	197,7	222,3	+24,6	213,6	219,2	222,3

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, таҳлил қилинаётган корхонада иш вақтининг умумий ҳажми 24,6 минг соатга ошган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир қилган.

1. Ходимлар ўрта йиллик сонининг 9 кишига кўпайганлиги корхона иш вақти умумий ҳажмини 15,9 минг соатга кўпайтирган:

$$213,6 - 197,7 = +15,9 \text{ минг соат.}$$

2. Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунининг 6 кунга ошганлиги корхона иш вақти умумий ҳажмини 5,6 минг соатга оширган:

$$219,2 - 213,6 = +5,6 \text{ минг соат.}$$

3. Бир ходимга тўғри келадиган бир кунлик ўртача иш вақти умумий ҳажмини 3,1 минг соатга оширишга олиб келган:

$$222,3 - 219,2 = +3,1 \text{ минг соат.}$$

Одатдагидек, барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$15,9 + 5,6 + 3,1 = 24,6 \text{ минг соат.}$$

Худди шундай таҳлилни корхонада банд бўлган асосий ходимлар иш вақти бўйича ҳам амалга ошириш мумкин. Аммо уларга таъсир этувчи омиллар бирмунча ўзгаради. Бунда умумий ходимлар ўрнига асосий ходимларга тегишли кўрсаткичлар аниқланади.

Асосий ходимлар иш вақти ҳажмига таъсир этувчи омиллар сонини 5.1 формулани ўзгартириш эвазига кўпайтириш мумкин. Масалан, асосий иш билан банд бўлган ходимлар сони (АХ) умумий ходимлар сонини (Х) асосий ходимлар сонининг улушига (Уах) кўпайтириш йўли билан аниқлаш мумкин:

$$АХ = Х \times Уах \quad (5.7).$$

У ҳолда асосий ходимлар иш вақтини (АХИВ) қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин:

$$АХИВ = Х \times Уах \times ИКах \times ВХах \quad (5.8),$$

бунда: ИКах — бир асосий ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунлари; ВХах — бир асосий ходимга тўғри келадиган бир кунлик ўртача иш вақти.

Ушбу формулага асосий маълумотларни қўллаб, натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқликни аниқлайдиган бўлсак, асосий ходимлар иш вақти ҳажмига тўртта омил таъсирини кўрамыз. Бу омилларга қуйидагилар киради:

- барча ходимларнинг ўртача йиллик сони (Х);
- асосий ходимларнинг умумий ходимлардаги ҳиссаси ёки улуши (Уах);
- бир асосий ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунлари (ИКах);
- бир асосий ходимга тўғри келадиган бир кунлик ўртача иш вақти (ВХах).

Ушбу омилларнинг натижа билан боғлиқлигини аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (58-жадвал).

Корхонада асосий ходимлар иш вақти ҳажмининг ўзгаришига алоҳида омиллар таъсирини ҳисоблаш

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Кўрсаткичлар индекси	Натижага таъсири: ижобий (+) салбий (-)
1. Барча ходимларнинг йиллик ўртача сони, киши	112	121	+9	1,0803	+14,8
2. Асосий ходимларнинг умумий ходимлардаги улуши, %	92,86	90,08	-2,78	0,9701	-6,0
3. Бир асосий ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунлари, кун	234	237	+3	1,0128	+2,5
4. Бир асосий ходимга тўғри келадиган бир кунлик ўртача иш вақти, соат	7,57	7,62	+0,04	1,0066	+1,3
5. Асосий ходимлар иш вақтининг умумий ҳажми, минг соат (1к×2к×3к×4к)	184,2	196,8	+12,6	1,0684	×

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, асосий ходимлар иш вақтининг умумий ҳажми 12,6 минг соатга ошган. Ушбу ўзгаришга бир қанча омиллар таъсир қилган. Омиллар таъсирини индекс усулини қўллаб аниқлаш йўллари кўриб чиқамиз.

1. Барча ходимлар йиллик ўртача сонининг 9 кишига ўзгариши натижаси, яъни асосий ходимлар иш вақтининг умумий ҳажмини 14,8 минг соатга кўпайтирган:

$$(184,2 \times 1,0803) - 184,2 = 199,0 - 184,2 = +14,8 \text{ минг соат.}$$

2. Асосий ходимларнинг умумий ходимлардаги улуши 2,78 банд фоизга камайганлиги уларнинг шу вақти ҳажмини 6,0 минг соатга камайтирган:

$$(184,2 \times 1,0803 \times 0,9701) - (184,2 \times 1,0803) = \\ = 193,0 - 199,0 = -6,0 \text{ минг соат.}$$

3. Бир асосий ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик иш кунининг уч кунга ошганлиги асосий ходимлар иш вақти ҳажмининг 2,5 минг соатга кўпайишига олиб келган:

$$(184,2 \times 1,0803 \times 0,9701 \times 1,0128) - \\ - (184,2 \times 1,0803 \times 0,9701) = +2,5 \text{ минг соат.}$$

4. Бир асосий ходимга тўғри келадиган бир кунлик ўртача иш вақтини 0,04 соатга ошганлиги уларнинг иш вақти ҳажмини 1,3 минг соатга кўпайтирган:

$$(184,2 \times 1,0803 \times 0,9701 \times 1,0128 \times 1,0066) - \\ - (184,2 \times 1,0803 \times 0,9701 \times 1,0128 = \\ = 196,8 - 195,5 = +1,3 \text{ минг соат.}$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$14,8 - 6,0 + 2,5 + 1,3 = 12,6 \text{ минг соат.}$$

5.6. Меҳнат салоҳияти (потенциали) ва харажатлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар бўйича корхона рейтингини аниқлаш усуллари

5.6.1. Меҳнат салоҳияти (потенциали) ва харажатлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини аниқлаш йўллари

Таҳлилнинг асосий ва энг муҳим вазифаларидан бири ҳар бир иқтисодий категория ёки жараённи тегишли кўрсаткичлар билан баҳолаш ва унинг аниқланиш йўллари кўрсатиб беришдан иборатдир.

Ушбу ишнинг 5.4-бобида меҳнат потенциали самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларни аниқлаш йўллари ва нимани ифодалаш мазмунига тўхталган эдик. Аммо бу кўрсаткичлар бўйича корхона рейтингини аниқлаш усули кўрсатилмаган эди. Шу туфайли ушбу кўрсаткичларнинг баъзи намуналаридан корхонанинг меҳнат самарадорлиги бўйича рейтингини аниқлашда фойдаланамиз.

Корхонанинг меҳнат самарадорлиги бўйича рейтингини аниқлаш учун фақат меҳнат потенциали самарадорлиги етарли эмас. Бозор муносабатлари шароитида мавжуд потенциалдан қандай фойдаланаётганлиги билан чекланиб қолмасдан, балки, у қанча харажатга тушаётганлигини ҳам ҳисобга олиш лозим. Шу боисдан корхонанинг меҳнат

бўйича рейтингини аниқлаш учун албатта меҳнат потенциали самарадорлигининг кўрсаткичлари билан бирга меҳнат харажатлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни ҳам олиш мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат харажатлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- меҳнат ҳақи харажатлари даражаси;
- бир сўм меҳнат ҳақиға тўғри келадиган даромад;
- бир сўм меҳнат ҳақиға тўғри келадиган фойда.

Ушбу кўрсаткичларни иқтисодиётнинг барча соҳалари бўйича ҳам қўллаш мумкин. Биз бу ерда уларнинг аниқланиш ва таҳлил қилиш йўлларини савдо корхоналари мисолида кўриб чиқамиз. Энг муҳими бу ишдан мақсад корхоналар рейтингини аниқлаш усулини кўрсатиб бериш. Ушбу методологияни иқтисодиётнинг барча соҳасида қўллаш мумкин.

Савдо корхоналари меҳнат потенциали ва харажатлари самарадорлигини тўлиқ ифодалаш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш мумкин:

1. Меҳнат унумдорлиги (натижавийлиги).
2. Меҳнат потенциали даромадлилиги.
3. Меҳнат потенциали рентабеллиги.
4. Товар оборотининг меҳнат унумдорлиги эвазига ошган қисми.
5. Меҳнат ҳақи харажатлари даражаси.
6. Меҳнат ҳақи даромадлилиги (бир сўм меҳнат ҳақиға тўғри келадиган даромадлар суммаси).
7. Меҳнат ҳақи рентабеллиги (бир сўм меҳнат ҳақиға тўғри келадиган фойда суммаси).

Келтирилган кўрсаткичлар тизимининг 1-дан 3-чи рақамигача аниқланиш усуллари ушбу рисоланинг 5.4-бобида келтирилган. Бу ерда қолган кўрсаткичларни аниқлаш йўлларини кўриб чиқамиз.

Товар оборотининг меҳнат унумдорлиги эвазига ошган қисмини аниқлаш учун таҳлилнинг нисбий кўрсаткичли усулидан фойдаланиш мумкин. У ҳолда ушбу кўрсаткич қуйидагича аниқланади:

$$\Delta T_{\text{му}} = 100 - \frac{\Delta X \times 100}{\Delta T},$$

бунда: $\Delta T_{\text{му}}$ — товар оборотининг меҳнат унумдорлиги ошганлиги эвазига ўзгарган қисми, %; ΔX — ходимлар сонининг ўсиш суръати, %; ΔT — товар оборотининг ўсиш суръати, %.

Меҳнат ҳақи харажатлари даражасини ($D_{\text{мх}}$) аниқлаш учун меҳнат ҳақи суммасини (MX) юзга кўпайтириб товар оборотининг умумий ҳажмига (T) бўлинади. Бу учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$D_{\text{мх}} = \frac{MX \times 100}{T}.$$

Ушбу кўрсаткичнинг миқдори юз сўм товар оборотининг неча сўми меҳнат ҳақига кетишини кўрсатади. Масалан, ушбу кўрсаткич ҳажми ҳақиқатда 3,0%ни ташкил қилса, бу дегани 100 сўмлик товар оборотининг 3 сўми меҳнат ҳақидан иборат эканлигидан далолат беради.

Меҳнат ҳақи даромадлигини ($MX_{\text{д}}$) ҳисоблаш учун даромадлар суммасини (D) меҳнат ҳақи суммасига бўлиш кифоя:

$$MX_{\text{д}} = \frac{D}{MX}.$$

Ушбу кўрсаткич бир сўм меҳнат ҳақига қанча даромад тўғри келганлигини ифодалайди. Масалан, шу кўрсаткичнинг миқдори 20 келиб чиқди, деб фараз қиламиз. Бу дегани бир сўм меҳнат ҳақига йигирма сўм даромад тўғри келганлигидан далолатдир.

Меҳнат ҳақи рентабеллигини ($MX_{\text{р}}$) аниқлаш учун соф фойда суммасини (Φ) меҳнат ҳақи (MX) суммасига бўлинади:

$$MX_{\text{р}} = \frac{\Phi}{MX}.$$

Ушбу кўрсаткичнинг миқдори бир сўм меҳнат ҳақига қанча фойда суммаси тўғри келганлигини ифодалайди. Масалан, ушбу кўрсаткич ҳажми 4 га тенг бўлди, деб фараз қиламиз. Бу дегани бир сўм меҳнат ҳақи суммасига 4 сўм фойда суммасининг тўғри келганлигидан далолат беради.

Таҳлил жараёнида ушбу кўрсаткичларнинг ҳақиқий миқдори режа ва ўтган давр миқдорлари билан солиштирилади, ўзгариш фарқи суммада ва фоизда аниқланади. Аммо бу билан таҳлилни бут ва мукамал қилинди деб бўлмайди. Шу туфайли, бозор муносабатлари шароитида

шу кўрсаткичлар бўйича корхонанинг рейтингини аниқлаш лозим бўлади. Бу учун эса кўрсаткичлар тизимидан комплекс умумлашган кўрсаткични аниқлаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Корхонанинг рейтингини тўлиқ аниқлаш учун тизимдаги барча кўрсаткичларни олиш мақсадга мувофиқ. Аммо биз корхонанинг рейтингини аниқлаш усулини кўрсатиш мақсадида шу келтирилган еттита кўрсаткичнинг баъзиларини олиб ҳисоблаш йўлларини келтираемиз.

5.6.2. Меҳнат салоҳияти (потенциали) ва харажатлари самарадорлиги бўйича корхона рейтингини аниқлаш методологияси

Меҳнат потенциали самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими жонли меҳнатдан самарали фойдаланишнинг ҳамма жиҳатларини қамраб олади. Аммо бу кўрсаткичлар сонининг кўплиги ва уларнинг ҳар хил йўналишга эгаллиги меҳнат самарадорлигини реал баҳолаш ва ушбу кўрсаткичлар бўйича корхона рейтингини аниқлаш имкониятини бермайди. Шу туфайли, бу тизимга кирувчи барча кўрсаткичларни умумлаштирувчи кўрсаткичга эҳтиёж туғилади. Лекин бу кўрсаткич ҳажмини мавжуд кўрсаткичларни жамлаш йўли билан аниқлаб бўлмайди, чунки ҳар бир кўрсаткич мазмуни ва ўлчов бирлиги жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Уларни жамлаш учун кўрсаткичлар тизимини солиштирма ҳолатга келтириш лозим.

Алоҳида олинган кўрсаткичларни солиштириладиган ҳолатга келтириш учун уларни бир хил ўлчов бирлигида ифодалаш лозим, чунки мутлақ ва нисбий кўрсаткичлар ҳар хил ўлчовга эга бўлади. Шунинг учун уларни бир хил ўлчовга келтириш мақсадга мувофиқдир. Бундай ҳолатга кўрсаткичларнинг бир хил нисбий миқдорини аниқлаш орқали эришиш мумкин. Бу учун ҳар бир кўрсаткичнинг эталон миқдорини аниқлаб олиш лозим. Бу илмий-эксперт йўли билан аниқланади. Кўрсаткичларнинг эталон миқдори сифатида таҳлил қилинаётган кўрсаткичнинг шу ҳудуддаги ўртача миқдорини олишни тавсия қиламиз. Кўрсаткичларнинг ўртача миқдори доимо статистик ҳаққоний ва давр мобайнига нисбатан тургун. Шунинг учун вақт нуқтаи на-

заридан ҳисобланган кўрсаткич аниқ иқтисодий мазмунга эга бўлади.

Нисбий кўрсаткичларни ҳисоблашда ҳар бир кўрсаткичнинг ўлчови ва моҳияти бир хил эмаслигини инобатга олиш лозим. Масалан: меҳнат ҳақи харажатининг даражаси товар оборотига нисбатан фоиз ҳисобида ифодаланади. Корхона бу кўрсаткичнинг камайишидан манфаатдор. Меҳнат унумдорлиги кўрсаткичини оладиган бўлсак, бу кўрсаткич сўмда ифодаланади, корхона эса бу кўрсаткич ҳажмининг ошишидан манфаатдор. Шунинг учун бу кўрсаткичларни иқтисодий мазмуни жиҳатидан ҳам бир хил ўлчовга келтиришимиз лозим. Бунинг учун, юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар бир кўрсаткични нисбий ҳолатга (индекс, коэффициент каби) келтиришимиз лозим. Кўрсаткичнинг миқдори ошса, хўжалик фаолияти натижаси ижобий ифодаланиши мумкин. Бундай кўрсаткичлар учун нисбий миқдорларни ҳисоблашда қуйидаги формула тавсия этилади:

$$A_{ij} = \frac{Q_{ij}}{Q_{эт}}$$

бунда: A_{ij} — i — кўрсаткичнинг j — объектдаги нисбий кўрсаткичи; Q_{ij} — i — кўрсаткичнинг j — корхонадаги мутлақ миқдори; $Q_{эт}$ — i — кўрсаткичнинг эталон миқдори; i — кўрсаткичлар тартиб сони ($i = \overline{1, n}$); j — объектнинг тартиб сони ($j = \overline{1, m}$).

Масалан, Жиззах вилоят матлубот акциядорлик жамиятлари уюшмасида 2000 йилда савдо ходимларининг меҳнат унумдорлиги ўртача — 45,5 минг сўмни ташкил этган. Ғаллаорол туман ҳиссадорлик жамиятида бу кўрсаткич 40,4 минг сўмга тенг. Бахмал туман акциядорлик жамиятида эса 46,2 минг сўмни ташкил этган. Бу ҳолда меҳнат унумдорлигининг нисбий кўрсаткичи қуйидагича бўлади:

$$\text{Ғаллаорол туман акциядорлик жамиятида} = \frac{40,4}{45,5} = 0,89,$$

$$\text{Бахмал туман акциядорлик жамиятида} = \frac{46,2}{45,5} = 1,06.$$

Ушбу усулни кўрсаткичлар миқдорининг ошганлиги корхона учун ижобий бўлган барча кўрсаткичларга (МП даромадлилиги, МП рентабеллиги кабиларга) қўллаш мумкин.

Баъзи кўрсаткичлар миқдорининг ошиши хўжалик фаолияти самарадорлигининг пасайишидан далолат беради. Масалан, муомала харажатлари даражаси қанча кўп бўлса, савдо корхонаси хўжалик фаолияти учун ўшанча ёмон.

Бундай ҳолда кўрсаткичларнинг нисбий миқдорларини қуйидаги формула асосида ҳисоблашни тавсия қиламиз:

$$A_{ij} = \frac{Q_{эт}}{Q_{ij}}$$

Масалан, Жиззах вилоят матлубот акциядорлик жамиятлари уюшмасида 2000 йилда меҳнат ҳақи харажатлари даражаси товар оборотига нисбатан 2,47% ташкил этган. Бу Фаллаорол туман акциядорлик жамияти бўйича 2,47%га, Бахмал туман акциядорлик жамияти бўйича 2,49%га тенг. Бундан келиб чиққан ҳолда меҳнат ҳақи харажатлари даражасининг нисбий миқдори қуйидагича аниқланади:

$$\text{Фаллаорол туман акциядорлик жамиятида} = \frac{2,47}{2,42} = 1,02,$$

$$\text{Бахмал туман акциядорлик жамиятида} = \frac{2,47}{2,49} = 0,99.$$

Ушбу кўрсаткичлар тизимига кирувчи бошқа корхоналар бўйича ҳам уларнинг нисбий миқдорларини ҳисоблаш мумкин. Бу ҳисоб-китоблардан сўнг барча кўрсаткичлар миқдори бир хил ўлчамга ва солиштириладиган йўналишга эга бўлади. Энди бу кўрсаткичларни қўшиш мумкин бўлади ва комплекс кўрсаткични аниқлаш имкони туғилади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш тавсия этилади:

$$\mathcal{E}_j = \sum_{i=1}^n A_{ij},$$

бунда: $\mathcal{E}_j - j$ — объектда (корхонада) меҳнат самарадорлигининг комплекс (умумлашган) рейтинг кўрсаткичи; j — корхоналар тартиб сони ($i = 1, m$).

Бу усулни Жиззах вилоят акциядорлик жамиятлари уюшмаси мисолида 2000 йил учун кўриб чиқамиз (59-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, биринчи кўрсаткич, яъни меҳнат унумдорлиги бўйича олдинги ўринни Жиззах туман ҳиссадорлик жамияти эгаллаб турибди, охириги ўринни эса Санзар ҳиссадорлик жамияти,

**Жиззах вилоят матлубот акциядорлик жамиятлари
уюшмаси тизимида савдо ходимлари меҳнат
самарадорлигини ифожаловчи асосий кўрсаткичлар
тизимининг 2000 йилдаги ҳолати**

Ташкилотлар номи	Мутлақ кўрсаткичлар				
	меҳнат унум- дорлиги, минг сўм	меҳнат унум- дорлиги эвазига товар обороти ҳажми ўсиши- нинг ҳиссаси, %	меҳнат ҳақи харажат- лари даража- си, %	бир савдо ходими- га тўғри келадиган фойда, минг сўм	1 сўмлик иш ҳақи фондига тўғри келадиган фойда, минг сўм
1. Арнасой ТАЖ	43,2	75,1	2,29	1,01	1,18
2. Бахмал ТАЖ	46,2	79,2	2,49	1,17	1,12
3. Санзар ТАЖ	39,7	72,1	2,50	1,16	1,10
4. Фаллаорол ТАЖ	40,4	74,0	2,42	1,14	1,17
5. Лалмикор ТАЖ	41,9	71,3	2,32	1,09	1,11
6. Жиззах ТАЖ	49,3	78,3	2,25	1,14	1,18
7. Дўстлик ТАЖ	46,3	69,1	2,48	1,17	1,11
8. Зарбдор ТАЖ	45,0	76,1	2,50	1,16	1,12
9. Зомин ТАЖ	45,5	76,1	2,13	1,14	1,15
10. Мирзачўл ТАЖ	46,3	71,1	2,34	1,11	1,19
11. Зафаробод ТАЖ	47,1	73,4	2,57	1,18	1,20
12. Пахтакор ТАЖ	46,3	76,3	2,51	1,20	1,10
13. Фориш ТАЖ	45,3	74,3	2,56	1,12	1,13
Жами вилоят бўйича (шу ҳудуд бўйича) ўртача	45,5	75,0	2,47	1,15	1,13

Иккинчи кўрсаткич — меҳнат унумдорлиги эвазига товар обороти ҳажми ўсишининг ҳиссаси бўйича — биринчи ўрин захмал туман ҳиссадорлик жамиятига берилиши мумкин. Иш ҳақи фонди даражасини қарайдиган бўлсак, энг яхши кўрсаткич Зомин туман ҳиссадорлик жамиятида, энг паст кўрсаткич эса Зафаробод туман ҳиссадорлик жамиятида ва оказо. Юқорида баён этилгандан кўриниб турибдики, бу еш кўрсаткичга асосан акциядор жамиятлар рейтингини ниқлаб уларга илғор ёки қолақ деган баҳони бериш мум-

кин. Шу мақсадда бу кўрсаткичлар тизими асосида умумий кўрсаткични ҳисоблаш лозим.

Меҳнат самарадорлигининг ягона умумий кўрсаткичини ҳисоблаш мақсадида мутлақ ва улуш кўрсаткичлар асосида уларнинг нисбий миқдорини ҳисоблаймиз.

Кўрсаткичларнинг нисбий миқдорини ҳисоблашда 59-жадвал маълумотларидан фойдаланиб *60-жадвалини* тузамиз.

60-жадвал

Жиззах вилоят матлубот акциядорлик жамиятлари уюшмасида савдо ходимлари меҳнат самарадорлиги кўрсаткичларининг нисбий миқдорининг 2000 йилдаги ҳолати

№	a_1	a_2	a_3	a_4	a_5	ΣA_i
1.	0,95	0,95	1,08	0,88	1,04	4,90
2.	1,02	1,06	0,99	1,02	0,99	5,08
3.	0,87	0,96	0,99	1,01	0,97	4,80
4.	0,89	0,99	1,02	0,99	1,04	4,93
5.	0,92	0,95	1,06	0,95	0,98	4,86
6.	1,08	1,04	1,10	0,99	1,04	5,25
7.	1,02	0,92	0,99	1,02	0,98	4,93
8.	0,99	1,01	0,99	1,01	0,99	4,99
9.	1,00	1,01	1,16	0,99	1,02	5,18
10.	1,02	0,95	1,06	0,96	1,05	5,04
11.	1,04	0,98	0,98	0,03	1,06	5,07
12.	1,02	1,02	0,98	1,04	0,97	5,03
13.	1,00	0,99	0,96	0,97	1,00	4,92
Жами:	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	5,0

Кўриниб турибдики, бу беш кўрсаткичга асосан акциядор жамиятлар рейтингини аниқлаб уларга илғор ёки қолоқ деган баҳони бериш мумкин. Шу мақсадда бу кўрсаткичлар тизими асосида умумий кўрсаткични ҳисоблаш лозим.

Келтирилган меҳнат самарадорлигини ифодаловчи барча кўрсаткичларни моҳияти жиҳатидан тенг деб фараз қиламиз, яъни унинг моҳиятлилик коэффициенти 1 га тенгдир ($K_m=1$).

3 Бу ҳисоб-китобдан сўнг барча кўрсаткичлар бир хил кўринишга ва бир ўлчамга келтирилади. Шунинг учун уларни энди қўшиш (жамлаш) мумкин. Бу бешта кўрсаткич-

ларнинг нисбий миқдорларини жамлаб, меҳнат самарадорлигининг умумий кўрсаткичини ҳисоблаймиз. Меҳнат самарадорлигининг комплекс кўрсаткичи асосида уларнинг рейтинги жамланади ва ҳар бирини илғор ёки қолақ корхона қаторига киритиш мумкин бўлади. Масалан, 13 та акциядорлик жамиятларидан энг яхши натижага эришгани Жиззах туман акциядорлик жамиятидир, чунки унинг рейтинги 5,25 коэффицентлар йиғиндисига тенг, иккинчи ўринда Зомин туман акциядорлик жамияти 5,18, учинчи ўринда Бахмал туман акциядорлик жамияти 5,08 ва ҳоказо. Энг охириги ўринда Санзар акциядорлик жамияти. Унинг рейтинги 4,80 коэффицентлар йиғиндисига тенг.

Комплекс рейтинг кўрсаткичи алоҳида кўрсаткичлар нисбий миқдорининг жамланган ҳажмидан иборат. Ушбу кўрсаткич меҳнат самарадорлигининг ҳисобот йилидаги ҳолатини олдинги давр кўрсаткичлари миқдори билан солиштириб ўзгариш суръатларини ҳам аниқлаш имконини беради.

Умумлаштирувчи кўрсаткичнинг иқтисодий моҳиятини очиб бериш учун самарадорлик коэффицентини (Кэ) аниқлаш лозим. Агар бу кўрсаткич бирга тенг бўлса, унда бу корхонада меҳнат самарадорлиги, ижтимоий зарурий харажатлар даражасига мос келади.

Агарда унинг миқдори бирдан кўп бўлса, унда меҳнат самарадорлиги мазкур корхонада юқори ва аксинча. Мазкур кўрсаткични ҳисоблаш учун қуйидаги формулани таклиф этамиз:

$$Кэ = \frac{1}{\sum_{i=1}^n m_i} \quad Эж = \frac{1}{\sum_{i=1}^n m_i} \times \sum_{i=1}^n A_{ij}$$

бунда: $\sum_{i=1}^n m_i - i$ — кўрсаткичнинг эталонда ифодаланган нисбий миқдорининг сони ($m=1$).

Кўрсаткичлар тизимига нечта кўрсаткич киритилган бўлса, ушбу кўрсаткич миқдори шунга тенг бўлади.

60-жадвал маълумотлари асосида акциядорлик жамиятлари бўйича меҳнат самарадорлиги коэффицентини ҳисоблаймиз. Масалан: Арнасой туман акциядорлик жамиятида меҳнат самарадорлиги коэффицентини 0,980

(4,90:5,0)ни, Бахмал туман акциядорлик жамиятида — 1,016ни (5,08:5,0), Санзар акциядорлик жамиятида — 0,96ни (4,80:5) ва ҳоказо миқдорларни ташкил этади. Шунинг тарзда бошқа акциядорлик жамиятлари бўйича ҳам ҳисоблаб, натижасини *61-жадвалда* ифодалаш мумкин.

61-жадвал

Жиззах вилоят матлубот акциядорлик жамиятларида меҳнат самарадорлиги рейтингини ифодаловчи комплекс кўрсаткичининг 2000 йилги ҳисоби

Ташкилотлар номи	Меҳнат самарадорлиги рейтингининг комплекс кўрсаткичи	Меҳнат самарадорлиги коэффициенти	Меҳнат самарадорлиги рейтингининг комплекс кўрсаткичига асосан эгаллаган ўрни
1	2	3	4
1. Арнасой ТАЖ	4,90	0,980	11
2. Бахмал ТАЖ	5,08	1,016	3
3. Санзар ТАЖ	4,80	0,960	13
4. Галлаорол ТАЖ	4,93	0,986	8-9
5. Лалмикор ТАЖ	4,86	0,972	12
6. Жиззах ТАЖ	5,25	1,050	1
7. Дўстлик ТАЖ	4,93	0,986	8-9
8. Зарбдор ТАЖ	4,99	0,998	7
9. Зомин ТАЖ	5,18	1,036	2
10. Мирзачўл ТАЖ	5,04	1,008	5
11. Зафаробод ТАЖ	5,07	1,014	4
12. Пахтакор ТАЖ	5,03	1,006	6
13. Фориш ТАЖ	4,92	0,984	10
Вилоят бўйича жами:	5,0	1,0	×

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, 13 акциядорлик жамиятларидан 6 тасида меҳнат самарадорлиги юқори, чунки бу ташкилотларда меҳнат самарадорлиги бўйича рейтинг коэффициенти бирдан юқори. Ушбу акциядорлик жамиятларида меҳнат самарадорлиги намунавий (эталон) атрофида, чунки бу ташкилотларда самарадорлик коэффициенти бирга яқин. Қолган ташкилотларда эса меҳнат самарадорлиги паст ҳисобланади.

Ҳисоб-китоб натижалари шуни кўрсатади-ки, Жиззах вилоят акциядорлик жамиятлари уюшмаси тизимида меҳнат самарадорлиги кўрсаткичи бўйича биринчи ўринда Жиззах туман акциядорлик жамияти туради, иккинчи ўринда Зомин туман акциядорлик жамияти ва ҳоказо. Юқорида баён этилган комплекс кўрсаткичлар орқали рейтинг усулини самарадорликнинг бошқа кўрсаткичларини аниқлашда ҳам қўллаш мумкин. Бу усул ёрдамида нафақат илғор ва қолоқ ташкилотларни аниқлаш, балки самарадорликни оширишнинг янги захираларини (резервларини) ахтариб топиш ҳам мумкин.

Ҳисоб-китоб натижаларидан кўриниб турибдики, Жиззах туман акциядорлик жамияти вилоят тизимида меҳнат самарадорлиги бўйича биринчи ўринда турибди, аммо унда ҳамон меҳнат самарадорлигини ошириш захираси (резерви) мавжуд. Меҳнат самарадорлиги кўрсаткичлари тизимидаги бешта кўрсаткичдан A_4 кўрсаткичи миқдори намунавий (эталон) кўрсаткичдан 0,01 га пастдир. Агарда бу кўрсаткич ҳеч бўлмаганда намунавий (эталон) кўрсаткичга тенг бўлганида, умумий самарадорлик кўрсаткичи Жиззах туман акциядорлик жамиятида янада юқори бўлар эди.

Тақдим этилган меҳнат самарадорлиги рейтингининг комплекс кўрсаткичини ҳисоблаш усули алоҳида-алоҳида ташкилотлар фаолияти натижаларини солиштиришда ҳар бирида самарадорликни ошириш учун ички захираларини аниқлашда кенг қўлланилиши мумкин экан.

Ушбу усулдан фирмаларнинг молия хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда, уларнинг ишдаги ва молия бозоридаги фаолигини ўрганишда, молиявий барқарорликни ва тўловга қодирлик даражасини аниқлашда ва ниҳоят бозор муносабатлари шароитида корхона фаолияти рейтингини комплекс баҳолаш лозим бўлган барча ҳолларда фойдаланиш мумкин. Бозор муносабатлари шароитида ўта долзарб бўлган барча иқтисодий жараёнларни ифодалашда асосан кўрсаткичлар тизими қўлланилади. Бу тизим мавжуд бўлган жойда комплекс кўрсаткичнинг қўлланилиши табиий. Демак, ушбу усул ўзининг универсаллиги ва амалиётга зарурлиги жиҳатидан ҳеч маҳал долзарблиги ва аҳамиятини йўқотмайди.

6-боб. КОРХОНА ИҚТИСОДИЙ ВА МОЛИЯВИЙ МУСТАҲКАМЛИГИНИ БАҲОЛАШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

6.1. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини баҳолаш ва таҳлил қилишнинг зарурлиги

✓ Ўзбекистонда шаклланаётган ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт бир томондан жаҳон тажрибасига таянса, иккинчи томондан ўзига хослиги, бетакрорлиги билан ажралиб туради. Чунки, Ўзбекистон аҳолиси ўзига хос тарихга, анъаналарга, урф-одатларга, сиёсий ва мафкуравий қарашларга, маънавиятга эга. Ҳар қандай иқтисодиёт аҳолининг талаб ва эҳтиёжлари билан бевосита боғлиқ. Зеро, охир-оқибатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳам, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар ҳам аҳоли томонидан истеъмол қилинади. Шу тўғрисида иқтисодиёт аҳоли манфаатларини эътиборга олмасдан, унинг туб моҳиятидан келиб чиқмасдан иложи йўқ. Шундай экан ўзига хос иқтисодиёт ўзига мос иқтисодий механизмларни, дастакларни, унсурларни ишлаб чиқаришни ва ундан самарали фойдаланишни талаб қилади.

Иқтисодиётни бошқаришда қўлланиладиган энг муҳим иқтисодий дастаклардан бири микроқўламда корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилишдир. Бу соҳа режали иқтисодиёт шароитида мустақил фан сифатида шаклланди ва ривожланди. Аммо ундаги таҳлил қилиш усуллари асосан режали иқтисодиётга мослаштирилган бўлиб, асосий эътибор режани бажариш чора-тадбирларини ишлаб чиқишга қаратилган эди. Эндиликда эса тубдан янги бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт шаклланимоқда. Бу эса ўзига хос иқтисодий дастакларни, хусусан, ўзига хос таҳлилни ҳам шакллантиришни талаб қилади. Ушбу ўзига хослик таҳлилнинг янги усуллари, кўрсаткичларини ишлаб чиқишни тақозо қилади. Буларнинг энг муҳимларидан бири корхоналарнинг молиявий ва иқтисодий мустаҳкамлигини баҳолаш ва таҳлил қилишдир.

Иқтисодий адабиётларда корхонанинг молиявий ва

иқтисодий мустақамлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш усуллари яхши ёритилган эмас. Буни инобатга олиб ушбу бобда корхоналарнинг иқтисодий ва молиявий мустақамлигининг мазмунига, уни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқишга ҳаракат қилинди. Ишда иқтисодий ва молиявий мустақамликни ифодаловчи кўрсаткичларни баҳолаш ва таҳлил қилиш усуллари кўрсатилган. Энг муҳими, барча назарий тавсиялар аниқ маълумотлар билан исботланган, унинг амалиётда қўлланиш мумкинлиги кўрсатилган. Бу эса ишнинг фақатгина илмий-назарий аҳамиятини ошириб қолмасдан, балки муҳим амалий аҳамиятга эга эканлигидан ҳам далолат беради.

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатлари дастаклари узлуксиз равишда шаклланиб, такомиллашиб бормоқда. Бу эса, таъкидланганидек, ўз навбатида, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини баҳолаш ва таҳлил қилишнинг янги усуллари жорий қилишни тақозо қилмоқда.

Ҳозирги пайтда корхоналарнинг асосий қисми давлат тасарруфидан чиқарилди. Умуман олганда эркин иқтисодиётнинг асоси яратилди. Корхоналар ўртасида эркин рақобат шаклланимоқда ва ривожланимоқда. Бунинг қонуний асоси ҳам яратилди.

Ўзбекистонда монополияга қарши давлат сиёсатини фаоллаштириш, рақобатни ва тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида «Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида» ва «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунлари қабул қилинди. Уларни бажариш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентини «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурида монополиядан чиқиш ва рақобатни ривожлантириш қўмитасини ташкил этиш тўғрисида» Фармони (1996 йил 15 май) эълон қилди. Ушбу фармонга асосан Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ҳузурида «Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш қўмитаси», вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари молия бошқармалари ҳузурида «Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш ҳудудий бошқармалари» ташкил этилди.

Энди Ўзбекистонда эркин рақобатнинг ҳукм суриши муқаррар. Бундай шароитда ҳар бир корхона эгаси унинг

рақобатбардошлигини, иқтисодий ва молиявий жиҳатдан мустаҳкамлигини баҳолай олиши лозим. Аммо корхоналарнинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлашнинг назарий йўллари ҳамон ишлаб чиқилмаган. Бу эса уларнинг амалиётда қўлланилишини қийинлаштиради.

Буни инобатга олиб корхоналар фаолиятининг рақобатбардошлигини, банкротликдан сақланиш йўлларини, иқтисодий ва молиявий жиҳатдан мустаҳкамлигини аниқлаш ва таҳлил қилиш усулларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Бу кўрсаткичларни аниқлаш, айниқса ҳозирги аудиторлик ҳулосасини чиқариш ва хўжалик фаолиятига иқтисодий жиҳатдан ташхис қўйиш учун ўта муҳимдир.

Ҳар қандай кўрсаткич шу ўрганилаётган иқтисодий категория ёки жараённинг мазмунидан келиб чиқмоғи, уни тўлиқ ифода этмоғи лозим. Бу эса ўз навбатида корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигининг, моҳияти ва мазмунини қараб чиқишни талаб қилади.

6.2. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигининг моҳияти ва мазмуни

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир корхона иқтисодий ва молиявий жиҳатдан мустақил ва мустаҳкам бўлиши лозим. Бу эса ҳар бир корхонанинг фаолиятини молиявий жиҳатдан қарам ҳолда, ташқи омиллар таъсирига боғлиқликда қолдирмасликни талаб қилади. Буни ҳал қилиш ҳозирги кунда айниқса муҳим, чунки олдингидек давлат қопламасининг йўқолиши билан бирга эркин рақобат шаклланмоқда. Бундай шароитда кўзда тутилган муаммоларни ҳал қилиш учун энг аввало корхонанинг молиявий ва иқтисодий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичларни, уларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Чунки корхона рақобатбардошли бўлиши, банкротликка учрамаслиги учун биринчи галда молиявий ва иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлигини таъминлаш лозим. Бу қайси кўрсаткичлар орқали баҳоланишини билишни тақозо қилади.

Корхонанинг молиявий ва иқтисодий мустаҳкамлиги борасида иқтисодий адабиётларда етарлича маълумот йўқ. Шу туфайли унинг иқтисодий моҳиятига ва мазмунига алоҳида тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

Ў Корхонанинг иқтисодий жиҳатдан мустаҳкам бўлиши учун у энг аввало ўзининг асосий фаолияти натижаси бўйича тегишли ютуқларни қўлга киритиши лозимки, қайсики эркин рақобат ҳукм суриб турган даврда ҳар қандай ички ва ташқи омиллар таъсирида у синмайдиган бўлсин. Бунга эришиш ўз-ўзидан тасодифан содир бўлиб қолмайди, балки изчил, самарали фаолият юрғизишни талаб қилади.

Бозор муносабатлари шароитида корхона фаолияти натижасини баҳолаш учун асосий кўрсаткич бўлиб фойда ҳисобланади. Фойда миқдорида мулк эгасининг ҳам, меҳнаткашнинг ҳам, корхона жамоасининг ҳам, давлатнинг ҳам, инвесторларнинг ҳам манфаатлари ўз ифодасини топади. Корхонанинг фойдаси қанча кўп бўлса, мулк эгаси уни шунча кенгайтириш ва бошқа иқтисодий аҳволини яхшилаш имконига эга бўлади. Корхона жамоаси эса шунча кўп мукофот олишга, рағбатлантирилишига эришади. Акциядор бўлса ўзининг оладиган дивиденд миқдори орқали манфаатдор бўлса, давлат солиқнинг кўпайишидан манфаатдор. Чунки фойда қанча кўп бўлса, фойдадан тўланадиган солиқ шунча кўп бўлади. Демак, бозор муносабатлари шароитида фойда категорияси энг муҳим натижавий кўрсаткич даражасига кўтарилар экан.

Булардан кўриниб турибдики, корхона иқтисодий жиҳатдан мустаҳкам бўлиши учун энг аввало у тегишли фойда миқдорини таъминлай олиши лозим экан. Демак, корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлигини баҳолашда ҳам айнан ана шу манфаатларнинг муштараклигини таъминловчи илмий концепциядан, фойда категориясидан келиб чиқишни тақозо қилади.

Шундай қилиб, *корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлиги* деганда тегишли фойда миқдорини ва рентабеллик даражасини таъминлай оладиган фаолият натижасига эришиш тушунилади.

Шуни эътироф этиш керакки, ҳозирги пайтда корхона фойдасининг миқдори фақат бир асосий фаолияттагина боғлиқ эмас. Унинг шаклланишида асосий фаолият билан бирга бир қанча қўшимча фаолиятлар ҳам мавжуд-ки, уларнинг ҳам корхона фойдасининг шаклланишидаги ҳиссаси анча. Булар қаторига молиявий фаолиятдан олинаниган фойда миқдорини, тасодифий фойда кабиларни кiritиш мумкин.

Аммо биз ушбу бобда корхонанинг иқтисодий мустақамлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш учун услубий (методологик) асос сифатида ишлаб чиқарувчи корхонани ва унинг асосий фаолияти бўлган ишлаб чиқариш соҳасининг натижасини асос қилиб олдик.

Корхонанинг молиявий мустақамлиги деганда, энг аввало, у ўз фаолиятини молиявий жиҳатдан мунтазам равишда таъминлаб боришини тушунмоқ лозим, чунки хўжалик фаолияти доимий равишда давом этиб туриши учун уни молиявий маблағ билан таъминлаб боришни талаб қилади. Бу эса хўжалик фаолияти натижасининг, таъкидланганидек, мунтазам равишда фойда олиш билан яқунланиб туришини талаб қилади. Демак, корхонанинг молиявий мустақамлигини таъминлаш учун унинг барча харажатларини (доимий ва ўзгарувчи) қопланишини, рентабеллик даражасининг ошиб боришини, ҳеч бўлмаганда, унинг камайишига йўл қўймасликни таъминлаш лозим экан.

Ушбу назарий асосдан келиб чиқиб молиявий мустақамликка қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Корхонанинг молиявий мустақамлиги деганда корхона фаолияти натижасининг барча харажатларини қоплаб меъёрдаги (режадаги) рентабеллик даражасига эриша оладиган иш ҳажмига ва ўз истиқболини таъминлай оладиган фойда миқдорига эришиши тушунилади.

Ушбу қоидалардан келиб чиқиб корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустақамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш, уларни аниқланиш ва таҳлил қилиш йўллари тавсия қилиш мумкин.

6.3. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари

6.3.1. Корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлиги кенг қамровли тушунча. Шу туфайли уни тўлиқ ифодалаш учун битта кўрсаткич камлик қилади. Бундан келиб чиқиб корхона иқтисодий мустаҳкамлигини ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан (системасидан) фойдаланишни тавсия қиламиз:

Ушбу кўрсаткичлар тизимига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Маржинал фойда миқдори.
2. Фойдалилик нуқтасига эришиш учун зарур бўлган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми.
3. Бизнес-режада кўзда тутилган фойдага эришиш учун зарур бўлган маҳсулот.
4. Иқтисодий мустаҳкамлик миқдори.
5. Иқтисодий мустаҳкамлик даражаси.

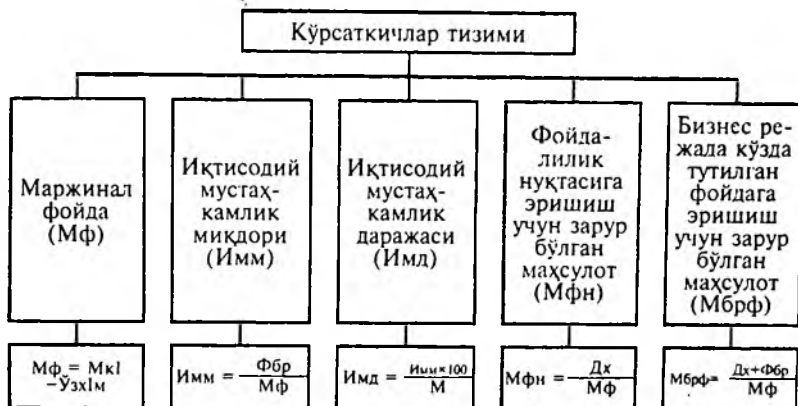
Ушбу кўрсаткичлар тизими уларни аниқлаш йўллари қуйидаги чизмада келтирилган (*34-чизма*).

Ушбу чизмадан кўриниб турибдики, корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлигини ифодалаш учун бешта кўрсаткичларни ўз ичига олган яхлит кўрсаткичлар тизими тавсия қилинган. Булардан бири корхонанинг маржинал фойдасидир (Мф). Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун корхонанинг барча харажатларини иккига (доимий ва ўзгарувчи) бўлиш лозим. Доимий харажатлар ушбу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун бевосита сарф қилинмасда, унинг қийматига киради. Аммо ўзгарувчи харажатлар маҳсулотнинг қийматини бевосита шакллантирувчи харажатлар ҳисобланади.

Маржинал фойдани (Мф) аниқлаш учун битта маҳсулотнинг қийматидан (Мқ) шу маҳсулотга кетган ўзгарувчи харажатлар миқдорини (ЎзхІм) айириш кифоя. Бу қуйидагича ҳисобланади:

$$Мф = Мқ - \text{ЎзхІм} \quad (6.1).$$

Корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

Корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлигини ифодаловчи яна бир муҳим кўрсаткичлардан бири фойдалилик нуқтасига эришиш учун зарур бўлган маҳсулот (иш, хизмат) миқдоридир. Ҳар бир корхона энг аввало барча харажатларини қоплаш учун қанча маҳсулот ишлаб чиқиши, иш бажариши ёки хизмат кўрсатиши кераклигини билиши лозим. Бу учун фойдалилик нуқтасига эришиш учун қанча маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш ҳажмини (Мфн) аниқлаш мақсадга мувофиқ. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формулани тавсия қиламиз:

$$Мфн = \frac{Дх}{Мф} \quad (6.2),$$

бунда: Дх — корхонанинг доимий харажатлари; Мф — бир маҳсулотга тўғри келадиган маржинал фойда.

Корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлигини ифодаловчи яна бир кўрсаткич сифатида бизнес-режада кўзда тутилган фойдага эришиш учун зарур бўлган маҳсулот миқдорини олиш мумкин. Чунки ушбу кўрсаткич даражаси корхонанинг нафақат иқтисодий қувватини, балки унинг иқтисодий мустаҳкамлигини ифодалайди. Ушбу кўрсаткич-

лар барча маҳсулот ҳажмини ифодалайди. Уни аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$Мбрф = \frac{Дх + Фбр}{Мф} \quad (6.3),$$

бунда: Фбр — бизнес-режада кўзда тутилган фойда.

Корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлик кўрсаткичининг миқдорини (Имм) аниқлаш учун бизнес-режада кўзда тутилган умумий фойда суммасини (Фбр) бир маҳсулотга тўғри келадиган маржинал фойда (Мф) суммасига бўлиш йўли билан аниқлашни тавсия қиламиз:

$$Имм = \frac{Фбр}{Мф} \quad (6.4).$$

Иқтисодий мустаҳкамликнинг даражасини (Имд) унинг миқдорини (Имм) юзга кўпайтириб барча ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига (М) бўлиш йўли билан аниқлаш мумкин:

$$Имд = \frac{Имм \times 100}{М} \quad (6.5).$$

Ушбу кўрсаткичлар корхона иқтисодий мустаҳкамлигини ифодаловчи энг муҳим ва асосий кўрсаткичлардир.

Корхона иқтисодий мустаҳкамлигининг миқдори бизнес-режада кўзда тутилган фойдага эришиш учун фойдалилик нуқтасига эришгандан кейин қанча қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш зарурлигини кўрсатади.

Иқтисодий мустаҳкамликнинг даражаси эса фойдалилик нуқтасига эришгандан кейин неча фоиз ортиқча маҳсулот ишлаб чиқарилганлигини ифодалайди.

Масалан, ушбу кўрсаткичнинг даражасини 20% деб фараз қиламиз. У ҳолда ушбу корхона ишлаб чиқариш ҳажмини 20%гача қисқартирса ҳам натижаси зарар билан яқунланмайди. Ундан кўп камайса корхона натижаси фойдалилик нуқтасидан пасайиб кетади ва унинг фаолияти зарар билан яқунланади.

Шундай қилиб, корхонанинг иқтисодий мустақамлигини ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ экан. Аммо унинг баъзи камчиликлари бор. Хусусан, таҳлил қилишда шу кўрсаткичларнинг динамикасини аниқлашда, бошқа корхоналар кўрсаткичлари билан солиштиришда бироз қийинчиликлар туғдиради. Чунки бир кўрсаткич биринчи корхонада яхши бўлса, иккинчидан ёмон, иккинчи кўрсаткич бўйича унинг акси бўлиши мумкин. У ҳолда яхши ишлаган корхонани ажратиб олиш, аниқлаш учун маълумотлар етарли бўлмайди. Шундай қилиб, чизмада келтирилган барча кўрсаткичларни комплекс таҳлил қилиб корхонанинг молиявий мустақамлиги тўғрисида умумий хулоса қилиш мумкин. Бу учун ушбу кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиб битта комплекс кўрсаткични ҳам аниқлаш лозим. Комплекс кўрсаткични аниқлашнинг бир қанча усуллари мавжуд²⁸.

Ушбу кўрсаткичлар тизимининг ўлчами ҳар хил. Шу туфайли улардан комплекс кўрсаткични аниқлашда нисбий кўрсаткичли усулдан фойдаланамиз. У ҳолда комплекс кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формулани қўллаш мақсадга мувофиқ:

$$K_{kj} = \sum_{i=1}^n A_{ij} \times K_{ci} \quad (6.6),$$

бунда: K_{kj} — j — корхонанинг иқтисодий мустақамлигини ифодаловчи комплекс кўрсаткич; A_{ij} — i — кўрсаткичнинг j — объектдаги (корхонадаги) миқдори; i — кўрсаткичнинг тартиб сони ($i=1, n$); j — таҳлил қилинаётган объектларнинг (корхоналарнинг) тартиб сони ($j=1, n$); K_{ci} — кўрсаткичнинг салмоқлилик коэффициенти; Σ — жамлаш белгиси.

Корхона иқтисодий мустақамлигининг комплекс кўрсаткичини аниқлаб шу бўйича ўзгариш тенденцияларини ҳисоблаб бирор хулосага келингач, таҳлилни умумийликдан хусусийлик сари давом эттириш мумкин.

Бунда ҳар бир кўрсаткични алоҳида таҳлил қилиш лозим, чунки иқтисодий мустақамликни таъминлаш учун

²⁸ Пардаев М.Қ. Комплекс таҳлилда комплекс баҳолаш усуллари.— Самарқанд: СамКИ, 1997.

уни ифодаловчи кўрсаткичларнинг ҳар бири бўйича ички резервларни (имкониятларни) ахтариб топиш мақсадга мувофиқдир.↓

6.3.2. Корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Корхонанинг иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлиги унинг молиявий мустаҳкамлигини аниқлаш учун асосдир. Ҳар бир корхона, бозор муносабатлари шароитида молиявий жиҳатдан таъминланган ва шу соҳа бўйича унинг ҳолати мустаҳкам бўлиши лозим. Бу кўрсаткичнинг молиявий манбаси фаолият кўрсатаётган корхоналар учун фойда бўлиб ҳисобланади. Шу туфайли корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини ифодалаш учун фойда билан боғлиқ қуйидаги кўрсаткичлар тизими тавсия қилинади:

1. Бизнес-режада кўзда тутилган фойда суммаси.
 2. Меъёрдаги рентабеллик даражасини таъминловчи фойда суммаси.
 3. Молиявий мустаҳкамлик даражаси.
 4. Маҳсулот (иш, хизмат) рентабеллик даражаси.
 5. Меъёрдаги рентабелликнинг таъминланиш даражаси.
- Ушбу кўрсаткичлар тизими ва уларнинг аниқланиш йўллари қуйидаги чизмада кўрсатилган (35-чизма).

35-чизма

Корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

Молиявий мустаҳкамликни ифодалаш учун энг аввало **бизнес-режада кўзда тутилган фойда миқдорини** қўллаш лозим. Ушбу кўрсаткич барча фаолият натижаси бўйича аниқланиши шарт. Аммо ушбу ишда методологик асос сифатида фақат ишлаб чиқариш соҳаси олинди. Ушбу кўрсаткич ҳажмини (Фбр) аниқлаш учун бизнес-режада кўзда тутилган маҳсулотнинг қийматидан (Мбр) доимий (Дх) ва ўзгарувчи (Ўх) харажатлар чегириб ташланади:

$$\text{Фбр} = \text{Мбр} - (\text{Дх} + \text{Ўх}) \quad (6.7).$$

Корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлардан бири **меъёрдаги рентабеллик даражасини таъминловчи фойда миқдоридир**. Ушбу кўрсаткичнинг аҳамияти шундаки, ҳар қандай рентабеллик даражаси ҳам корхонанинг молиявий мустаҳкамлиги ва барқарорлигини таъминлай олмайди. Шу туфайли рентабеллик даражаси баъзи тармоқларда меъёрлаштирилган бўлса, баъзиларда унинг даражаси белгиланиб қўйилади. Масалан, қишлоқ хўжалик корхонасининг рентабеллик даражаси 40%дан кам бўлса, улар учун 3% солиқ ставка белгиланган; агар ушбу кўрсаткич даражаси 40%дан ошса 20% солиқ ставкаси билан тўлаш кўзда тутилган. Чунки қишлоқ хўжалик корхоналарида рентабеллик даражаси 40%дан кам бўлса, улар ўзларининг молиявий барқарорлигини таъминлаши қийин. Шу туфайли молиявий мустаҳкам бўлмаган корхонада солиқ олишни ҳам камайтирган. Демак, молиявий мустаҳкамликни таъминловчи рентабеллик даражасига эришиш учун тегишли фойда миқдорини аниқлаш ҳозирги бозор муносабатлари шароитида муҳим кўрсаткичлардан биридир. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\text{Фр} = \frac{\text{Мбр} \times \text{Рме}}{100} \quad (6.8),$$

бунда: Фр — белгиланган рентабеллик даражасини таъмин этадиган фойда суммаси (ушбу кўрсаткич бизнес-режага киритилиши лозим); Мбр — бизнес-режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми; Рме — эришиш лозим бўлган (меъёрда кўзда тутилган) рентабеллик даражаси.

Корхона молиявий мустаҳкамлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири унинг **даражасидир**. (Ммд). Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун бизнес-режада кўзда тутилган фойда миқдорини (Фбр) меъёрдаги рентабелликни таъминловчи фойда миқдорига (Фмр) бўлиш кифоя.

$$M_{мд} = \frac{\Phi_{бр}}{\Phi_{мр}} \quad (6.9).$$

Агар ушбу кўрсаткичнинг миқдори бирдан кам бўлса, ($M_{мд} < 1$) корхона ҳали молиявий жиҳатдан мустаҳкам эмаслигидан далолат беради, чунки бу кўрсаткич унинг истиқболини таъминлай оладиган даражадаги фойда миқдорига эришмаганлигидан далолатдир. Агар $M_{мд} > 1$ бўлса, унда корхона молиявий жиҳатдан мустаҳкам. Негаки, бу кўрсаткич корхона меъёр даражасидаги рентабелликни таъминлай оладиган фойда миқдорига эришганлигини ифодалайди.

Корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини ифодаловчи яна бир кўрсаткич **ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат) рентабеллигидир** (P_m). Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун фойда суммасини (Φ) юзга кўпайтириб маҳсулотнинг ҳажмига (M) бўлинади:

$$P_m = \frac{\Phi \times 100}{M} \quad (6.10).$$

Бу анъанавий кўрсаткич. Аммо молиявий мустаҳкамликни ифодалаш учун қўшимча кўрсаткич сифатида хизмат қилади, чунки ушбу кўрсаткич орқали корхона меъёрдаги рентабеллик даражасига эриша олганми, йўқми билиш мумкин. Бу учун **корхонанинг меъёрдаги рентабеллик даражасининг таъминланганлиги** аниқланади.

Ушбу кўрсаткични ($P_{тд}$) аниқлаш учун корхона рентабеллигини (P_m) меъёрдаги рентабеллик даражасига ($P_{ме}$) бўлиш кифоя:

$$P_{тд} = \frac{P_m}{P_{ме}} \quad (6.11).$$

Ушбу кўрсаткич ҳам олдингидек бир билан солиштирилади. Агар унинг миқдори $P_{тд} < 1$ бўлса, ҳали корхона меъёрдаги рентабеллик даражасига эриша олмаганлигидан, агар $P_{тд} > 1$ бўлса, яхши натижага эришганлигидан далолат беради.

Таҳлил жараёнида ушбу кўрсаткичларни комплекс равишда, ундан сўнг ҳар бирини алоҳида-алоҳида ўрганиб корхонада мавжуд бўлган ички имкониятларни (резервларни) аниқлаш лозим.

Ушбу кўрсаткичлар тизимидан комплекс кўрсаткични аниқлаш мумкин. Бу учун унинг бир қанча усуллари мавжуд. Бу усуллардан бири ушбу ишнинг 6.3.1-параграфидида келтирилган эди. Бундан ташқари комплекс кўрсаткични ҳар бир кўрсаткичнинг индивидуал индексларини кўпайтириш йўли билан ҳам аниқлаш мумкин. Бунда фақат кўрсаткичлар даражасининг бир хил йўналишига эга бўлишини таъминлаш лозим. У ҳолда комплекс кўрсаткични аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$\text{Ммкд} = ix_1 \times ix_2 \times \dots \times ix_n = \prod_{i=1}^n ix_i \quad (6.12).$$

Ушбу кўрсаткич молиявий мустақамликнинг таҳлил даврида ўрта ҳисобда қанча ўсганлигидан далолат беради. Буни бошқа корхоналарнинг шундай кўрсаткичларига ҳам солиштириб тегишли хулоса қилиш мумкин.

Кўрсаткичлар тизими ва ундан комплекс кўрсаткични аниқлаб бўлгандан сўнг ушбу категорияни батафсил таҳлил қилиш мумкин.

6.4. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустақамлигининг таҳлили

6.4.1. Корхона иқтисодий мустақамлигининг таҳлили

Таҳлил қилиш учун ҳар қандай кўрсаткич бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда тайёр ҳолда ҳамиша учрайвермайди. Шу туфайли тегишли ҳисоботлардан, меъёрий ҳужжатлардан фойдаланиб аввал таҳлил қилинадиган кўрсаткичларнинг мутлақ ва нисбий миқдорларини аниқлаб олиш лозим. Бу жараён таҳлилнинг энг муҳим босқичларидан биридир.

Таҳлил жараёнида навбатдаги қилинадиган иш шу кўрсаткичларнинг ҳисобот йилидаги ўзгаришини, ўтган даврларга нисбатан ўсиш суръатларини аниқлашдан иборатдир. Агар кўрсаткичлар бўйича режа тузилса, ҳақиқий эришилган натижа биринчи гадаги режа билан солиштирилади. Агар режа тузилмайдиган бўлса ўтган йилги натижа билан солиштирилиб тегишли хулоса қилинади. Агар кўрсаткичларнинг бир қанча йилларга ўсиш суръатларини аниқлаб ўзгариш тенденцияси ўрганиладиган бўлса, уларнинг камида беш йиллик динамикаси таҳлил қилинади.

Хуллас, корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини таҳлил қилиш учун қуйидаги дастлабки жадвал тузишни тавсия қиламиз (62-жадвал).

62-жадвал

Корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўсиш суръати, %
1. Доимий харажатлар, минг сўм (Дх)	1890,1	1960,2	+90,1	104,8
2. Фойда, минг сўм (Ф)	368,0	496,2	+128,2	134,8
3. Битта маҳсулотнинг қиймати, сўм	3856	4829	+973	125,1
4. Бир маҳсулотга тўғри келадиган ўзгарувчи харажатлар, сўм	1956	2729	+0,773	139,3
5. Маржинал фойда, сўм (Мф) (3қ-4қ)	1900	2100	+200	110,5
6. Иқтисодий мустаҳкамлик миқдори, дона (Имм) (2қ:5қ)	193,7	236,3	+42,6	122,0
7. Барча маҳсулот ҳажми, дона (Мм)	1188,5	1179,3	-9,2	99,2
8. Иқтисодий мустаҳкамлик даражаси, % (Имд) (6қ×100:7)	16,3	20,0	3,7	122,9
9. Барча маҳсулотнинг қиймати, минг сўм (Мк)	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
10. Фойдалилик нуқтасига эришиш учун зарур бўлган маҳсулот (Мфн) (1қ:5қ)	994,8	943,0	-51,8	84,8
11. Бизнес-режада кўзда тутилган фойдага эришиш учун зарур бўлган маҳсулот (Мбрф) (1қ+2қ:5қ)	1188,5	1179,2	-9,3	99,2

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, корхонанинг иқтисодий мустақамлик миқдорининг ўсиш суръати 122,0%ни ташкил қилади. Унинг даражаси эса ўтган йилдаги 16,3% дан ҳисобот йилида 20,0% гача кўтарилган ёки ўсиш суръати 122,9%ни ташкил қилган. Бу ҳолатни нисбий баҳолаш мумкин. Шунини таъкидлаш лозимки, доимий харажатлар суммаси ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 4,8% ўсган бир ҳолатда, битта маҳсулотга тўғри келадиган ўзгарувчи харажатлар 39,3% ошган. Бу асосан иш ҳақи тарифларининг ошганлиги эвазига содир бўлган. Яна шунини таъкидлаш жоизки, ҳисобот йилида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорининг ҳажми 0,8% камайган. Аммо унинг қийматдаги ҳажми 24,3% ошган. Демак, маҳсулот қийматининг ошганлиги асосан нархнинг ўзгарганлиги, яъни унинг ўсганлигидан далолат беради. Ҳақиқатда битта маҳсулотнинг қиймати ўтган йилда 3856 сўмни ташкил қилган бўлса, ҳисобот йилига келиб унинг ҳажми 4829 сўмга етди ёки бу кўрсаткич ўтган йилдагига нисбатан 25,1% кўпайди.

Бозор муносабатлари шароитида корхонанинг иқтисодий мустақамлигини аниқлаш ва таҳлил қилишда фойдалилик нуқтасини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу кўрсаткич биз таҳлил қилаётган объектда камайган. Ўтган йилда барча сарфларни қоплаш учун 994,8 дона маҳсулот ишлаб чиқариш зарур бўлган бўлса, ҳисобот йилида ушбу кўрсаткич 943,0 донани ташкил қилади, яъни 25,2 пункт фоизга камайган. Бу эса ҳар бир маҳсулотдан олинadиган маржинал фойданинг ўсганлиги эвазига эришилган. Маржинал фойда ҳажми ҳисобот даврида 10,5%га ошган.

Корхона молиявий жиҳатдан мустақам бўлиши учун фақат фойдалилик нуқтасига эришиши, етарли эмас, балки тегишли фойда суммасини таъмин этадиган маҳсулот (иш, хизмат) миқдорига эришишни талаб қилади. Таҳлил қилинаётган объект ўтган йилда кўзда тутилган фойдага эришиш учун 1188,5 дона маҳсулот ишлаб чиқариш зарур бўлган. Ҳисобот йилида эса ушбу кўрсаткич 1179,2 донани ташкил қилмоқда, яъни ўтган йилга нисбатан 0,8% кам. Бу натижа, таъкидланганидек, ҳар бир маҳсулотдан олинadиган маржинал фойданинг ошганлиги эвазига эришилган.

^{муҳим} Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, корхонанинг иқтисодий мустақамлигини таҳлил қилиш учун унинг молиявий-хўжалик фаолияти натижаларини ифодаловчи кўпгина энг муҳим кўрсаткичларни таҳлил қилишга тўғри келар экан. Бу эса таҳлилнинг атрофлича кенг қамровда ўтказилишини тақозо қилади. ✓

6.4.2. Корхона иқтисодий мустақамлигига таъсир этувчи омиллар

Ҳар бир иқтисодий кўрсаткичлар ўзгариши ўз-ўзидан содир бўлмайди. Уларга қандайдир омиллар таъсир қилади. Шу тўғрисида таҳлилнинг навбатдаги босқичида таҳлил қилинаётган кўрсаткич ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг натижага таъсирини ҳисоблаш лозим.

Корхонанинг иқтисодий мустақамлигини ифодаловчи асосий кўрсаткичларнинг ҳаммасига таъсир қилувчи омилларни аниқлаб ҳар бири бўйича тегишли ички имкониятларни ахтариб топиш ва шу йўл билан иқтисодий мустақамликни яхшилаш лозим.

Корхона иқтисодий мустақамлигини ифодаловчи асосий кўрсаткичлардан бири иқтисодий мустақамликнинг миқдоридир. Таҳлилнинг асосий вазифаларидан бири, таъкидланганидек, ушбу кўрсаткичнинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларни ҳисоблаш йўллари-ни ишлаб чиқаришдан иборатдир.

Корхонанинг иқтисодий мустақамлиги миқдори бир қанча омиллар таъсирида ўзгаради. Бизнинг тадқиқотлар кўрсатдики, корхонанинг иқтисодий мустақамлигининг ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

1. Маҳсулот рентабеллиги (~~X₁~~);
2. Доимий харажатлар самарадорлиги (~~X₂~~);
3. Фойдалилик нуқтасини таъминлайдиган маҳсулот миқдори (~~X₃~~). ✓

Агар ушбу омилларга изоҳ берадиган бўлсак, биринчи омил маҳсулотнинг рентабеллигини (Ф/М) ифодалайди, иккинчи омил эса доимий харажатлар маҳсулдорлигини, яъни самарадорлигини (М/Дх) ўзида акс эттиради, учинчи омил эса фойдалилик нуқтасига эришиш учун зарур

бўлган маҳсулот миқдорини ифодалайди. Бу омилларнинг ўзаро боғлиқлигини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$M_{mm} = \frac{\Phi}{M\Phi} = \frac{\Phi}{M} \times \frac{M}{Dx} \times \frac{Dx}{M\Phi} \quad (6.13).$$

Натижа, яъни иқтисодий мустақкамлик ва юқорида номлари қайд қилинган омиллар ўртасидаги боғлиқликни ихчамлаштириб аддитив моделни ҳосил қилиш мумкин.

$$Y = X_1 \times X_2 \times X_3 = \prod_{i=1}^3 X_i \quad (i = \overline{1, 3}) \quad (6.14).$$

Ушбу формулага иқтисодий таҳлилнинг бир қанча усуллари (занжирли алмаштириш, фарқли, индекс, интеграл каби) қўллаб натижа ўзгаришига омилларнинг таъсирини ҳисобласа бўлади. Масалан, индекс усулини қўллаб омиллар таъсирини ҳисоблашни қуйидагича ҳал қилишни тавсия қиламиз.

1. Натижа ўзгаришига биринчи омил таъсири (ΔY_{x_1}) қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta Y_{x_1} = (Y^p \times I_{x_1}) - Y^p \quad (6.15),$$

бунда: Y^p — натижанинг режадаги миқдори; i_{x_1} — биринчи омилнинг индивидуал индекси.

2. Натижа ўзгаришига иккинчи омил таъсири (ΔY_{x_2}) қуйидагича аниқланади:

$$\Delta Y_{x_2} = (Y^p \times i_{x_1} \times i_{x_2}) - (Y^p \times i_{x_1}) \quad (6.16),$$

бунда: i_{x_2} — иккинчи омилнинг индивидуал индекси.

3. Натижа ўзгаришига учинчи омил таъсирини (ΔY_{x_3}) ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\Delta Y_{x_3} = (Y^p \times i_{x_1} \times i_{x_2} \times i_{x_3}) - (Y^p \times i_{x_1} \times i_{x_2}) \quad (6.17),$$

бунда: i_{x_3} — учинчи омилнинг индивидуал индекси.

Одатдагидек, барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига (ΔY) тенг бўлади:

$$\Delta Y = \Delta Y_{x_1} \pm \Delta Y_{x_2} \pm \Delta Y_{x_3} \quad (6.18).$$

Кўриниб турибдики, иқтисодий мустақкамлик миқдорида бир қанча омиллар таъсир қилади. Таҳлилнинг асосий вазифаларидан бири шу омиллар таъсирини ҳисоблаш-

дан иборатдир. Юқорида таъкидланганидек, иқтисодий мустаҳкамлик миқдори ўзгаришига учта омил таъсир қилиши назарий жиҳатдан исботланди. Энди ушбу назарий тавсиянинг амалда қўлланилишини аниқ маълумотларни қўллаган ҳолда кўриб чиқиш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (63-жадвал).

63-жадвал

✓ Корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлигига таъсир қилувчи омиллар таъсирининг ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Занжирли алмаштиришлар		
				I	II	III
1. Маҳсулот рентабеллиги, %	0,029	8,714	+0,68	8,714	8,714	8,714
2. Доимий харажатлар самарадорлиги, коэффициентда	2,425	2,876	+0,45	2,425	2,876	2,876
3. Фойдалилик нуқтасини таъминлайдиган маҳсулот миқдори, дона	994,8	943,0	-51,8	994,8	994,8	9,43,0
4. Иқтисодий мустаҳкамлик миқдори, дона	193,7	236,3	+42,6	210,2	249,3	236,3

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ҳисобот йилида иқтисодий мустаҳкамлик миқдори 42,6 донага ошган. Ушбу кўрсаткичга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Маҳсулот рентабеллигининг ҳисобот йилида 0,68% ошганлиги иқтисодий мустаҳкамлик ҳажмини 16,5 донага (210,2–193,7) оширган.

2. Доимий харажатлар самарадорлиги ҳам ҳисобот йилида 0,45 коэффициентга кўпайган. Ушбу омил таъсирида корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлиги 39,1 донага (249,3–210,2) ошган.

3. Фойдалилик нуқтасига эришиш учун зарур бўлган маҳсулот ҳажмининг 51,8 донага камайганлиги корхона иқтисодий мустаҳкамлик миқдорини 13,0 донага (236,3–349,3) камайтирган.

Барча омиллар таъсири натижа кўрсаткичининг умумий фарқига тенг: $42,6 = 16,5 + 39,1 - 13,0$.

Ушбу таҳлилни назарий жиҳатдан тавсия қилинган индекс усулини қўллаб ҳам амалга ошириш мумкин. Бунда натижа ўзгаришига омиллар таъсирини қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

1. Маҳсулот рентабеллигининг ўзгаришини ифодаловчи индивидуал индекси 1,085 ни ташкил қилади. Унинг иқтисодий мустақкамлик миқдорига таъсири 16,5 дона бўлади:

$$(193,7 \times 1,085) - 193,7 = +16,5 \text{ дона.}$$

2. Доимий харажатлар самарадорлигининг индивидуал индекси 1,186 га тенг. Ушбу омилнинг натижага таъсири 39,1 донани ташкил қилади:

$$(193,7 \times 1,085 \times 1,186) - (193,7 \times 1,085) = \\ = 249,3 - 210,2 = +39,1.$$

3. Фойдалилик нуқтасининг ҳисобот йилидаги индивидуал индекси 0,948 ни ташкил қилди. Бу омилнинг натижага таъсири салбий бўлди, яъни иқтисодий мустақкамликни 13,0 донга камайтириб юборди:

$$(193,7 \times 1,085 \times 1,186 \times 0,948) - (193,7 \times 1,085 \times \\ \times 1,186) = 236,3 - 249,3 = -13,0.$$

Бу усулда барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг бўлади:

$$16,5 + 39,1 - 13,0 = +42,6 \text{ дона.}$$

Бундай ҳисоб-китобларни иқтисодий мустақкамликнинг барча кўрсаткичлари бўйича амалга ошириш мумкин. Биз методологик асос сифатида фақат битта кўрсаткичга таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиб чиқдик, холос.

Бизнинг ушбу тавсиямиз амалиётга жорий қилинса, корхоналарнинг эркин рақобат шароитида уларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун, банкротлик ҳолатининг олдини олиш, молиявий барқарорликни таъминлаш, иқтисодий жиҳатдан мустақкам фаолият кўрсатишини таъминлаш учун асос бўлади. Бу орқали корхона хўжалик фаолиятига иқтисодий ташхис қўйиш мумкин бўлади. Иқтисодий таҳлилни ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан янада бойитади. Хуллас, ушбу тавсиялар нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамиятга эга деган хулосага келдик ✓

6.4.3. Корхона молиявий мустаҳкамлигининг таҳлили

Корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини таҳлил қилишда унинг фаолиятига иқтисодий ташхис қўйиш нуқтаи назаридан ёндашилади. Ҳар бир корхона фақат иқтисодий жиҳатдан эмас, балки молиявий жиҳатдан ҳам мустаҳкам бўлиши керак. Тегишли кўрсаткичлар белгилангач, шуларга асосан уларнинг ўзгариш тенденциялари аниқланиб, бирор хулосага келинади.

Молиявий мустаҳкамликни ифодаловчи кўрсаткичлар куйидаги кетма-кетликда таҳлил қилинади:

- молиявий мустаҳкамликни ифодаловчи кўрсаткичларнинг ҳолати ўрганилади. Унда ушбу кўрсаткичлар тегишли маълумотлар асосида аниқланиб, уларнинг режадан, меъёрдан, ўтган давр ҳажмларидан фарқи ва уларга нисбатан фойдаланишдаги ўзгаришлари аниқланади;
- ҳар бир кўрсаткичнинг нима эвазига ўзгарганлиги аниқланади. Бунда уларга таъсир этувчи омиллар белгиланиб, шу омилларнинг бир-бири ва натижа билан боғлиқлиги аниқланади, ҳамда шу боғлиқлик асосида тегишли ҳисоб-китоблар амалга оширилади;
- ҳар бир кўрсаткични ўзгартирувчи омиллар таъсири ҳисобланади. Бунда таҳлилнинг тегишли усулларида фойдаланган ҳолда натижа ўзгаришига қайси омиллар қай даражада таъсир қилганлиги ҳисобланади;
- таҳлил натижалари бўйича тегишли ҳисоб-китобларга асосан иқтисодий жиҳатдан асосланган хулоса қилинади. Бунда қайси омилнинг ижобий, қайсисининг салбий таъсир қилганлиги аниқланиб, салбий таъсир қилган омилларни бартараф қилиш, шу орқали корхона молиявий мустаҳкамлигини яхшилаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Таҳлил жараёнида кўрсаткичлар солиштирма баҳода олинади, чунки баҳонинг тез ўзгариб туриши иқтисодиётда қиймат билан белгиланадиган кўрсаткичлар ҳажми-ни аниқ ифодалаш имконини бермайди. Бироқ шуни эътироф этиш керакки, баҳо индекси Ўзбекистонда вақти-вақти билан матбуотда оммавий тарзда эълон қилинмай-

ди. Шу туфайли, таҳлилда услубий асос бўлиши учун инфляция даражасини ҳисобга олиш учун молиявий валютанинг бир АҚШ долларига нисбатан ўзгаришини асос қилиб олинди. Масалан, йил бошида 1 АҚШ доллари 50 сўм эди деб, фараз қиламиз, 1 февралда 58 сўм бўлди. Бу ҳолда пулнинг (сўмнинг) қадрсизланиш даражасини 1,16 деб олиш мумкин:

$$58 : 50 = 1,16.$$

Бу дегани шу даврда пулнинг қадрсизланиш даражаси 16%га тенг деган хулосани чиқариш мумкин. Бу пулнинг қадрсизланиш даражасини аниқ ифода этмасда, таҳлил учун ҳозирги босқичда пулнинг қадрсизланиш даражасини ифодалайдиган бундан яқинроқ ва яхшироқ кўрсаткич йўқ.

Корхонанинг молиявий мустақамлигини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (*64-жадвал*).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, корхонанинг рентабеллик даражаси ўтган йилдаги 8,029% ўрнига ҳисобот йилида 8,714%гача ошган. Унинг ўсиш суръати 108,5%ни ташкил қилади.

Биз таҳлил қилаётган корхона бўйича меъёрдаги рентабеллик даражасини шартли равишда тақрибан 10,0% деб қабул қилинган. Бу меъёр турли соҳаларда, турли тармоқларда турлича бўлади. Аммо биз таҳлил методологиясини ёритиш мақсадида мисолда келтирилган рентабеллик даражасини яқинроқ қилиб шу рақамни олдик. Ушбу кўрсаткич билан таҳлил қилиб кўрилганда молиявий мустақамликнинг меъёрга нисбатан ҳали камлигини кузатамиз. Ўтган йилда унинг миқдори меъёрга нисбатан 80,3%ни ташкил қилган бўлса, ҳисобот йилида 87,1%гача кўтарилган. Демак, меъёрга нисбатан ўтган йили 19,7% кам бўлган бўлса, бу йил ушбу кўрсаткич 12,9%гача камайиб келган. Ушбу ҳолатни ижобий баҳолаш мумкин. Аммо шуни таъкидлаш лозимки, ҳамон молиявий мустақамлик миқдори меъёрдан кам. Одатда меъёр даражасига ва ундан юқори натижаларга ҳам эришиш мумкин.

Корхонанинг молиявий мустақамлик даражасини фойда суммасида ҳам, меъёрдаги рентабеллик даражасига ҳам

**Корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини ифодаловчи
кўрсаткичларни аниқлаш ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўсиш суръати, %
1. Дониий харажатлар, минг сўм (Дх)	1890,1	1980,2	+90,1	104,8
2. Фойда, минг сўм (Ф)	368,0	496,2	+128,2	134,8
3. Битта маҳсулотнинг қиймати, сўм	3856	4829	+973	125,1
4. Бир маҳсулотга тўғри келадиган ўзгарувчи харажатлар, сўм	1956	2729	+773	139,3
5. Барча маҳсулотнинг миқдордаги ҳажми, дона (Мм)	1188,5	1179,3	-9,2	99,2
6. Барча маҳсулотнинг қийматдаги ҳажми, минг сўм (Мбр)	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
7. Ушбу тармоқнинг меъёрдаги рентабеллик даражаси, %	10,0	10,0	—	100,0
8. Меъёрдаги рентабеллик даражасини таъминловчи фойда суммаси, минг сўм (Фр) (6қ×7қ:100)	458,3	569,5	+111,2	124,3
9. Ўзгарувчи харажатларнинг умумий ҳажми (Ух) (4қ×5қ)	2325,2	3218,1	+898,9	138,4
10. Молиявий мустаҳкамлик даражаси-коэффицентда (Ммд) (2қ:8қ)	80,3	87,1	+6,8	108,5
11. Рентабеллик даражаси, % (Р) (2қ×100:6қ)	8,029	8,714	+0,685	108,5
12. Меъёрдаги рентабелликнинг гаъминланиш даражаси (Ртд) (11қ:7қ)	80,3	87,1	+6,8	108,5

золиштириб кўрдик. Натижа икки ҳолда ҳам бир хил чиқди. Ўмак, молиявий мустаҳкамлик даражасини молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг у ёки бу тури бўйича ҳам аниқлаш мумкин экан. Фақат энг муҳим муаммолардан бири меъёрдаги рентабеллик даражасини аниқлашдан иборатдир.

Таҳлилнинг навбатдаги энг муҳим босқичларидан бири шу таҳлил қилинаётган натижавий кўрсаткичлар ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблашдан иборатдир.

6.4.4. Молиявий мустаҳкамлик ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар таҳлили

Бизнинг тадқиқотлар кўрсатдики, корхонанинг молиявий мустаҳкамлигига бир қанча омиллар таъсир қилади. Улардан, бизнинг фикримизча, асосийлари қуйидагилар:

1. Маҳсулотнинг рентабеллиги (X_1).
2. Доимий харажатлар самарадорлиги (X_2).
3. Фойдалилик нуқтасига эришиладиган маҳсулот миқдори (X_3).
4. Меъёрдаги фойда суммасининг бир маҳсулот қиймати билан таъминланиш даражаси (X_4).

Ушбу омилларнинг корхона молиявий мустаҳкамлиги билан боғлиқлигини қуйидаги мультипликатив модел орқали ифодалаш мумкин:

$$Y = X_1 \times X_2 \times X_3 \times X_4 = \prod_{i=1}^4 X_i \quad (i = \overline{1, 4}) \quad (6.19).$$

Формулада келтирилган омилларнинг бир-бирига боғлиқлигини амалий маълумотларни қўллаб ечиш мумкин. Бу учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (*65-жадвал*).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, омилларни шаклантирувчи барча ҳажм кўрсаткичлари ўтган йилга нисбатан у ёки бу даражада кўпайган. Натижада нисбий кўрсаткичлар, яъни бевосита омиллар ўзгариши турлича бўлган. Масалан, маҳсулот рентабеллиги 8,5%, доимий харажатлар самарадорлиги 18,6%, меъёрдаги фойданинг бир маҳсулот қиймати билан таъминланиш даражаси 1,2% ошган бўлса, фойдалилик нуқтасига эришадиган маҳсулот миқдорига 16,3% (100–83,7) камайган. Шунга тегишли равишда ушбу омилларнинг корхонанинг молиявий мустаҳкамлик даражасига таъсири ҳам турлича бўлган.

Ушбу омилларнинг таъсирини аниқлаш учун таҳлилнинг бир қанча усулларидан фойдаланиш мумкин. Биз бу ҳолатда энг қулай усуллардан бири бўлган занжирли алмаштириш усулидан фойдаланамиз. У ҳолда омиллар таъсири қуйидагича ҳисобланади:

1. Корхона молиявий мустаҳкамлиги, яъни натижанинг биринчи омил эвазига ўзгаришини (ΔU_{X_1}) аниқлаш учун

**Корхонанинг молиявий мустаҳкамлигига таъсир
этувчи кўрсаткичларнинг бир-бирига боғлиқлигининг
ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўсиш суръати, %
Мутлақ кўрсаткичлар				
1. Фойда, минг сўм (Ф)	368,0	496,2	+128,2	134,8
2. Маҳсулот ҳажмининг қиймати, минг сўм (М)	4583,3	3614,5	+1111,2	124,3
3. Доимий харажатлар, минг сўм (Дх)	1890,1	1960,2	+90,1	104,8
4. Бир маҳсулот қиймати, сўм (Мқ1)	3856	4829	+975	125,1
5. Меъёрдаги рентабеллик даражасини таъминловчи фойда суммаси, минг сўм (Фр)	458,3	569,5	+111,2	124,3
Нисбий кўрсаткичлар				
6. Маҳсулот рентабеллиги, % (X ₁) (1қ×100:2қ)	8,029	8,714	+0,635	108,5
7. Доимий харажатлар самарадорлиги, сўм (X ₂) (2қ:3қ)	2,425	2,876	+0,451	118,6
8. Фойдалилик нуқтаси, дона (X ₃) (3қ:4қ)	490,2	410,1	-80,1	83,7
9. Меъёрдаги фойданинг бир маҳсулот қиймати билан таъминланиши, тийин (X ₄) (4қ:5қ)	8,41	8,48	+0,01	101,2
10. Молиявий мустаҳкамлик даражаси, % (1қ:5қ)	80,8	87,1	+6,8	108,5

режадаги натижанинг ҳажмини шу биринчи омил ўзгариши билан қайта ҳисоблаб олинади ва чиққан натижадан унинг режадаги миқдори айрилади:

$$\Delta УХ_1 = (X_1^X \times X_2^P \times X_3^P \times X_4^P) - У^P \quad (6.20),$$

бунда: индекс X — омилнинг ҳақиқий миқдори; индекс P — омилнинг режадаги миқдори.

2. Натижага иккинчи омилнинг таъсирини ($\Delta УХ_2$) аниқлаш учун биринчи қайта ҳисобланган миқдорни иккинчи омилнинг ҳақиқий миқдори билан қайта ҳисобланади ва биринчи қайта ҳисобланган миқдори айрилади:

$$\begin{aligned} \Delta U_{x_2} = & (X_1^X \times X_2^X \times X_3^P \times X_4^P) - \\ & -(X_1^X \times X_2^P \times X_3^P \times X_4^P) \end{aligned} \quad (6.21).$$

3. Натижа ўзгаришига учинчи омил таъсирини (ΔU_{x_3}) аниқлаш учун иккинчи қайта ҳисобланган миқдорни учинчи омил ўзгариши билан қайта ҳисобланади, яъни учта омилнинг ҳақиқий миқдори ва битта охириги омилнинг режада миқдори олиниб кўпайтирилади. Чиққан натижада иккинчи омил ўзгариши билан қайта ҳисобланган миқдор айрилади:

$$\begin{aligned} \Delta U_{x_3} = & (X_1^X \times X_2^X \times X_3^X \times X_4^P) - \\ & -(X_1^X \times X_2^X \times X_3^P \times X_4^P) \end{aligned} \quad (6.22).$$

4. Натижа ўзгаришига тўртинчи омил таъсирини (ΔU_{x_4}) ҳисоблаш учун натижанинг ҳақиқий миқдоридан унинг учинчи омил таъсири билан қайта ҳисобланган миқдори айрилади:

$$\begin{aligned} \Delta U_{x_4} = & U^x - (X_1^X \times X_2^X \times X_3^X \times X_4^P) \text{ ёки} \\ \Delta U_{x_4} = & (X_1^X \times X_2^X \times X_3^X \times X_4^X) - \\ & -(X_1^X \times X_2^X \times X_3^X \times X_4^P) \end{aligned} \quad (6.23).$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий ўзгаришига (ΔU) тенг бўлиши керак:

$$\Delta U = \Delta U_{x_1} \pm \Delta U_{x_2} \pm \Delta U_{x_3} \pm \Delta U_{x_4} \quad (6.24).$$

Ушбу назарий тавсияларни амалда қўллаш мумкин. Бу учун олдинги жадвалларда берилган маълумотлардан фойдаланган ҳолда қуйидагича ҳисоб-китобларни амалга оширишни тавсия қиламиз (*66-жадвал*).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, молиявий мустаҳкамлик даражаси ҳисобот даврида 6,8% бандга кўпайган. Бу қуйидаги омиллар эвазига содир бўлган:

1. Маҳсулот рентабеллигининг 0,685% ошганлиги корхонанинг молиявий мустаҳкамлик даражасини 6,8% бандга оширишга муваффақ бўлган:

$$87,1 - 80,3 = +6,8\%.$$

2. Доимий харажатлар самарадорлиги ҳисобот даврида 0,451 сўмга ошган. Бу омил таъсирида корхонанинг молиявий мустаҳкамлик даражаси 16,2% бандга кўпайган:

$$103,3 - 87,1 = +16,2\%.$$

Корхонанинг молиявий мустаҳкамлигига таъсир қилувчи омилларнинг ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Занжирли алмаштириши			
				I	II	III	IV
1. Маҳсулот рентабеллиги, % (X)	8,029	8,714	+0,685	8,714	8,714	8714	8,714
2. Донмий харажатлар самарадорлиги, сўм (X) (6қ:1қ)	2,425	2,876	+0,451	2,425	2,876	2,876	2,876
3. Фойдаллик нуқтасига эришиладиган маҳсулот, миқдори донна (X) (1-жадвал 10қ)	490,2	410,1	-80,1	490,2	490,2	410,1	410,1
4. Меъёрдаги фойданинг I маҳсулот қиймати билан таъминланиши, тийин (X) ₄ (3қ:8қ)	8,41	8,43	+0,07	8,41	8,41	8,41	8,48
5. Молиявий мустаҳкамлик даражаси, % (Y)	80,3	87,1	+6,8	87,1	103,3	86,4	87,1

3. Корхонанинг фойдалилик нуқтасига эришиш учун зарур бўлган маҳсулот миқдорининг таҳлил қилинаётган даврда 80,1 донага камайиши молиявий мустаҳкамлик даражасини 16,9% бандга камайтириб юборган.

$$86,4 - 103,3 = -16,9.$$

4. Меъёрдаги фойданинг бир маҳсулот қиймати билан таъминланиш даражаси 0,07 тийин кўпайган. Ушбу омил таъсирида натижанинг даражаси 0,7% бандга ошган:

$$87,1 - 86,4 = +0,7.$$

Барча омиллар таъсири, одатдагидек, натижанинг умумий фарқига тенг:

$$6,8 + 16,2 - 16,9 + 0,7 = +6,8\%.$$

Ушбу таҳлил усулининг амалиётда қўлланилиши, ҳозирги шароитда корхонанинг хўжалик фаолиятига иқтисодий ташхис қўйиш, бизнес-режани асослаш, аудиторлик хулосасини чиқариш, охир-оқибатда корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш орқали уни яхшилаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш учун асос бўлади.

7-боб. КОРХОНА МОЛИЯВИЙ 'БАРҚАРОРЛИГИНИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР ТАҲЛИЛИ*

7.1. Корхона молиявий барқарорлигининг моҳияти ва уни таҳлил қилиш зарурлиги

Бозор муносабатлари маъмурий буйруқбозликни инкор қилиб корхона фаолиятини эркин ва мустақил бошқаришни тақозо қилади. Бундай ҳолларда бошқариш буйруқ билан эмас, балки иқтисодий дастаклар билан амалга оширилиши лозим. Режали иқтисодиётда раҳбарнинг асосий функцияси корхонани режа дастаги орқали бошқариш бўлган. Барча куч ва имконият режани бажаришга қаратилган. Энди эса раҳбар бошқариш билан бирга меҳнаткашлар билан ҳам бевосита ишлайдиган бўлди. Унинг масъулияти ва жавобгарлиги ҳам ошди. Раҳбар олдин корхона зарар билан ишласа ҳам хотиржам эди. Унга фақат давлат режаси бажарилса бас. Зарар давлат ёки юқори ташкилот буйруғи билан шу тизимга кирувчи бошқа корхоналар ҳисобидан қопланар эди. Энди аҳвол бутунлай ўзгарди. Агар корхона зарар билан ишласа, унинг фаолияти тўхтаб қолиши муқаррар. Олдингидек бир раҳбар бир ташкилотни тугатиб иккинчисига бемалол ўтиб ишлаши учун имконият қисқарди. Корхоналар аксарият ҳолларда давлат тасарруфидан чиқарилиб жамоа ва хусусий мулкка айланди.

Шундай қилиб, эндиликда корхонани бошқаришда иқтисодий дастакларнинг моҳияти кескин ошмоқда. Шу билан бирга олдин раҳбар бўлиш учун маълум маъмурий поғоналардан ўтиб келинар эди. Энди эса ҳар бир жасур, тадбиркор киши иқтисодиёт бўйича дипломи бўлмасада, мустақил корхона очиб раҳбарлик фаолиятини амалга ошириши мумкин. Шу туфайли эндиги иқтисодий тавсиялар, йўриқнома ва кўргазмалар, ёзилган китоблар малакали иқтисодчилар билан биргаликда иқтисодий билими, малакаси етарли бўлмаган кенг ўқувчилар оммасига, хусусан, иқтисодий билимга эга бўлмаган ишбилармон-тадбиркорларга ҳам мўлжалланган бўлиши лозим.

* Ушбу бобни ёзишда М.Д.Муҳаммадиев иштирок этди.

Корхонани бошқаришда ахборотлар муҳим аҳамиятга эга. Бу ахборотларнинг асосий қисми молиявий ҳисоботларда ифодаланadi. Молиявий ҳисоботлар корхона фаолияти натижасини ифодаловчи кўзгу. Ҳозир ҳар бир мутахассис, раҳбар молиявий ҳисоботларни иқтисодий ўқишни, ундан тегишли хулоса чиқариб, бошқаришда фойдаланишни яхши билиши лозим.

Олдин корхона фаолияти режа бажарилишига қараб баҳоланар эди. Молиявий ҳисоботнинг асоси бўлган бухгалтерия балансидаги маълумотлар бошқаришда деярли иштирок этмас эди. Оқибатда корхонанинг реал иқтисодий аҳволига тўғри баҳо берилмаган. Эндиликда бошқариш корхонанинг молиявий ҳисоботига асосан амалга ошириладиган бўлмоқда. Бу эса ҳар бир кишидан уни иқтисодий жиҳатдан тўғри ўқий олишни талаб қилади.

Молиявий ҳисоботлар жуда катта ахборотлар манбаига эгаллиги туфайли у таҳлил қилувчи учун асосий ҳужжат бўлиб ҳисобланади. Саводхон иқтисодчи уни шунчаки қараб чиқиб ўзи учун корхонанинг молиявий аҳволи қандай ҳолатда эканлиги тўғрисидаги тегишли маълумотни олади. Эндиликда корхонанинг молиявий аҳволини яхши билмасдан фаолият кўрсатиш ва уни бошқаришда корхона истиқболига кишан солиш ёки уни қоронғи йўлдан юришга мажбур қилиш демакдир. Шу туфайли корхона истиқболини тўғри аниқлаб олиш учун энг аввало унинг фаолиятини молиявий ҳисоботлар орқали чуқур ўрганиб олиш лозим.

Корхона молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлардан энг муҳими унинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардир. Аммо молиявий барқарорликка тегишли кўрсаткичлар, уларни ҳисоблаш йўллари ва таҳлили иқтисодий адабиётларда етарлича ёритилмаган. Шу туфайли бу кўрсаткичларни таҳлил қилиш ҳозирги кунда жуда муҳим ва долзарб ҳисобланади.

7.2. Молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичлар таснифи

Молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичларни иқтисодий моҳияти жиҳатидан бешта гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Ўз (хусусий) маблағлари билан боғлиқ кўрсаткичлар.
2. Четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар.
3. Ҳаракатдаги маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар.
4. Айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар.
5. Асосий воситалардан фойдаланиш билан боғлиқ кўрсаткичлар.

Ушбу кўрсаткичлар туркуми 36-чизмада ифодаланган.

36-чизма

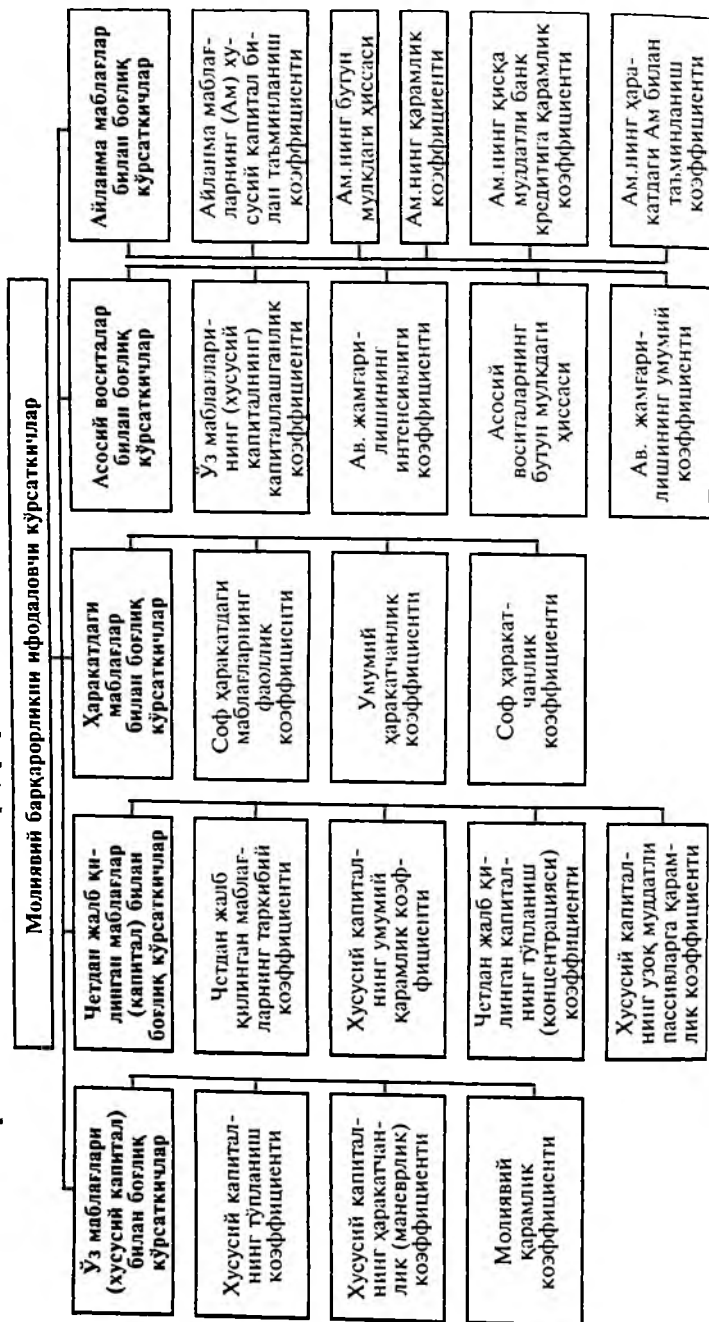
Корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

✓ Молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичлар туркуми ўз навбатида бир қанча алоҳида кўрсаткичлардан иборат. Бу кўрсаткичлар гуруҳи, ҳисоблаш йўллари ва нимани ифодалашни куйидаги жадвалда келтирилган (37-чизма) ✓

Ушбу кўрсаткичлар тизимига кирувчи ҳар бир гуруҳ кўрсаткичлар ўз навбатида бир қанча кўрсаткичларга бўлинади. Масалан, хусусий капитал билан боғлиқ кўрсаткичларга учта, четдан жалб қилинган маблағларга тўртта, ҳаракатдаги маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларга тўртта ва айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларга бешта кўрсаткичлар киритилган. Ушбу чизмада кўрсаткичнинг номи, ифодаланган. Бундай кўрсаткичлар тизими амалиётда фойдаланиш учун жуда қулайдир. Аммо ҳар бир кўрсаткич бўйича тўлиқ хулосага келиш учун уларнинг ҳар бир гуруҳига алоҳида тўхталишни мақсадга мувофиқ деб

Қорхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

ўйлаймиз! Бу эса ўз навбатида ҳар бир кўрсаткични ҳисоблаш йўллари ва уларнинг нимани ифодалашини кўрсатиб бериш билан биргаликда уларнинг амалиётда қўлланилиши учун қулайлик туғдиради ва ўрганишни осонлаштиради. Шу мақсадда молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларни ҳисоблаш йўллари ва нимани ифодалашини кўрсатувчи жамланган жадвални тузишни лозим деб топдик (67-жадвал). ✓

Ушбу жадвал 37-чизмадаги барча кўрсаткичларни аниқлаш йўлларини изоҳлаш учун асос бўлади. Энг муҳими шу кўрсаткичларни таҳлил қилишдан олдин уларнинг гуруҳлари нимани ифодалаши тўғрисидаги қисқача маълумотга эга бўлинади.

Бундан ташқари ушбу кўрсаткичлар тизими бўйича амалий маълумотларни қўллаб ҳам ечишни осонлаштиради. Бироқ таҳлил қилиш учун ушбу кўрсаткичларни ҳисоблаш ва таҳлил қилиш методологиясини ишлаб чиқиш лозим. Шу туфайли ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бир гуруҳи бўйича таҳлил қилиш усулларини кўриб чиқамиз. ✓

7.3. Молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш усуллари

Молиявий барқарорликни таҳлил қилиш учун уни ифодаловчи кўрсаткичларни тўғри аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Шу туфайли юқорида тавсиф қилинган кўрсаткичларнинг бухгалтерия баланси ва бошқа молиявий ҳисобот шаклларида кўрсатилган маълумотларига асосан ҳисоблаш усулларини кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. ✓

7.3.1. Ўз маблағлари (хусусий капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар таҳлили

Бу гуруҳ кўрсаткичларга қуйидагилар киради: ўз маблағлари (хусусий капитал) нинг тўпланиши (концентрацияси) коэффиценти; молиявий қарамлик коэффиценти ва ўз маблағларининг (хусусий капитал) ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффиценти (38-чизма).

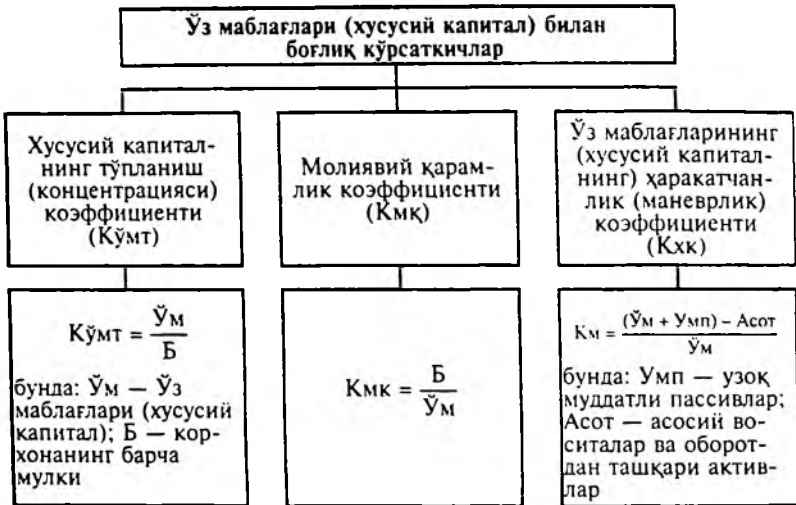
I. Үз маблағлари (хусусий капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар	
1.1. Үз маблағининг (хусусий капитал) тулланиш коэффициентини (Кўтк)	<p>Кўтк = $\frac{\dot{Y}_m}{B}$</p> <p>бунда: \dot{Y}_m — ўз маблағлари; B — баланс суммаси</p>
1.2. Молиявий қарамлик коэффициентини (Кмк)	<p>Кмк = $\frac{B}{\dot{Y}_m}$</p>
1.3. Үз маблағларининг (хусусий капиталнинг) ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффициентини (Км)	<p>Км = $\frac{\dot{Y}_m + \dot{Y}_{mp} - \text{Асот}}{\dot{Y}_m} = \frac{\dot{Y}_{xm}}{\dot{Y}_m}$</p> <p>бунда: Асот — асосий капитал ва оборотдан ташқари активлар; \dot{Y}_{mp} — узоқ муддатли пассивлар; \dot{Y}_{xm} — ўз маблағларининг оборотда иштирок этган қисми</p>
II. Четдан жалб қилинган маблағлар (капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар	
2.1. Четдан жалб қилинган капиталнинг тулланиш (концентрацияси) коэффициентини (Кчжк)	<p>Кчжк = $\frac{Чжк}{B}$</p> <p>бунда: Чжк — четдан жалб қилинган маблағлар (капитал)</p>
	<p>Қорхона эгалари мулкнинг умумий маблағлари (капитали)даги ҳиссасини ифодалайди. Бу юқори бўлса яхши</p> <p>I сўм ўз маблағига қанча умумий маблағ туғри келганлигини ифодалайди. Бу юқори бўлса ёмон. I га интилиб борса яхши. Барча маблағи хусусий капитал эвазига қопланган ҳисобланади</p> <p>Бу хусусий капиталнинг қанча оборотда иштирок этаётганлигини кўрсатади. Бу юқори бўлса яхши</p> <p>Қорхона эгасининг қанча мулки четдан жалб қилинганлигини кўрсатади. Бу юқори бўлса ёмон</p>

2.2. Узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағлар (капитал)нинг түп-лангиш коэффициентини (Кумчжк)	$\text{Кумчжк} = \frac{\text{Умчжк}}{\text{Ўм}}$ <p>бунда: Умчжк — узоқ муддатли четдан жалб қилинган капитал (маблағлар) қиймати</p>	Хўжалик фаолиятини узоқ муддатли маблағ билан таъминланганлиги даражасини кўрсатади. Бу юқори бўлса яхши
2.3. Четдан жалб қилинган маблағларнинг таркибий коэффициентини, яъни узоқ муддатли четдан жалб қилинган қўйилмаларнинг умумий Чжк маблағлардаги коэффициентини (Кумчжкт)	$\text{Кумчжкт} = \frac{\text{Умчжк}}{\text{Чжк}}$	Умумий четдан жалб қилинган маблағларда узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағлар ҳиссасини ифода қилади. Бу юқори бўлса яхши
2.4. Ўз маблағларининг (хусусий капиталнинг) четдан жалб қилинган маблағларга умумий қарамлик коэффициенти (Кчжмк)	$\text{Кчжмк} = \frac{\text{Чжк}}{\text{Ўм}}$	1 сўм ўз маблағларига (хусусий капиталга) қанча четдан жалб қилинган маблағ (капитал) тўғри келишини кўрсатади
2.5. Ўз маблағларининг узоқ муддатли пассивларига қарамлик коэффициенти (Кумпк)	$\text{Кумпк} = \frac{\text{Умп}}{\text{Ўм}}$ <p>бунда: Умп — узоқ муддатли пассивлар</p>	Узоқ муддатли пассивларнинг ўз маблағларидаги улушини (ҳиссасини) ифода қилади. Бу юқори бўлса яхши эмас
III. Ҳаракатдаги (оборотдаги) маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар		
3.1. Умумий ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффициенти (Кух) ёки ҳаракатдаги маблағларнинг фаоллик коэффициенти	$\text{Кух} = \frac{\text{Ўхм}}{\text{Б}}$ <p>бунда: Ўхм — умумий ҳаракатдаги (оборотдаги) маблағлари</p>	Ҳаракатдаги (оборотдаги) маблағнинг умумий маблағлардаги ҳиссасини ифода қилади. Бу юқори бўлса яхши

Кўрсаткичларнинг номи	Ҳисоблаш йўли	Нимани ифodalashi
3.2. Соф ҳаракатчанлик коэффициенти (Ксхм)	$K_{схм} = \frac{С_{хм}}{Б}$ <p>бунда: С_{хм} — ўз маблағларининг товар захиралари ва пул маблағларидаги қисми</p>	Соф ҳаракатдаги маблағларнинг умумий маблағлардаги ҳиссасини ифodalайди. Бу юқори бўлса яхши
3.3. Соф ҳаракатдаги маблағларнинг фаоллик коэффициентини (Кф)	$K_{ф} = \frac{С_{хм}}{У_{хм}}$	Соф ҳаракатдаги маблағларнинг умумий ҳаракатдаги маблағлардаги ҳиссасини ифodalайди. Бу юқори бўлса яхши
IV. Асосий воситалар (капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар		
4.1. Асосий воситанинг умумий маблағлардаги ҳиссасини ифodalовчи коэффициентини (Кав)	$K_{ав} = \frac{Ав}{Б}$	Асосий воситаларнинг корхона умумий хўжалик маблағлардаги ҳиссасини ифodalайди
4.2. Ўз маблағларининг (хусусий капиталнинг) капиталлашганлик коэффициентини (Кумк)	$K_{умк} = \frac{Ав - У_{мп}}{У_{х}}$	Ўз маблағларининг (хусусий капиталнинг) қанча қисми асосий воситаларга (капиталга) сарф қилинганлигини кўрсатади. Бу юқори бўлса яхши
4.3. Асосий воситалар жамғарилишининг интенсивлиги коэффициентини (Кин)	$K_{ин} = \frac{Авжэ}{Ав}$ <p>бунда: Авжэ — асосий воситаларнинг жорий йилдаги эскириш суммаси</p>	Бир йилда асосий воситаларнинг қанча қисми жамғарилаётганлигини ифodalайди

V. Айланма маблағлар (капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар		
5.1. Айланма маблағларнинг (капиталнинг) ўз маблағлари (хусусий капитал) билан таъминланиш коэффициенти (Камт)	$\text{Камт} = \frac{\text{Ўхм}}{\text{Айм}}$ <p>бунда: Ўхм — оборотдаги ўз маблағлари; Айм — айланма маблағлар қиймати</p>	Хар 1 сўм айланма маблағларга қанча ўз маблағлари (хусусий капитал) тўғри келишини кўрсатади. Бу юқори бўлса яхши
5.2. Айланма маблағларнинг (капиталнинг) қарамлик коэффициенти (Кчжк)	$\text{Кчжк} = \frac{\text{Чжк}}{\text{Айм}}$ <p>бунда: Чжк — четдан жалб қилинган капитал қиймати</p>	Четдан жалб қилинган маблағларнинг (капиталнинг) айланма маблағлардаги (капиталдаги) ҳиссасини ифодалайди
5.3. Айланма маблағларда қисқа муддатли банк кредитига қарамлик коэффициенти (Кбк)	$\text{Кбк} = \frac{\text{Кмбк}}{\text{Айм}}$ <p>бунда: Кмбк — қисқа муддатли банк кредити</p>	Қисқа муддатли банк кредитининг айланма маблағлардаги ҳиссаси қанча эканлигини кўрсатади. Бу юқори бўлса ёмон
5.4. Айланма маблағларнинг тез ҳаракатдаги Айм. Билан таъминланиш коэффициенти (Кхмт)	$\text{Кхмт} = \frac{\text{Пмба}}{\text{Айм}}$ <p>бунда: Пмба — тез ликвид бўладиган айланма маблағлар суммаси, яъни пул маблағлари ва бошқа активлар</p>	Айланма маблағларнинг қанча қисми тез ликвид бўладиган маблағлардан иборатлигини ифодалайди
5.5. Айланма маблағларнинг бутун мулкдаги ҳиссаси (Камх)	$\text{Камх} = \frac{\text{Айм}}{\text{Б}}$	Айланма маблағларнинг барча мулкдаги ҳиссаси неча фоиз эканлигини ифодалайди

Корхона молиявий барқарорлигининг ўз маблағлари (хусусий капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар тизими

Ўз маблағи (хусусий капитал)нинг тўпланишини (концентрациясини) ифодаловчи коэффициент (Кўмт). Мазкур кўрсаткич ушбу маблағларнинг умумий маблағлардаги ҳиссасини ифодалайди. Ушбу кўрсаткични хусусийлик коэффициенти ҳам деб аташ мумкин. Бу кўрсаткич ўз маблағларининг (хусусий капитал) умумий суммасини (Ўм) бухгалтерия баланси умумий суммасига (Б) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$Кўмт = \frac{Ўм}{Б}$$

Ушбу кўрсаткич корхонанинг умумий маблағларининг қанча қисми хусусий маблағларни ташкил қилишини ифодалайди. Ҳозирги шароитда у қанча кўп бўлса, корхона учун ўшанча яхши, чунки корхона молиявий жиҳатдан барқарор бўлиши учун асос бўлади. Четдан жалб қилинган маблағлар учун тўланадиган фоиз суммаси тежалади.^А Бизнинг мисолимизда (68-жадвал) ушбу кўрсаткич ҳажми 1999 йил охирида 0,26ни (531,1:2064,8) ташкил қилади.

**Корхонанинг ўз маблағлари (хусусий капитал) билан
боғлиқ кўрсаткичларнинг 1999 йилги ҳисоб-китоби
минг сўм**

Кўрсаткичлар	Йил бошида	Йил охирида	Ўзгариши	
			суммада (+, -)	фоизда, %
Ҳажм кўрсаткичлари				
1. Балансдаги умумий сумма (Б)	1847,5	2064,8	+217,3	111,8
2. Ўз маблағлари (хусусий капитал) Ўм	492,3	531,1	+38,8	107,9
3. Асосий воситалар (капитал) ва оборотда бўлмаган активлар (Авот)	382,4	427,1	+44,7	111,7
4. Узоқ муддатли пасивлар (Умп)	13,7	20,8	+7,1	151,8
5. Умумий ҳаракатдаги ўз маблағлар (2+4-3) (Ухм)	123,5	124,5	+1,0	100,8
Нисбий кўрсаткичлар				
6. Ўз маблағи (хусусий капитал) тўпланиш (концентрацияси) коэффиценти (Кхкк=2қ:1қ)	0,266	0,257	-0,009	96,7
7. Молиявий қарамлик коэффиценти (Кмк=1қ:2қ)	3,75	3,89	+0,14	103,7
8. Ўз маблағлари (хусусий капитал)нинг ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффиценти (Кхқ=5қ:2қ)	0,251	0,234	-0,017	93,2

Демак, ушбу миқдор корхонанинг 26% маблағи ўзининг хусусий маблағи эканлигидан далолат беради.

Молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичлардан бири **молиявий қарамлик коэффицентидир** (Кмқ). Бу кўрсаткич балансдаги умумий суммани (Б) ўз маблағлари (хусусий капитал — Ўм) суммасига бўлиш йўли билан аниқланади:

$$Кмк = \frac{Б}{Ўм}$$

Бу кўрсаткичнинг ҳажми 1999 йил охирида 3,89ни (2064,8:531,1) ташкил қилган. Демак, ушбу кўрсаткичнинг ҳажми баланснинг умумий суммаси корхонанинг ўз маблағига нисбатан 3,9 марта кўп эканлигидан далолат беради. Бу кўрсаткич ҳажмини таҳлил қилганда унинг камай-

ишига эътибор берилиши лозим. Ушбу кўрсаткич ҳажми қанча камайиб борса, корхонанинг ўз маблағи шунча кўпайиб бораётганлигидан ва унинг молиявий қарамлиги камайганлигидан, яъни яхшиланаётганлигидан далолат беради. Агарда ушбу кўрсаткичнинг ҳажми қанча кўпайса, шунчалик корхона молиявий қарам бўлаётганлигини ифодалайди. Бу унинг молиявий барқарорлигига путур етаётганлигидан далолатдир.

Ўз маблағларининг (хусусий капиталнинг) ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффицентини ($K_{\text{хк}}$) аниқлаш учун умумий ҳаракатдаги маблағларнинг суммасини ($U_{\text{хм}}$) ўз маблағлари ($\dot{U}_{\text{м}}$) суммасига бўлиш лозим:

$$K_{\text{хк}} = \frac{U_{\text{хм}}}{\dot{U}_{\text{м}}}$$

Ушбу кўрсаткичнинг миқдори қанча кўп бўлса, корхона учун ўшанча яхши. Бизнинг мисолимизда ушбу кўрсаткич ҳажми йил охирида 0,23ни (124,5:531,1) ташкил қилади. Демак, ҳаракатдаги маблағларимиз хусусий маблағларнинг 23%ни ташкил қилар экан. Бу кўрсаткич оборотда хусусий маблағлардан ташқари четдан жалб қилинган маблағлар ҳам иштирок этаётганлигидан далолат беради.

Умумий ҳаракатдаги маблағлар суммаси ($U_{\text{хм}}$) бухгалтерия баланси маълумотларига асосан корхонанинг ўз маблағларига (хусусий капиталга) ($\dot{U}_{\text{м}}$) узоқ муддатли пасивларни ($U_{\text{мп}}$) қўшиб асосий воситалар (капитал) ва оборотда бўлмаган фаоллар ($A_{\text{вот}}$) айириб ташланади:

$$U_{\text{хм}} = U_{\text{м}} + U_{\text{мп}} - A_{\text{вот}}$$

Олдин ишчи ва хизматчилар билан ҳисоб-китоблар сче-тининг ярми олинар эди. Ҳозир корхоналар ишчи ва хизматчиларга кўп ҳолларда аванс бермайдилар. Шу туфайли ушбу кўрсаткичнинг миқдори инobatга олинмади.

Ушбу кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун фаолият кўрсатаётган акциядорлик жамиятларидан бирининг 1999 йилги ҳисоботи маълумотларидан фойдаланилди (корхона раҳбарларининг илтимосига кўра баъзи кўрсаткичлар улар учун тижорат сири ҳисобланганлигини инobatга олиб, корхонанинг номи келтирилмади. Таҳлил учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонанинг ўз маблағлари (хусусий капитал) билан боғлиқ бўлган тўлов қобилиятини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳажми турли йўналишга эгадир. Уларнинг ҳажми бутунлай ўзгарган. Жумладан, хусусий капиталнинг тўпланиши (концентрацияси) ифодаловчи коэффициент 0,009га ёки 3,3%га (100–96,7) камайган. Бу эса корхонанинг ўз маблағи ўсиш суръатининг (107,9%) умумий маблағи ўсиш суръатига нисбатан (111,8%) кам эканлиги эвазига содир бўлган. Ушбу кўрсаткич корхона маблағи таркибида четдан жалб қилинган маблағларнинг кўпайганлигини ва унинг қарамлигининг ошганлигидаң далолат беради. Ҳақиқатда, корхонанинг молиявий қарамлигини ифодаловчи коэффициент 0,14га ёки 3,7%га ошган. Хусусий капиталнинг ҳаракатчанлик коэффициенти ҳам 0,017га ёки 6,8%га (100–93,2) камайган. Бу эса умумий ҳаракатдаги маблағлар ўсиш суръатининг (100,8%) ўз маблағлари ўсиш суръатига нисбатан (107,9%) камлигидандир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, таҳлил қилинаётган корхонанинг ўз маблағлари билан боғлиқ бўлган молиявий барқарорлиги ҳисобот даврида анча сусайган. Ушбу кўрсаткичлар системасидан умумий комплекс кўрсаткичини (Кк) аниқлаш ҳам мумкин. Бу учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$K_k = \prod_{i=1}^n A_{ij}$$

бунда: А — молиявий барқарорликни ифодаловчи ўз маблағлари билан боғлиқ кўрсаткичлар миқдори; i — кўрсаткичларнинг тартиб сони ($i=1, \overline{n}$); n — кўрсаткичларнинг умумий сони; \prod — кўпайтириш белгиси; ij — ҳар бир i — кўрсаткичнинг индивидуал индекси.

Ушбу модулга молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичларнинг учтаси киритилган. Булар бир хил ўлчамга эга. Аммо уларнинг йўналиши ҳар хил. Уларни ҳам бир хил йўналишга келтириб олиш лозим, чунки хусусий капиталнинг концентрацияси ва унинг ҳаракатчанлиги коэффициентларининг кўпайиши натижасида молиявий барқарорлигининг яхшиланишидан далолат берса, молия-

вий қарамлик коэффициентни эса, унинг тескариси. Шу учун молиявий қарамлик коэффициентини ҳам бир хил йўналишга келтириб оламиз. Бунинг учун молиявий қарамлик коэффициентини бирга бўлиб олиш лозим.

Агар бирни шу кўрсаткич индексига бўлиб олинса, чиққан натижанинг кўпайиши молиявий барқарорликнинг яхшиланаётганлигидан далолат беради ва бошқа кўрсаткичлар билан бир хил йўналишга эга бўлади.

Бизнинг мисолимизда комплекс кўрсаткич 0,869ни

$$\left(0,967 \times \frac{1}{1,037} \times 0,932 \right)$$

ташкил қилади ёки ушбу миқдорни 86,9% деб ҳам қабул қилиш мумкин. Комплекс кўрсаткич ҳажмидан ҳам кўри-ниб турибдики, ушбу корxonанинг хусусий капитал билан боғлиқ молиявий барқарорлиги сусайган.

Молиявий барқарорликнинг ўз маблағлари билан боғлиқ гуруҳини яхшилаш учун шу кўрсаткичларнинг ҳар бирига таъсир қилувчи омилларини аниқлаш ва уларни ҳисоблаш лозим. Масалан, ўз маблағларининг ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффициентига (Кхк) қуйидаги омиллар таъсир қилади:

1. Умумий ҳаракатдаги маблағларнинг тўпланиш (концентрацияси) коэффициенти. (Кухм) ушбу кўрсаткич (омил)ни аниқлаш учун умумий ҳаракатдаги маблағларни (Ухм) корxonанинг умумий мулкига (баланс суммасига) (Б) бўлиш лозим.

$$Кухм = \frac{Ухм}{Б}$$

Ушбу омилни шартли равишда «Х₁», деб қабул қиламиз. Ушбу омил миқдорининг кўпайиши хусусий капитал ҳаракатчанлигига ижобий таъсир қилади.

2. Асосий воситалар ва оборотда бўлмаган маблағларнинг (Авот) барча маблағлар (Б) билан таъминланиш коэффициенти. Ушбу кўрсаткични (Кавот) аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$Кавот = \frac{Б}{Авот}$$

Ушбу омилни шартли равишда « X_2 » деб белгилаб оламиз. Ушбу омилнинг миқдори қанча кўп бўлса, корхонанинг ҳаракатчанлик коэффиценти ҳам шунча яхши бўлади, чунки бу умумий маблағ таркибида айланма маблағлар ҳиссасининг кўплигидан далолат беради.

3. Ўз маблағларининг (\dot{Y}_M) асосий воситалар ва оборотда бўлмаган маблағлари (Авот) билан таъминланганлиги ёки ўз маблағининг капиталлашганлик даражаси. Ушбу омилнинг миқдорини (Умавт) аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$U_{\text{мавт}} = \frac{\text{Авот}}{\dot{Y}_M}.$$

Ушбу омилни шартли равишда « X_3 » деб белгилаб оламиз. Ушбу омил миқдори қанча кўп бўлса, хусусий капиталнинг ҳаракатчанлик коэффиценти шунча яхши бўлади.

Барча омиллар ва натижа (Y) ўртасида боғлиқликни қуйидаги формула, яъни мултипликатив модель билан ифодалаш мумкин:

$$Y = X_1 \times X_2 \times X_3 = \prod_{i=1}^3 X_i \quad (i = \overline{1,3}).$$

Ушбу формулага аниқ маълумотларни ва занжирли алмаштириш усулини қўллаб корхонанинг ўз маблағлари ҳаракатчанлик коэффицентига таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаш мумкин. Бу учун 68-жадвал маълумотларидан фойдаланган ҳолда қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (69-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхона ўз маблағларининг ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффиценти ҳисобот даврида 0,017 камайган. Ушбу ўзгаришга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Умумий ҳаракатдаги маблағларнинг тўпланиш (концентрацияси) коэффиценти ҳисобот йилида 0,0065га камайган. Ушбу омил корхона ўз маблағларининг ҳаракатчанлик коэффицентини 0,025га (0,226–0,251) камайтиришга олиб келган.

2. Корхона асосий воситаларнинг барча маблағлар билан таъминланиш даражаси 0,003 коэффицентга ошган. Бу

**Корхонанинг ўз маблағлари (хусусий капитали)
ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффицентига
таъсир қилувчи омилларнинг ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Йил бо-шида	Йил охи-рида	Ўзга-риши (+, -)	Занжирили алмаштириш		
				I	II	III
1. Умумий ҳаракатдаги маблағларнинг тўпланиш (концентрацияси) коэффиценти (5қ:1қ)	0,066	0,060	-0,0065	0,060	0,060	0,060
2. Асосий воситалар ва оборотда бўлмаган маблағларнинг барча маблағлар билан таъминланиши (1қ:3қ)	4,831	4,834	+0,003	4,831	4,834	4,834
3. Ўз маблағларининг асосий воситалар билан таъминланганлиги ёки Ум.нинг капиталлашганлиги (3қ:2қ)	0,777	0,804	+0,027	0,777	0,777	0,804
4. Ўз маблағининг ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффиценти (6қ:2қ)	0,251	0,234	-0,017	0,226	0,227	0,234

омил таъсирида ўз маблағларининг ҳаракатчанлик коэффиценти 0,001га (0,227–0,226) ошган.

3. Корхона ўз маблағларининг асосий воситалар билан таъминланганлиги ёки ўз маблағининг капиталлашганлик даражаси ҳисобот даврида 0,027 коэффицентга ошган. Бу эса ўз навбатида таҳлил қилинаётган кўрсаткични 0,007 коэффицентга (0,234–0,227) оширишга олиб келган.

Шундай қилиб, барча омилларнинг таъсири натижанинг умумий ўзгаришига тенг бўлган:

$$-0,025 + 0,001 + 0,007 = -0,017.$$

Омилли таҳлил корхона молиявий барқарорлигини яхшилашнинг ички резервларини топиш учун имконият яратади. Ушбу мисолимиздан кўриниб турибдики, корхона молиявий барқарорлигининг ёмонлашганлигига таҳлил қилинган учта омилдан биттаси салбий таъсир қилганлигини кўраемиз. Агар умумий ҳаракатдаги маблағларнинг тўпланиш (концентрацияси) коэффиценти камаймаган-

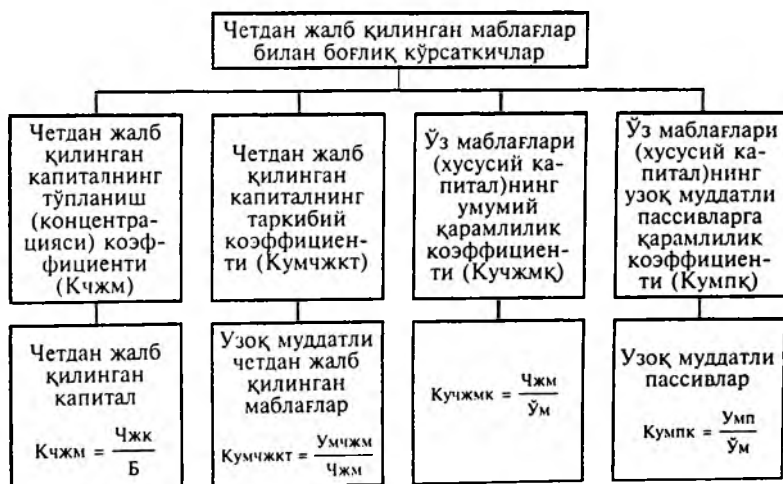
да эди, корхона ўз маблағининг ҳаракатчанлик коэффициенти ҳисобот йилида 0,025 коэффицентга кўпайган бўлар эди. Унинг ҳисобот даври йил охиридаги даражаси 0,234 эмас, балки 0,259 (0,234+0,025) бўлган бўлур эди. Кўриниб турибдики, омилли таҳлил корхона молиявий барқарорлигини яхшилашнинг ички имкониятларини топиш учун асосий дастак бўлиб хизмат қилар экан.

7.3.2. Четдан жалб қилинган маблағлар (капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар таҳлили

Ушбу гуруҳ кўрсаткичлари тизимига четдан жалб қилинган капиталнинг тўпланиши (концентрациясини) ифодаловчи коэффицент, четдан жалб қилинган маблағларнинг (капиталнинг) таркибий коэффициенти, хусусий капиталнинг умумий қарамлик коэффициенти, ўз маблағларининг (хусусий капиталнинг) узоқ муддатли пассивларга қарамлик коэффициенти кабилар киради (38-чизма).

38-чизма

Корхона молиявий барқарорлигининг четдан жалб қилинган маблағлар (капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар тизими

Четдан жалб қилинган маблағларнинг (капиталнинг) тўпланиши (концентрацияси)ни ифодаловчи кўрсаткич уларнинг умумий маблағлардаги ҳиссасини (Кчжк) аниқлаш учун қўлланилади. Ушбу кўрсаткични топиш учун четдан жалб қилинган маблағлар суммасини (Чжм) умумий маблағлар суммасига (Б) бўлиш мумкин:

$$Кчжм = \frac{Чжм}{Б}.$$

Ушбу кўрсаткични бегоналик коэффиценти ҳам деб атайдилар. Унинг ҳажми қанча кам бўлса, корхона учун шунча яхши, чунки бу корхона ўз фаолиятини маблағни четдан жалб қилмасдан амалга ошираётганлигидан далолат беради. Бу ҳозирги бозор муносабатлари шаклланаётган даврда жуда муҳимдир, чунки четдан, айниқса, банклардан қарзга маблағ олиб ишлатиш юқори фоиз ҳисобига корхона учун жуда қимматга тушиб кетмоқда.

Четдан жалб қилинган маблағлар ичида узоқ муддатли қарзлар ҳиссанинг коэффиценти ҳам молиявий барқарорликни ифодалаш учун муҳимдир. Четдан жалб қилинган маблағларнинг (капиталнинг) таркибий коэффиценти (Кумчжкт) ни аниқлаш учун узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағларни (капитални) (Умчжкт) корхонанинг умумий четдан жалб қилинган маблағига (капиталига) (Чжк) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$Кумчжкт = \frac{Умчжм}{Чжм}.$$

Ушбу кўрсаткич корхонанинг узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағининг умумий четдан жалб қилинган маблағдаги ҳиссасини кўрсатади. Ўз маблағи етарли бўлмай турган пайтда узоқ муддатли қўйилмалардан фойдаланиш корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаш учун асосий омил бўлиб ҳисобланади. Шу туфайли ушбу кўрсаткич ҳажмининг кўпайиши корхона учун ижобий ҳолатдир.

Четдан жалб қилинган капиталнинг хусусий капиталга нисбати хусусий капиталнинг умумий қарамлик коэффиценти (Кумқ) ифодалайди. Уни аниқлаш учун четдан жалб қилинган барча маблағлар суммасини (Чжм) корхонанинг ўз маблағларига (Ўм) бўлиш лозим:

$$K_{умк} = \frac{Ч_{жм}}{\check{У}_м}.$$

Ушбу кўрсаткич ҳажми 1 дан кичик бўлса ($K_{умк} < 1$), корхонанинг ярмидан кўп маблағи хусусий капиталдан иборат эканлигидан, агар 1 дан катта бўлса ($K_{хкк} > 1$), ушбу корхонада четдан жалб қилинган маблағлар ҳиссаси кўплигидан далолат беради. Бозор иқтисодиёти шаклланаётган шароитда $K_{умк} < 1$ бўлгани яхши. Бу ҳолда жорий фаолият четдан жалб қилинган маблағ эвазига амалга ошади. Моддий-техника базасини такомиллаштириш эса ўз маблағлари эвазига амалга ошириш имкони туғилади.

Молиявий барқарорликни таҳлил қилишда хусусий капиталнинг узоқ муддатли пассивларга қарамлик коэффициентини ($K_{хкумк}$) аниқлаш ва ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун узоқ муддатли четдан жалб қилинган пассивларни ($У_{мп}$) ўз маблағлари (хусусий капиталнинг) умумий суммасига ($\check{У}_м$) бўлиш йўли билан аниқлаш мумкин:

$$K_{хкумк} = \frac{У_{мп}}{\check{У}_м}.$$

Ушбу кўрсаткич корхонанинг ўз маблағларида (хусусий капиталида) четдан жалб қилинган узоқ муддатли қўйилмаларнинг (пассивларнинг) ҳиссаси қанчани ташкил қилишини кўрсатади. Бу кўрсаткич ҳажмининг яхши ёки ёмонлиги тўғрисида корхона фаолиятининг ҳолатига қараб ҳулоса қилиш мумкин.

Ушбу кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (*70-жадвал*).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, молиявий барқарорликнинг четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлари йил давомида кўпайган. Бу эса корхонанинг молиявий барқарорлигининг сусайганлигидан далолат беради. Хусусан, четдан жалб қилинган маблағлар тўпланишини (концентрациясини) ифодаловчи коэффициент ҳисобот йилининг охирида 0,743ни ташкил қилади. Бу дегани корхонанинг умумий молиявий потенциалининг 74,3% четдан жалб қилинган маблағлардир.

**Корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи
четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ
кўрсаткичларнинг ҳисоб-китоби**

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Йил бошида	Йил охирида	Фарқи	
			суммада (+, -)	фоизда, %
Ҳажм кўрсаткичлари				
1. Балансдаги умумий сумма (Б)	1847,5	2064,8	+217,3	111,8
2. Четдан жалб қилинган маблағлар (капитал) жами, (Чжк)	1355,2	1533,7	+178,5	113,2
3. Шу жумладан узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағлар (Умчжм)	13,4	20,1	+6,7	150,0
4. Ўз маблағлари (хусусий капитал) (Ўм)	492,3	531,1	+38,8	107,9
5. Асосий воситалар (капитал) ва оборотда бўлмаган активлар (Авот)	382,4	427,1	+44,7	111,7
Нисбий кўрсаткичлар				
6. Четдан жалб қилинган капиталнинг тўпланиш (концентрацияси) коэффиценти (Кчжм) (2қ:1қ)	0,734	0,743	+0,009	101,2
7. Узоқ муддатли четдан жалб қилинган капитал таркибий коэффиценти (Кчжтк) (3қ:2қ)	0,0010	0,0013	+0,0003	130,0
8. Хусусий капиталнинг умумий қарамлик коэффиценти (Кхкк) (2қ:4қ)	2,752	2,888	+0,136	104,9
9. Узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағларга (капиталга) қарамлик коэффиценти (Кхкумк) (3қ:4қ)	0,027	0,038	+0,011	140,2

Бу кўрсаткичнинг ҳиссаси шу даврга нисбатан 0,009 пунктга ёки 1,2%га кўпайган. Демак, таҳлил қилинаётган қусусий маблағларнинг умумий маблағлардаги улуши камайиб бормоқда. Бу бозор иқтисодиёти шароитида молиявий барқарорлик жиҳатидан ижобий натижаларга олиб келмаслиги мумкин.

Молиявий барқарорликни таҳлил қилишда узоқ муддатли четдан жалб қилинган капиталнинг ўз маблағларига нисбатини таҳлил қилиш лозим, чунки ушбу кўрсаткич ўз

моҳияти жиҳатидан корхона учун жуда қулайдир. Узоқ муддатга четдан маблағ олиш, биринчидан, корхона фаолиятида узоқ муддат муқим иштирок этишни таъминласа, иккинчидан, унга тўланадиган фоиз миқдорининг камлиги жиҳатидан корхонага нисбатан кўпроқ фойда келтиради. Таҳлил шуни кўрсатадики, узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағларнинг ўз маблағларидаги улуши ушбу корхонада йил охирида атиги 3,8%ни ташкил қилади. Аммо бу кўрсаткич йил бошидагига нисбатан 0,011 пункт ёки 40,2% кўп. Бу кўрсаткич кўп бўлса яхши. Аммо унинг улуши четдан жалб қилинган барча маблағлар таркибида кўпайган бўлиши мумкин. Ушбу кўрсаткич ҳисобот йилининг охирида таҳлил қилинаётган объектда 0,1%дан 1,13%гача ошган. Бу ҳолни умумий олганда ижобий баҳолаш мумкин.

Таҳлил қилинаётган корхонада асосий воситаларнинг узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағлар эвазига қопланиши йил бошидаги 3,5% ($13,4:382,4 \times 100$) ўрнига йил охирида 4,7%ни ($20,1:427,1 \times 100$) ташкил қилган. Бу 1,2 пункт ($4,7 - 3,5$) ёки 34,5% ($100 - 4,7:3,5 \times 100$) кўпайганлигини кўрсатади. Бироқ, шуни эътироф этиш керакки, асосий воситалар асосан хусусий капитал эвазига қопланиши лозим. Лекин кўпгина корхоналарда, айниқса янги ташкил бўлаётган корхоналарда асосий воситаларни қоплаш учун ўз маблағларидан кўра четдан жалб қилинган маблағлари кўпроқ бўлиши мумкин.

Молиявий барқарорликни ифодаловчи четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар таркибига хусусий капиталнинг умумий қарамлик коэффицентини киритиш мумкин. Ушбу кўрсаткич корхонанинг умумий молиявий қарамлигини ифодалайди. Таҳлил қилинаётган корхонада ҳар бир сўм хусусий капиталга йил бошида 2,75 сўм тўғри келган бўлса, кўрсаткич йил охирига келиб 2,89 сўмни ташкил қилди. Бу шу даврда 4,9% кўп демакдир. Демак, бу хусусий капиталнинг четдан жалб қилинган маблағига қарамлиги ошганлигидан далолат беради.

Ушбу кўрсаткичлар таҳлили ҳам шуни кўрсатдики, корхонанинг молиявий барқарорлиги анча сусайган. Бу биринчи гуруҳлар бўйича таҳлил натижасида қилинган хулосани яна бир бор исботлаб турибди.

Ушбу кўрсаткичлардан 70-жадвал маълумотлари асосида молиявий барқарорликнинг умумлашган кўрсаткичини ҳам аниқлаш мумкин. Бу учун ҳамма кўрсаткичларни бир хил йўналишга келтириб оламиз. Барча кўрсаткичларнинг кўпайиши корхонада молиявий барқарорликнинг ёмонлашувини ифодалайди. Аммо узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағларнинг таркибий коэффиценти қанча юқори бўлса, корхона молиявий барқарорлиги шунча яхши. Шу туфайли унинг миқдорини ҳам бошқа кўрсаткичлар билан бир хил йўналишга келтириб оламиз. Бу учун бирини унинг ўсиш суръатига бўламиз. Бу ҳолда умумлашган кўрсаткич 1,145 индексни ташкил қилади ёки унинг фоздаги миқдори 114,5%га тенг:

$$1,012 \times \frac{1}{1,300} \times 1,049 \times 1,402 = 1,145 = 114,5\%.$$

Демак, ушбу умумлашган кўрсаткич ҳам ифодалаб турибдики, корхонада молиявий барқарорлик четдан жалб қилинган маблағлар бўйича ҳам анча сусайган, чунки четдан жалб қилинган маблағлар миқдори қанча кўп бўлса, корхона хўжалик фаолиятининг ҳолати молиявий барқарорлик нуқтаи назаридан шунчалик ёмон бўлади. Бу ҳолат биз таҳлил қилган корхона мисолида ҳам кўриниб турибди.

7.3.3. Корхонанинг ҳаракатдаги маблағлари билан боғлиқ кўрсаткичлар таҳлили

Корхонанинг ҳаракатдаги маблағларига унинг айланма маблағларда иштирок этаётган хусусий капитали киради. Аммо айланма маблағлари ҳаракатчанлиги жиҳатидан ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, корхонанинг ҳисоб-китоб счётидаги, кассасидаги нақд пуллари тез ҳаракатга келувчи айланма маблағлари бўлса, товар захиралари нақд пулга нисбатан ҳаракатчанлиги жиҳатидан суств айланма маблағга киради. Дебитор қарзларнинг кўп қисми ҳозирги бозор муносабатлари шароитида умидсиз, беқарор маблағларга киради, чунки корхона қарз берган, товар жўнатган, хизмат қилган юридик ёки жисмоний шахс банкротга учраган бўлиб, тўлов қобилиятига эга бўлмаслиги мумкин. Бундай ҳолда дебитор

қарзларни тез ҳаракатчан маблағлар қаторига киритиш қийин. Ҳозирги шароитда ҳар бир корхона имкони борича дебитор қарзларга йўл қўймаслиги лозим. Бу борада Ўзбекистон Республика Президентининг бир қанча Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари бежиз қабул қилинмади.

1995 йилдан бошлаб корхонанинг дебитор қарзлари давлат назоратида турибди. Корхонадаги дебиторларни тўғри таҳлил қилиш учун уни икки гуруҳга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Биринчидан, унинг мавжудлиги муқаррар бўлган дебиторлар. Бундай дебиторларга корхона ўзининг доимий товар олувчиларига шартнома асосида товар жўнатса (хизмат қилса, иш бажарса), аммо тўлов муддати ҳали келмаган бўлса киритиш мумкин. Агар корхона қарзининг тўлов муддати ўтиб кетса, у тўлов қобилиятига эга бўлмаса, молиявий аҳволи беқарор бўлса, бундай дебиторлар иккинчи беқарор, умидсиз гуруҳга киради. Бундай дебиторлар корхонанинг маблағини асоссиз равишда оборотдан ташқарида ушлаб туришга, унинг молиявий хўжалик фаолиятининг эса ёмонлашувига олиб келади. Бу корхонанинг ҳаракатдаги маблағини ҳаракатсиз ҳолатга келтиради. Шу туфайли ҳаракатдаги маблағларни таҳлил қилганда, унинг ҳаракатчанлик даражасини аниқлаганда албатта бу омилларни инобатга олиш лозим.

Корхона маблағларининг ҳаракатчанлик даражасини аниқлаш учун ҳаракатдаги барча маблағларнинг турларини белгилаб олиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу кўрсаткичлар тизими қуйидаги чизмада келтирилган (*40-чизма*).

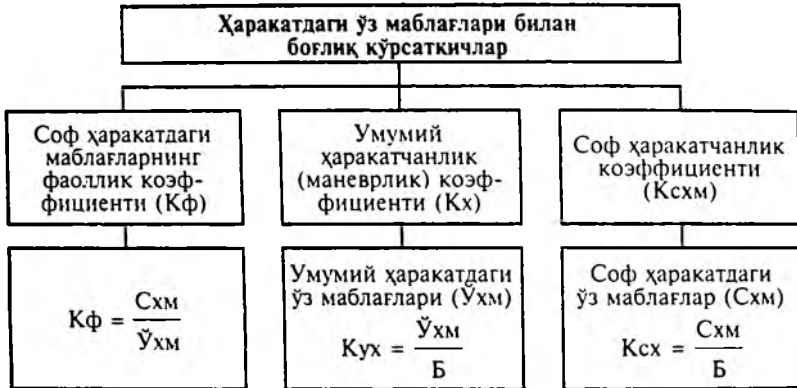
Умумий айланма маблағларнинг таркибига бухгалтерия баланси актив қисмининг П бўлимидаги сумма киради. Ундан ҳаракатдаги маблағларни аниқлаш учун унинг умумий миқдоридан четдан жалб қилинган маблағларни айириш кифоя.

Таҳлил учун энг муҳим кўрсаткичлардан бири оборотда иштирок этаётган ҳаракатдаги ўз маблағлари суммасидир (Хм). Бу кўрсаткич бухгалтерия баланси маълумотларига асосан қуйидагича аниқланади:

$$X_m = (\dot{Y}_m + U_{m\dot{C}M}) - A_{\text{вот}},$$

бунда: \dot{Y}_m — корхонанинг ўз маблағи; $U_{m\dot{C}M}$ — узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағлар суммаси; $A_{\text{вот}}$ — асосий воситалар ва оборотдан ташқари активлар.

**Корхона молиявий барқарорлигининг ҳаракатдаги
(оборотдаги) маблағлари билан боғлиқ кўрсаткичлар
тизими**

Тез ҳаракатга келадиган маблағларга банкдаги ҳисоб-китоб счётидаги маблағлари, кассадаги нақд пул, чеклар ва ҳоказолар кириди. Таҳлилни бошлашдан олдин эса бухгалтерия балансига асосан шу кўрсаткичларни тегишли гуруҳларга бўлиш, уларни аниқлаб олиш лозим.

Молиявий барқарорликни ифодаловчи ҳаракатдаги маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларга қуйидагилар кириди: ҳаракатдаги маблағларнинг фаоллик коэффициенти; умумий ҳаракатчанлик коэффициенти ва соф ҳаракатчанлик коэффициенти.

Корхонанинг умумий ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффициенти (Кх)ни топиш учун умумий ҳаракатдаги ўз маблағлари суммаси (Хм) барча ўз маблағлари суммасига (Ўм) бўлинади.

$$Ксхм = \frac{Хм}{Ўм} = \frac{(Ум + Умчжм) - Авот}{Ўм}$$

Ушбу кўрсаткич ўз маблағларининг қанча қисми ҳаракатдаги маблағдан иборат эканлигини ифодалайди. Ушбу кўрсаткичнинг ҳажми қанчалик ошиб борса, корхонанинг молиявий-хўжалик фаолияти яхшиланиши учун ўшанча қулай.

Ҳаракатдаги маблағларнинг ҳаракатчанлик коэффициенти (Кух) ҳаракатдаги (оборотдаги) ўз маблағларининг умумий маблағлардаги ҳиссасини ифодалайди. Бу кўрсаткични аниқлашда ҳаракатдаги (оборотдаги) ўз маблағлари суммасини (Ўхм) умумий маблағлар суммасига (Б) бўлинади:

$$K_{ух} = \frac{\text{Ўхм}}{Б}$$

Бу кўрсаткичнинг миқдори қанча ошиб борса, корхона учун шунчалик муҳим ҳисобланади, чунки корхонанинг ҳаракатдаги (оборотдаги) ўз маблағи умумий маблағи таркибида кўпайиб бораётганлигидан далолат беради.

Корхона молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардан бири эса **соф ҳаракатчанлик коэффициентидир**. Бунинг асосида соф ҳаракатдаги (товар захиралари ва пул маблағларидаги) маблағлар миқдори ётади.

Бу кўрсаткичларнинг ҳажмини аниқлаш учун умумий ҳаракатдаги маблағлардан жорий мажбуриятлар ва муддати ўтган дебиторларнинг миқдорини айириш лозим. Жорий мажбуриятларга ўтган ва ҳисобот йилида кўрилган зарарлар киради. Булар бухгалтерия балансининг тегишли қаторларида кўрсатилган бўлади. Шундай қилиб, корхона молиявий барқарорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири ундаги соф ҳаракатчанлик коэффициентидир (Кск). Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун ҳаракатдаги маблағлардан (Хм) жорий мажбуриятлар (Жм) ва муддати ўтган умидсиз дебиторларни (Дум) айириб ташлаш лозим. Чиққан натижа корхонанинг умумий маблағига (Б) бўлинади:

$$K_{ск} = \frac{Хм - (Жм + Дум)}{Б} = \frac{Схм}{Б}$$

Соф ҳаракатчанлик коэффициенти умумий айланма маблағларнинг қанча қисми тез ҳаракат қиладиган айланма маблағларга тўғри келишини кўрсатади. Ушбу кўрсаткичларнинг миқдори ҳам қанча юқори бўлса, корхона молиявий хўжалик фаолиятининг яхшиланаётганлигидан, унинг молиявий барқарорлиги таъминланаётганлигидан далолат беради.

Молиявий барқарорликни ифодаловчи ҳаракатдаги маблағлар билан боғлиқ энг муҳим кўрсаткичлардан бири соф

ҳаракатдаги маблағларнинг фаоллик коэффициентидир (Кф). Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун товар захиралари ва пул маблағларида иштирок этаётган соф ҳаракатдаги хусусий маблағлар суммасини (Схм) ҳаракатдаги умумий айланма маблағлар суммасига (Ўхм) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$Кф = \frac{Схм}{Ўхм}.$$

Ушбу кўрсаткичнинг ҳажми товар захиралари ва пул маблағларида иштирок этаётган ўз маблағининг умумий ҳаракатдаги маблағларидаги ҳиссасини ифодалайди. Банкларнинг қарз учун фоизи юқори бўлиб турган шароитда ушбу кўрсаткич ҳажми қанча юқори бўлса, ўшанча яхши. Бу кўрсаткичнинг максимал ҳажми бир. Агар унинг миқдори бирга тенг бўлса, корхонанинг ҳаракатдаги барча маблағлари ўз маблағидан иборат эканлигидан далолат беради.

Энди ушбу кўрсаткичлар орқали амалий маълумотларни қўллаган ҳолда корхонанинг молиявий барқарорлигини таҳлил қилиш усулини кўриб чиқамиз (71-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, корхонанинг ҳаракатдаги маблағи билан боғлиқ молиявий барқарорлиги унча яхшиланган эмас. Умумий ҳаракатчанлик (моневрлик) коэффициенти 0,017га ёки 6,8%га (100—93,2) камайган. Худди шундай ҳаракатдаги маблағларнинг ҳаракатчанлик коэффициенти ҳам камайган. Ҳаракатдаги маблағларнинг ҳаракатчанлик коэффициенти йилнинг бошида 0,067дан йилнинг охирида 0,060гача камайган. Демак, умумий маблағлар таркибида ҳаракатдаги ўз маблағлари камайган. Ушбу гуруҳда соф ҳаракатдаги маблағларнинг фаоллик коэффициенти 0,018 коэффициентга ёки 1,9%га ошган.

Бу эса ҳаракатдаги маблағлар фаоллигининг ошганлигидан далолат беради. Соф ҳаракатдаги маблағларнинг фаоллик коэффициенти товар захиралари ва пул маблағларида иштирок этаётган соф ҳаракатдаги маблағлари умумий ҳаракатдаги маблағларнинг қанча қисмини ташкил қилганлигини кўрсатади. Жадвал маълумоти шуни кўрсатмоқдаки, таҳлил қилинаётган корхонада йил бошида барча умумий

**Корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи
ҳаракатдаги маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларнинг
ҳисоб-китоби**

минг сўм

Кўрсаткичлар	Йил бошида	Йил охирда	Фарқи	
			суммада (+, -)	фоизда, %
Ҳажм кўрсаткичлари				
1. Баланснинг умумий суммаси (Б)	1847,5	2064,8	+217,3	111,8
2. Ўз маблағлари (Ум)	492,3	531,1	+38,8	107,9
3. Айлана маблағлар (Ам)	1465,1	1637,7	+172,6	111,8
4. Умумий ҳаракатдаги ўз маблағ- лари (Ўхм)	123,5	124,5	+1,0	100,8
5. Муддати ўтган умидсиз деби- торлар	4,8	2,5	-2,3	52,1
6. Жорий мажбуриятлар	0,2	0,3	+0,1	150,0
7. Товар захиралари ва пул маб- лағларида иштирок этаётган соф ҳаракатдаги маблағлари (Схм) (4қ-5қ-6қ)	118,5	121,7	+3,2	102,7
Нисбий кўрсаткичлар				
8. Умумий ҳаракатчанлик (ма- неврлик) коэффиценти (Кух) (4қ:2қ)	0,251	0,234	-0,017	93,2
9. Ҳаракатдаги маблағларнинг ҳа- ракатчанлик коэффиценти (Кх) (4қ:1қ)	0,067	0,060	-0,007	89,6
10. Соф ҳаракатчанлик коэффи- циенти (Ксх) (7қ:1қ)	0,64	0,059	-0,005	92,2
11. Соф ҳаракатдаги маблағлар- нинг фаоллик коэффиценти (Кф) (7қ:4қ)	0,960	0,978	+0,018	101,9

ҳаракатдаги маблағларнинг 96,0%ни товар захиралари ва тул маблағларида иштирок этаётган хусусий капитал таш-сил қилинган бўлса, бу кўрсаткичлар йил охирига бориб 37,8%га кўпайди. Бу жорий йилда умидсиз дебиторларнинг 2,3 минг сўмга камайганлиги эвазига содир бўлди. Хуллас, бу ҳолат ҳисобот йилида корхонанинг молиявий барқарор-тиги яхшиланиб бораётганлигидан далолат бериб турибди.

Таҳлил жараёнида ҳаракатдаги айланма маблағларнинг фаоллик коэффициентига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш лозим. Аммо бундай усул иқтисодий адабиётларда ҳамон кўриб чиқилмаган ва тўлиқ ёритилмаган. Бизнинг илмий кузатишларимиз шуни кўрсатдики, таҳлил қилинаётган кўрсаткичларга бир қанча омиллар таъсир қилади. Хусусан, соф ҳаракатдаги маблағларнинг фаоллик коэффициентига (Y) қуйидаги омиллар таъсир қилади: оборотда иштирок этаётган хусусий капиталнинг ҳаракатдаги соф айланма маблағлардаги ҳиссаси (X_1); ҳаракатдаги соф айланма маблағларнинг умумий ҳўжалик маблағлардаги ҳиссаси (X_2); пул маблағларининг барча активлар билан таъминланиши (X_3) ва пул маблағларининг ҳаракатдаги умумий айланма маблағлардаги улуши (X_4). Бу боғлиқликни қуйидаги мультипликатив модель билан ифодалашни тавсия қиламиз:

$$Y = X_1 \times X_2 \times X_3 \times X_4 = \prod_{i=1}^4 X_i.$$

Ушбу математик боғлиқликка аниқ маълумотларни қўлаб, занжирли алмаштириш усулидан фойдаланиб, ҳар бир омилнинг натижа кўрсаткичининг ўзгаришига таъсирини аниқлаш мумкин. Бу учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (*72-жадвал*).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, соф ҳаракатдаги маблағнинг фаоллик коэффициенти ҳисобот йилида 0,018га (0,978–0,960) кўпайган. Бу қуйидаги омиллар эвазига содир бўлган:

1. Соф ҳаракатдаги ўз маблағларининг (хусусий капиталнинг) умумий ўз маблағдаги ҳиссаси 1,2%га (22,9–24,1) камайган. Бу омил соф ҳаракатдаги маблағнинг фаоллик коэффициентини 0,049га (0,911–0,960) камайтирган.

2. Ўз маблағларининг умумий ҳўжалик маблағидаги ҳиссаси 0,9%га (25,7–26,6) камайганлиги таҳлил қилинаётган натижа кўрсаткичини 0,031га (0,880–0,911) камайтирган.

3. Айланма маблағларнинг барча активлар билан таъминланганлиги йил давомида ўзгармасдан қолган. Шу тўғрисида бу омил натижа кўрсаткичининг ўзгаришига таъсир кўрсатмаган.

**Соф ҳаракатдаги хусусий маблағларнинг фаоллик коэф-
фициентига таъсир қилувчи омилларнинг ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Йил бо- шида	Йил охи- рида	Ўзга- риши (+, -)	Занжирли алмаштириш		
				I	II	III
1. Соф ҳаракатдаги ўз маблағларининг (хусусий капиталнинг) умумий ўз маблағдаги ҳиссаси (7қ:2қ)	0,241	0,229	0,229	0,229	0,229	0,229
2. Ўз маблағнинг умумий маблағидаги ҳиссаси (2қ:1қ)	0,266	0,257	0,266	0,257	0,257	0,257
3. Айланма маблағининг барча активлар билан таъминланиши (1қ:3қ)	1,261	1,261	1,261	1,261	1,261	1,261
4. Умумий ҳаракатдаги ўз маблағининг умумий айланма маблағлар билан таъминланиши (3қ:4қ)	11,863	13,154	11,863	11,863	11,863	13,154
5. Соф ҳаракатдаги маблағнинг фаоллик коэф- фициенти (7қ:4қ)	0,960	0,978	0,911	0,880	0,880	0,978

4. Умумий ҳаракатдаги ўз маблағларининг умумий айланма маблағлар билан таъминланиш даражаси 1,291 коэффицентга (13,154–11,863) кўпайган. Ушбу омил таъсирида соф ҳаракатдаги маблағнинг фаоллик коэффициенти 0,098га (0,978–0,880) ошган.

Барча омиллар таъсири натижа кўрсаткичининг ўзгаришига тенг: $\{(-0,049)-0,031+0,000+0,098=+0,18\}$.

Шундай қилиб, таҳлил натижаси ушбу корхонада соф ҳаракатдаги маблағнинг фаоллик коэффициенти ошиши учун ички имкониятлари мавжуд эканлигидан далолат бериб турибди. Агар таҳлил қилган даврда соф ҳаракатдаги ўз маблағларининг (хусусий капиталнинг) умумий ўз маблағларидаги ҳиссасини ва ўз маблағларининг умумий маблағлардаги ҳиссасини ҳеч бўлмаганда йил бошидаги даражада ушлаб турганда эди, таҳлил қилинаётган кўрсаткич коэффициенти яна 0,080га (0,049–0,031) кўпайган бўлур эди. У ҳолда, яъни барча ички имкониятлардан фойдаланилганда эди, соф ҳаракатдаги маблағнинг фаоллик ко-

эффиценти йил охирида 0,978 эмас, балки 1,058ни (0,978 +0,040+0,031) ташкил қилган бўлар эди.

Демак, омилли таҳлил натижа кўрсаткичини яхшилашнинг ички имкониятларини излаб топиш йўлларини аниқлаб берадиган энг муҳим иқтисодий дастаклардан биридир.

7.3.4. Асосий воситалар (капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар таҳлили

Ушбу гуруҳ кўрсаткичлар ҳам корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи энг муҳим кўрсаткичлардир, чунки корхона фаолиятида асосий воситалар фақат меҳнат воситалари бўлибгина қолмасдан унинг моддий бойлиги ҳам ҳисобланади. Унинг қиймати корхона мулки сифатида гаровга қўйиш учун асос ҳам бўлиши мумкин. Бундан ташқари корхона тугатиладиган бўлса, барча қарзларни тўлаш учун бошқа маблағлари етишмаса, ушбу кўчмас мулкни сотиш эвазига амалга ошириш мумкин. Асосий восита энг аввало мулк эгасининг, корхонанинг бойлиги. Қолаверса мулкдор ҳам, корхона ҳам шу давлат ҳудудида бўлганлиги туфайли уларнинг барчаси давлат бойлиги, шу мамлакат бойлиги бўлиб ҳисобланади.

Шу туфайли асосий воситаларни баҳолашни фақат мулк эгаси нуқтаи назаридан эмас, балки жамият, яъни давлат нуқтаи назаридан ҳам қараш лозим. Агар корхона тўлов қобилиятига эга бўлса у қандайдир юридик ва жисмоний шахслардан қарз бўлиши мумкин. Шу шахслар ҳам ушбу мамлакат ҳудудида, шу давлат тасарруфида. Демак, бир корхона синса, иккинчисига таъсир қилмаслиги керак. Шу туфайли ушбу корхонанинг бошқалардан қарзини унинг асосий воситаларини ким ошди савдоси орқали сотиб бўлса ҳам тўлаши мумкин. Бу билан яхши фаолият кўрсатаётган корхона ўз маблағига эга бўлади. Давлат эса унинг фаолиятдан бевосита манфаатдор, чунки бу корхона фаолияти натижасидан ҳар хил солиқлар тўлайди.

Бу назарий хулосалар яна бир карра исботлаб турибдики, корхонанинг молиявий барқарорлигини таҳлил қилганда асосий воситалар билан боғлиқ кўрсаткичларни ҳам ўрганиш, уларни таҳлил қилиш зарур экан.

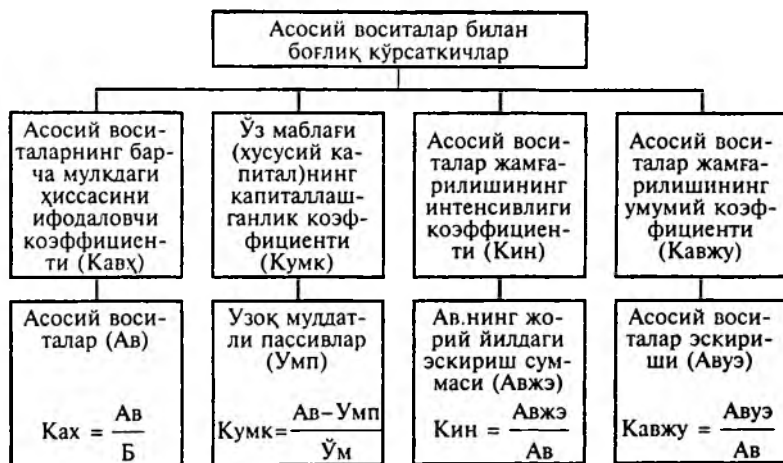
Молиявий барқарорликнинг асосий воситалар билан боғлиқ кўрсаткичларига қуйидагилар киради:

- асосий воситалар жамғарилишининг интенсивлиги;
- асосий воситалар жамғарилишининг умумий коэффициенти;
- хусусий капиталнинг капиталлашганлик коэффициенти;
- асосий воситаларнинг корхона хўжалик фаолияти умумий маблағлардаги ҳиссаси.

Ушбу кўрсаткичларнинг тизими қуйидаги чизмада келтирилган (41-чизма).

41-чизма

Корхона молиявий барқарорлигининг асосий воситалар (капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар тизими

Асосий воситаларни тўғри баҳолаш ва уларни таҳлил қилиш учун ҳар бир кўрсаткични аниқлаш йўлларини ва усулини ишлаб чиқиш лозим. Корхоналар молиявий барқарорлигини ифодаловчи асосий воситалар билан боғлиқ кўрсаткичлардан бири уларнинг бутун мулкдаги ҳиссасидир (Ках). Ушбу кўрсаткични ҳисоблаш учун асосий воситалар суммасини (Ав) барча активларга (Б) бўлиш кифоя:

$$Ках = \frac{Ав}{Б}$$

Ушбу кўрсаткичлар корхонанинг барча активларидаги асосий воситаларнинг улуши қанча эканлигини ифодалайди. Одатда асосий воситалар асосан ўз маблағлари (хусусий капитал) эвазига қопланиши лозим. Аммо бу ҳозирги корхоналарнинг молиявий аҳволи анча танг бўлиб турган пайтда асосий воситалар қиймати узоқ муддатли қарзлар эвазига ҳам қопланади. Бундай ҳолатларни ўтиш даврида ижобий баҳолаш мумкин.

Молиявий барқарорликни ифодаловчи асосий воситалар билан боғлиқ кўрсаткичлардан бири хусусий капиталнинг капиталлашганлик коэффицентидир. Бу кўрсаткич (Кхкк) аниқлаш учун асосий воситалар (Ав) суммасидан узоқ муддатли капитал қўйилмаларни (Умп) олиб ташлаб ўз маблағларининг (хусусий капиталнинг) (Ўм) қийматига бўлиш лозим:

$$K_{хкк} = \frac{A_{в} - U_{мп}}{\dot{O}_{м}}$$

Ушбу кўрсаткичлар хусусий капиталнинг қанча қисми асосий воситага сарф қилинганлиги ёки асосий воситаларнинг қанча қисми ўз маблағлари эвазига шаклланганлигидан далолат беради. Молиявий барқарорликни таъминлаш учун асосий воситалар суммасининг кўп бўлиши етарли эмас. У ҳали ҳеч нарсадан далолат бермайди. Таҳлилда амалга ошириладиган энг муҳим кўрсаткичлардан бири уларнинг таркибини ўрганишдан иборатдир. Асосий воситаларнинг аксарияти уларнинг фаол қисмига тўғри келиши, фаол қисмининг асосийсини эса илғор жаҳон андозаларига тўғри келадиган технология ташкил қилиши лозим. У ҳолда асосий воситалар ҳар бирининг тури бўйича самарадорлик кўрсаткичларини топиб таҳлил қилиш корхонанинг умумий самарадорлигининг ошишига ва ички имкониятларни ижобий ишга сафарбар қилишга олиб келади.

Молиявий барқарорликни ифодаловчи энг муҳим кўрсаткичлардан бири, таъкидланганидек, асосий воситаларнинг умумий капиталдаги ҳиссасини ифодаловчи кўрсаткичдир. Бу кўрсаткич ҳажми жуда кўп бўлса ҳам, жуда кам бўлса ҳам ёмон. Ҳар бир корхонада мулк шаклидан қатъи назар, унинг менежерлари, бухгалтерлари асо-

сий воситаларнинг умумий маблағлардаги мақбул (оптимал) даражасини аниқлашлари лозим. Бунда корхонанинг зарарсизлик ёки фойдалилик нуқтасини аниқлаши, бу учун қанча асосий фонд зарур ва уларнинг қандай таркибда бўлиш лозимлиги кўрсатилиши шарт. Бу кўрсаткич ҳисобланмаган пайтда мақбул кўрсаткичнинг миқдори сифатида тармоқ бўйича ўртача кўрсаткични олиш мумкин.

Масалан, савдо соҳаси бўйича Ўзбекистонда асосий воситаларнинг умумий маблағлардаги ҳиссаси, (жамланган ҳисобот бўйича) 40% деб фараз қиламиз. Аммо таҳлил қилинаётган «А» савдо корхонада 50%, «Б» савдо корхонасида эса 30%. Бу ҳолда хўжалик маблағларининг тақсироти иккала корхонада ҳам яхши эмас, чунки биринчисида оборотда маблағлар кам, иккинчидан эса моддий-техника базаси керагича етарли эмас деган хулосага келиш мумкин. Лекин аниқ хулоса қилиш учун уларнинг таркибини, зарурлигини, умумий ҳажмини, самарадорлигини ҳар бир корхона бўйича ҳам ўрганиш лозим.

Корхоналар молиявий барқарорлигини ифодаловчи асосий воситалар билан боғлиқ кўрсаткичлардан бири асосий воситалар жамғарилишининг интенсивлигидир. Мазкур кўрсаткични (Кин) аниқлаш учун Авларнинг жорий йилдаги эскириш суммасини (Авжэ) асосий воситаларнинг умумий суммасига (Ав) бўлиш кифоя:

$$\text{Кин} = \frac{\text{Авжэ}}{\text{Ав}}.$$

Ушбу кўрсаткич умумий асосий воситаларнинг қанча қисми шу жорий йилда жамғарилганлигини кўрсатади. Масалан, ушбу кўрсаткичнинг ҳажми 0,12 бўлса, асосий воситаларнинг бир йилда жамғарилиши 12%ни ташкил қилганлигидан далолат беради. Демак, мавжуд асосий воситалар миқдори 8,3 йилда (100:12) тўла жамғарилиб бўлар экан.

Мазкур гуруҳга кирувчи яна бир муҳим кўрсаткич асосий воситалар жамғарилишининг умумий коэффициентидир (Кжу). Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун асосий воситаларнинг барча эскириш суммасини (Авэ) умумий асосий воситалар қийматида бўлиши мумкин:

$$K_{жy} = \frac{A_{BЭ}}{A_B}.$$

Ушбу кўрсаткичнинг миқдори асосий воситалар умумий қийматининг қанча қисми жамғарилганлигини ифодалайди. Масалан, мазкур кўрсаткич миқдори 0,455га тенг деб фараз қиладиган бўлсак, бу барча асосий воситалар қийматининг 45,5% янги яратилган маҳсулотга қўшилганлигидан, унинг қийматининг шунча қисми қайтадан жамғарилганлигидан далолат беради.

Корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи асосий воситалар (капитал) билан боғлиқ кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (*73-жадвал*).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, узоқ муддатли қўйилмалар таркиби умумий асосий воситалар ичида 0,009га ошган. Бу кўрсаткични умуман олганда ижобий баҳолаш учун корхонанинг молиявий аҳволини кенгроқ таҳлил қилиш лозим. Агар корхона етарли маблағига эга бўлса асосий воситаларни қоплашни ўз маблағи, яъни хусусий капитали эвазига амалга оширса бўлар эди. Аммо иқтисодий тараққиёт учун ўз маблағи етарли бўлмаган корхона учун асосий воситалар кўпайишига узоқ муддатли қўйилма эвазига амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Таҳлил қилинаётган корхонада хусусий капиталнинг капиталлашлик коэффициенти 0,027га ўсган.

Бу кўрсаткични умуман ижобий баҳолаш мумкин. Асосий воситаларнинг умумий хўжалик маблағларидаги ҳиссаси 0,0002 камайган. Бу эса корхона активида айланма маблағлар ҳиссасининг ошганлигидан далолат беради.

Айланма маблағларнинг кўпайишига баҳо беришда корхонанинг қайси соҳа билан шуғулланишига ҳам аҳамият бериш лозим. Агар корхона савдо билан шуғулланса, у ҳолда айланма маблағларнинг ўсиши асосий воситалар ўсишига нисбатан жадалроқ бўлади. Агар корхона ишлаб чиқарувчи соҳа бўлса, унда техника ва технологиянинг кўпайгани, айланма маблағларнинг камайгани, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг тезлик билан сотилиб кетгани маъқул. Шу туфайли таҳлил жараёнида ҳар бир объектнинг

**Корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи
асосий воситалар (капитал) билан боғлиқ
кўрсаткичларнинг ҳисоб-китоби**

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Йил бошида	Йил охирида	Фарқи	
			суммада (+, -)	фоизда, %
Ҳажм кўрсаткичлари				
1. Асосий воситалар (капитал) қиймати (Ав)	382,4	427,1	+44,1	111,7
2. Узоқ муддатли капитал қўйил- малари (Умкк)	43,2	52,3	+10,1	121,1
3. Узоқ муддатли мажбуриятлар (Умм)	13,4	20,1	+6,7	150,0
4. Хусусий капитал (Ум)	492,3	531,1	+38,8	107,9
5. Хўжалик маблағлари умумий суммаси (Б)	1847,5	2064,8	+217,3	111,8
6. Асосий воситаларнинг жорий йилдаги эскириш суммаси	32,4	39,8	+7,4	122,8
7. Асосий воситаларнинг умумий эскириш суммаси	186,2	193,4	+7,2	103,9
Нисбий кўрсаткичлар				
8. Узоқ муддатли қўйилмаларнинг таркибий коэффиенти (2қ:1қ)	0,113	0,122	+0,009	108,0
9. Хусусий капиталнинг капитал- лашганлик коэффиенти [(1қ-2қ):4қ]	0,777	0,804	+0,027	103,5
10. Асосий воситаларнинг умумий маблағлардаги ҳиссасини ифода- ловчи коэффиенти (1қ:5қ)	0,2070	0,2068	-0,0002	99,9
11. Асосий воситалар жамғари- лишининг интенсивлиги (Кин) (6қ:1қ)	0,0847	0,0932	+0,0085	110,0
12. Асосий воситалар жамғарили- шининг умумий коэффиенти (Кавж) (7қ:1қ)	0,487	0,453	-0,034	93,0

соҳасидан келиб чиққан ҳолда уларнинг хусусиятларини
гўлароқ ўрганишни тақозо қилади.

Бозор муносабатлари шароитида ҳам асосий воситалар
гаҳилига алоҳида аҳамият берилади. Унинг таҳлили хўжа-

лик фаолияти таҳлилининг ажралмас таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Аммо асосий восита иқтисодий жараённинг асосий элементи сифатида бошқа кўрсаткичларни таҳлил қилганда ҳам улар билан қўшиб кўп ҳолларда асосий омил сифатида ўрганилиши лозим.

7.3.5. Айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларнинг таҳлили

Корхонадаги иқтисодий жараёнларнинг содир бўлишида айланма маблағларнинг (капитал)нинг роли катта. Айланма маблағлар қанчалик тез суръатлар билан айланса, улардан қанча самарали фойдаланилса корхонанинг молиявий барқарорлиги шунча яхши таъминланади, тўлов қобилияти яхшиланади, рентабеллиги ошади. Шу туфайли таҳлил қилганда айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларни аниқлаш, баҳолаш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Корхона молиявий барқарорлигини ифодаловчи айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- айланма маблағларнинг (капиталнинг) ўз маблағлари (хусусий капитал) билан таъминланиш коэффиенти;
- айланма маблағнинг (Айм) бутун мулкдаги ҳиссаси, Айм.нинг (капиталнинг) қарамлик коэффиенти;
- айланма маблағларнинг қарамлик коэффиенти;
- айланма маблағларнинг (капиталнинг) қисқа муддатли қарзларга (банк кредитига) қарамлик коэффиенти;
- Айм.нинг ҳаракатдаги айланма маблағлар билан таъминланиш коэффиенти.

Ушбу кўрсаткичлар тизими қуйидаги чизмада келтирилган (42-чизма).

Чизмадан кўриниб турибдики, корхона молиявий барқарорлигининг айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар тизимига бешта кўрсаткичлар киради. Улардан бири айланма маблағларнинг ўз маблағлари (хусусий капитал) билан таъминланиш коэффиентидир (Камут). Ушбу кўрсаткичларни аниқлаш учун корхонанинг оборотда иштирок этаётган ўз маблағларини (Ўмо) айланма маблағлар суммасига (Айм) бўлиш кифоя:

Айм.нинг тез ҳара-
катдаги айланма
маблағлар билан
таъминланиш
коэффициенти
(Кхмт)

Пул маблағлари
ва бош активлар
(Пмба)

$$Кхмт = \frac{Пмба}{Айм}$$

Айм.нинг қисқа
муддатли банк
кредитига
қарамлилик
коэффициенти
(Кбк)

Қисқа муддатли
банк кредити
(Кмбк)

$$Кбк = \frac{Кмбк}{Айм}$$

<p>Айм.нинг қарамлик коэффициенти (К_{чжк})</p>	$Кчжк = \frac{Чжм}{Айм}$
<p>Айм.нинг бутун мулкдаги ҳиссаси (Камх)</p>	$Камх = \frac{Айм}{Б}$
<p>Айланма маб- лағларнинг (Айм) ўз маблағлари би- лан таъминланиш коэффициенти (Камт)</p>	<p>Ўз маблағларининг оборотдаги қисми (У_{хм})</p> $Камут = \frac{Ухм}{Айм}$

$$\text{Камут} = \frac{\dot{Y}_{\text{мо}}}{\text{Ам}}$$

Ушбу кўрсаткичлар I сўм айланма маблағлар суммасига қанча оборотдаги ўз маблағлари (хусусий капитал) суммаси тўғри келишини ифодалайди. Шунини таъкидлаш лозимки, ушбу кўрсаткич ўзи алоҳида бирор молиявий барқарорлик тўғрисида тўлиқ хулоса бериши қийин. Аммо у кўрсаткичлар тизимида бўлиши шарт, чунки айланма маблағларнинг ҳаракатдаги (оборотдаги ўз маблағлари) айланма маблағлар билан таъминланиш даражасини аниқлаганда ушбу кўрсаткичлар бир-бирини тўлдиреди.

Молиявий барқарорликни ифодаловчи айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлардан бири айланма маблағларнинг (Айм) бутун мулкдаги (Б) ҳиссасидир (Камх). Ушбу кўрсаткич барча мулкда айланма маблағларнинг ҳиссаси қанча эканлигидан далолат беради. Бу кўрсаткичнинг корхонадаги миқдори кўпайса яхши. Аммо шунини инобатга олиш лозимки, агар корхона илғор технология билан ишлаётган бўлса, унда асосий воситалар ҳиссаси ошиб боради, агар у технология жараёни билан тўлиқ таъминланган барқарор корхона бўлса, унда ушбу кўрсаткич ҳажми ошади. Шу туфайли таҳлил қилинаётган пайтда қайси объект ўрганилаётганлигига алоҳида эътиборни қаратиш лозим.

Ушбу кўрсаткич ҳажмини аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\text{Камх} = \frac{\text{Айм}}{\text{Б}}$$

Таҳлил жараёнида кўрсаткичлар тизимини қўллашнинг қулайлиги шундаки, ўрганилаётган объектни ҳар жиҳатдан атрофлича қамраб олади. Шу боисдан баъзи кўрсаткичлар ўзи алоҳида унчалик катта аҳамиятга эга бўлмасада, кўрсаткичлар тизимига киритилганки, улар шу объектни ўрганишдан қайсидир жиҳатини тўлиқ баҳолаш учун зарур бўлади. Ушбу фикрни молиявий барқарорликни ифодаловчи барча кўрсаткичлар учун ҳам айтиш мумкин.

Молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичдан бири айланма маблағнинг четдан жалб қилинган маблағларга (капиталга) қарамлик коэффициентидир (Камқ). Бу

кўрсаткични аниқлаш учун четдан жалб қилинган барча маблағлар (капитал) суммасини (Чжк) айланма маблағларнинг умумий суммасига (Айм) бўлиш лозим:

$$\text{Камқ} = \frac{\text{Чжк}}{\text{Айм}}$$

Ушбу кўрсаткич айланма маблағларда четдан жалб қилинган маблағларнинг ҳиссаси қанча эканлигидан далолат беради. Бу кўрсаткичнинг ҳажми қанча камайса, корхона учун шунча яхши, чунки унинг бегоналарнинг маблағига қарамлиги камаяди.

Молиявий барқарорликни ифодаловчи айланма маблағлар билан боғлиқ бўлган муҳим кўрсаткичлардан бири айланма маблағларнинг қисқа муддатли банк кредитига қарамлик коэффицентидир. Ушбу кўрсаткич қисқа муддатли банк кредитининг умумий айланма маблағлардаги ҳиссасини ифодалайди. Четдан жалб қилинган маблағлар ичида банк кредити муҳим эътиборни талаб қиладиган кўрсаткичдир, чунки четдан жалб қилинган маблағларнинг кўпига банк кредити каби юқори фоизда ҳақ тўланмаслиги мумкин. Шу тўғрисида ушбу кўрсаткични ўрганиш, баҳолаш ва таҳлил қилиш усулларини ишлаб чиқиш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Айланма маблағларнинг қисқа муддатли банк кредитига қарамлик коэффицентини (Кбк) аниқлаш учун қисқа муддатли банк кредити суммасини (Кмбк) айланма маблағларнинг умумий суммасига (Айм) бўлиш мумкин:

$$\text{Кбк} = \frac{\text{Кмбк}}{\text{Айм}}$$

Молиявий барқарорликни ифодаловчи яна бир муҳим кўрсаткичлардан бири айланма маблағларнинг оборотдаги ўз маблағлари (умумий ҳаракатдаги маблағлар) билан таъминланиш коэффицентидир (Кхмт). Бунини аниқлаш учун оборотдаги ўз маблағлари (ҳаракатдаги маблағлар) суммасини (Хам) айланма маблағлар ҳажмига (Айм) бўлинади:

$$\text{Кхмт} = \frac{\text{Умумий ҳаракатдаги Айм (Хам)}}{\text{Айм}}$$

Ушбу кўрсаткич оборотдаги ўз маблағларининг умумий Айм.лар таркибида қанча ҳиссага эга эканлигини кўрсатади.

Гаъкидлаганимиздек, ҳозирги ўтиш даврида оборотдаги (ҳаракатдаги) айланма маблағлар қанча кўп бўлса, корхона учун шунча яхши. Таҳлил жараёнида ҳар бир корхонада молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткични амалий маълумотларни қўллаб аниқлаш ва ўрганиш лозим. Бу учун суйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (74-жадвал).

74-жадвал

Молиявий барқарорликнинг айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларининг жорий йилдаги ҳисоб-китоби

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Йил бошида	Йил охирида	Фарқи	
			суммада (+, -)	фоизда, %
Ҳажм кўрсаткичлари				
1. Корхонанинг барча мулки (Б)	1847,5	2064,8	+217,3	111,8
2. Айланма маблағлар (Айм)	1465,1	1637,7	+172,6	111,8
3. Ҳаракатдаги (оборотдаги) ўз маблағлари (хусусий капитал) (Охк)	123,5	124,5	+1,0	100,8
4. Четдан жалб қилинган капитал (Чжк)	1355,2	1533,7	+178,5	113,2
5. Умумий банк кредити (Бк)	1241,8	1413,6	+171,8	113,8
6. Қисқа муддатли банк кредити (Кмбк)	1228,4	1393,5	+165,1	113,4
7. Ўз маблағлари (Ўм)	492,3	531,1	+38,8	107,9
Нисбий кўрсаткичлар				
8. Айланма маблағларнинг хусусий капитал билан таъминланиш коэффиценти (Камхт) (7қ:2қ)	0,336	0,324	-0,012	96,4
9. Айм.нинг бутун мулкдаги ҳиссаси (Камх) (2қ:1қ)	0,793	0,793	—	100,0
10. Айланма маблағларнинг (капиталнинг) қарамлик коэффиценти (Кчжк) (4қ:2қ)	0,925	0,936	+0,011	101,2
11. Айланма маблағларнинг қисқача муддатли банк кредитига қарамлик коэффиценти (Кбк) (6қ:2қ)	0,838	0,851	+0,013	101,6
12. Айм.нинг ҳаракатдаги (оборотдаги) хусусий капитал билан таъминланиш коэффиценти (Кхмт) (3қ:2қ)	0,084	0,076	-0,008	90,5

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, айланма маблағларнинг хусусий капитал билан таъминланиш коэффициенти йил бошида 0,336ни ташкил қилган бўлса, йил охирида 0,324гача камайган, яъни бу 3,6%ни (100–96,4) ташкил қилади. Демак, айланма маблағларнинг хусусий капитал билан таъминланиш даражаси ҳисобот даврида камайган. Бу эса айланма маблағларнинг қарамлик коэффициенти 0,925дан 0,936гача ошишига сабаб бўлган. Демак, айланма маблағлар таркибида четдан жалб қилинган маблағлар улуши йил бошидаги 92,5% ўрнига йил охирига келиб 93,6%гача кўпайган. Биз таҳлил қилаётган корхонада айланма маблағлар таркибида қисқа муддатли банк кредитининг ҳиссаси анча. Ушбу кўрсаткич миқдори йил бошида 83,8%ни ташкил қилган бўлса йил охирига келиб 85,1%ни ташкил қилган. Бу ҳам кўрсатадики, таҳлил қилинаётган объектда айланма маблағлар четдан жалб қилинган маблағларга хусусан банк кредитига анча қарам. Бу кўрсаткичлар корxonанинг молиявий барқарор эмаслигидан далолат беради.

Айланма маблағларнинг ҳаракатдаги ўз маблағлари (хусусий капитали) билан таъминланиш коэффициенти хажми йил бошида 0,084ни ташкил қилган бўлса, йил охирига келиб 0,076ни ташкил қилмоқда. Бу ҳаракатдаги (оборотдаги) хусусий капиталнинг айланма маблағлар таркибида камайганлигидан далолат беради. Корxonанинг молиявий барқарорлигини таъминлаш учун ҳозирги ўтиш даврида оборотдаги хусусий капиталнинг қарамлигини камайтириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш лозим.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, корxonанинг молиявий барқарорлигини таъминлаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш, уларни таҳлил қилиб, хўжалик фаолиятининг ҳамма қирраларини ўрганиш лозимлигини тақозо қилади. Бу муаммо омилли таҳлилни қўллаш орқали ҳал бўлади.

Корxonанинг молиявий барқарорлигига айланма маблағлар билан боғлиқ омилларининг таъсири катта. Уларга захираларнинг ўз маблағлари билан таъминланиш коэффициенти (X_1), захираларнинг моддий айланма маблағлардаги ҳиссасини ифодаловчи коэффициенти (X_2), мод-

дий айланма маблағларнинг умумий активлардаги ҳиссасининг коэффициенти (X_3), четдан жалб қилинган маблағларнинг активлар билан таъминланганлик коэффициенти (X_4) киради. Ушбу омилларнинг натижага таъсирини ҳисоблаш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (75-жадвал).

75-жадвал

Молиявий барқарорликнинг ўзгаришига айланма маблағлар билан боғлиқ омиллар таъсирининг ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Асос даври	Ҳисобот даври	Фарқи (+, -)	Индекси (i)
1. Захираларнинг ўз маблағлари билан таъминланиш коэффициенти (X_1)	1,372	1,667	+0,295	1,215
2. Захираларнинг моддий айланма маблағлардаги ҳиссасининг коэффициенти (X_2)	0,530	0,450	+0,080	0,849
3. Моддий айланма маблағларнинг умумий активлардаги ҳиссасининг коэффициенти (X_3)	0,606	0,619	+0,013	1,021
4. Четдан жалб қилинган маблағларнинг активлар билан таъминланганлик коэффициенти (X_4)	1,787	1,865	+0,078	1,044
5. Молиявий барқарорлик (У)	0,787	0,865	+0,078	1,099

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, молиявий барқарорликнинг умумлашган кўрсаткичи, яни ўз маблағларининг четдан жалб қилинган маблағларга нисбати ҳисобот даврида ўтган асос йилига нисбатан 9,9%га ошган ёки унинг коэффициенти 0,787дан 0,865гача яъни 0,078га кўпайган.

Натижа (У) билан ушбу омиллар ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги мультипликатив моделда ўз ифодасини топади:

$$U = X_1 \times X_2 \times X_3 \times X_4 = \prod_{i=1}^4 X_i \quad (i = \overline{1,4})$$

Ушбу боғлиқликка таҳлилнинг анъанавий усулларидан бир қанчасини қўллаган ҳолда натижа ўзгаришига омил-

лар таъсирини аниқлаш мумкин. Мазкур жадвал маълумотларига индекс усулини қўллаган ҳолда аниқлаш йўлларини кўриб чиқамиз.

1. Захираларнинг ўз маблағлари билан таъминланиш коэффициентининг 0,295га ошганлиги молиявий барқарорлик даражасини 0,169 коэффициентга оширган:

$$\Delta U_x = (U \times ix_1) - U = (0,787 \times 1,215) - 0,787 = +0,169.$$

2. Захираларнинг моддий айланма маблағлардаги ҳиссасининг 0,080 коэффициентга камайиши молиявий барқарорлик даражасини 0,144 коэффициентга камайтирган:

$$\begin{aligned} \Delta U_x &= (U \times ix_1 \times ix_2) - (U \times ix_1) = \\ &= (0,787 \times 1,215 \times 0,849) - (0,787 \times 1,215) = -0,144. \end{aligned}$$

3. Моддий айланма маблағларнинг умумий активлардаги ҳиссаси коэффициентининг 0,013га ошганлиги натижа ҳажмини ҳисобот даврида 0,017 коэффициентга оширди:

$$\begin{aligned} \Delta U_x &= (U \times ix_1 \times ix_2 \times ix_3) - (U \times ix_1 \times ix_2) = \\ &= (0,787 \times 1,215 \times -0,849 \times 1,021) - \\ &\quad - (0,787 \times 1,215 \times 0,849) = +0,017. \end{aligned}$$

4. Четдан жалб қилинган маблағларнинг барча активлар билан таъминланганлик коэффициенти 0,078га ошган. Бу омил натижасида молиявий барқарорлик 0,036 коэффициентга кўпайган:

$$\begin{aligned} \Delta U_x &= U_x - (U \times ix_1 \times ix_2 \times ix_3) = \\ &= 0,865 - (0,787 \times 1,215 \times 0,849 \times 1,021) = +0,036. \end{aligned}$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фикрига тенг бўлиши керак:

$$0,169 - 0,1444 + 0,017 + 0,036 = +0,078.$$

Шундай қилиб молиявий барқарорликни таъминлаш учун айланма маблағлар билан боғлиқ омилларни қайси йўналишда яхшилаш йўлларини ишлаб чиқиш учун тегишли маълумотларга эга бўлинди. Бу учун энг аввало салбий таъсир қилган омилларга эътибор қаратилади ва уларни яхшилаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

7.4. Молиявий барқарорликни таъминлаш йўллари (хулоса ўрнида)

Корхонанинг молиявий барқарорлиги деганда унинг фаолиятини молиявий жиҳатдан узлуксиз бир маромда таъминлаб туришни тушунмоқ лозим. Молиявий жиҳатдан таъминланиш фақатгина молиявий ресурслар билан таъминланиш эмас, балки унинг жуда кўп қирралари, тамойиллари мавжуд. Чунки хўжалик фаолиятининг узлуксиз содир бўлиб туриши учун биргина молиявий ресурслар етарли эмас. Бу ресурсларнинг таъминланиши учун бошқа моддий, меҳнат каби бир қанча ресурсларнинг ҳам етарли миқдорда бўлиши лозим. Шу туфайли молиявий барқарорликни баҳолаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланганлиги бежиз эмас.

Корхона молиявий барқарорлигини таъминлаш жуда кўп омилларга боғлиқ. Бунга энг аввало, корхона хусусий капиталининг кўпайиши, ундан самарали фойдаланишни киритиш мумкин. Корхона хусусий капиталининг кўпайишини биринчи марта таъсисчиларнинг ҳисобидан ташкил топган Низом (устав) жамғармаси орқали таъминласа, кейинчалик корхона фаолияти давомида олинган фойдадан ажратмалар эвазига кўпайтириб бориш мумкин.

Шу туфайли хусусий капитални кўпайтириш учун энг аввало, корхона фойдасини кўпайтириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш лозим. Корхонанинг фойдаси ҳар қандай хўжалик фаолиятининг натижаси бўлиб қолмасдан, балки самарали фаолият натижасидир. Масалан, савдо корхонасининг фаолияти товарни олиб келиб унинг устига бирор устама қўйиб сотиш билан корхонага ҳамиша фойда келтирмайди, балки унинг миқдори барча харажатларини қоплайдиган бўлиши лозим. Аммо савдо устамасининг ҳам чегараси бор. Биринчидан, бу қонунлар билан чегараланган бўлса, иккинчидан, нархга таъсири орқали истеъмолчилар талаби билан ҳам чегаралангандир. Шу туфайли фақат устамани ошириш эвазига эмас, балки тегишли муомала харажатларини камайтириш ва оборотни кўпайтириш эвазига ҳам фойда суммасини оширишга эришмоқ лозим.

Ҳозирги шароитда корхоналарнинг жуда кўп харажати банклардан олинган қарз учун тўланадиган фоизга ва транспорт харажатига кетмоқда. Шу туфайли корхона имкони борича оборотдаги маблағларда ўз маблағининг улушини кўпайтириши ва ниҳоят барча оборот маблағларини ўзининг ҳисобидан қоплаши лозим. Бунда банкка тўланадиган фоиздан ҳолис бўлади.

Ҳозирги шароитда, таъкидлаганимиздек, корхонанинг жуда кўп харажатлари бошқа транспортдан фойдаланганлик эвазига сарф қилинмоқда. Шу туфайли асосий воситаларни шакллантиришда унинг ҳиссасида фаол қисмини кўпайтириш ва жисмоний меҳнатини енгиллаштирувчи ускуналарни сотиб олиш мақсадга мувофиқдир. Агар корхонанинг транспорт воситаси бўлса, у фақат корхона зарарини камайтирибгина қолмасдан, балки фойда олишни ҳам таъминлаши мумкин. Шу туфайли молиявий барқарорликни баҳолаганда асосий воситалар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Ишлаб чиқариш технологияси тез ўзгараётган, фан-техника тараққиёти жадаллашаётган пайтда асосий воситаларни жуда тез янгилашни тақозо қилади. Бу эса унинг амортизацияси меъёрини кўпайтиришни талаб қилади. Шундай экан, асосий воситаларнинг ҳам янгиланиши илғор технологияни узлуксиз равишда жорий қилишни таъминлаш чора-тадбирларини ҳам ишлаб чиқиш лозим.

Молиявий барқарорликни таъминлашнинг асосий йўлларида бири корхона дебитор қарзларининг кўпаймаслик чорасини кўришдир. Ҳозирги пайтда жуда кўп фирмалар ва корхоналар молиявий жиҳатдан барқарор эмас. Бундай ноишоним субъектлар билан иқтисодий муносабатда бўлиш жуда эҳтиёткорликни талаб қилади. Бундай корхоналарга товар бериш, пул ўтказиш ҳаракатдаги маблағни ўлик маблағга айланттириш билан баробар. Шу туфайли бундай хўжалик операцияларини содир қилишдан олдин ҳамкор субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятини ҳам чуқур ўрганишни талаб қилади.

Молиявий барқарорликни таъминлашда четдан жалб қилинган маблағлар, хусусан банк кредитининг ҳам роли катта. Корхонанинг молиявий потенциали таркибида чет-

дан жалб қилинган маблағлар ҳиссаси камайиб бориши лозим. Банк кредити фоиз юқори бўлиб турган ҳозирги шароитда ҳар бир корхона имкони бориचा ундан кам фойдаланиши мақсадга мувофиқдир. Иш барқарорлашиб, ишлаб чиқариш ёки савдо фаолияти бир меъёрга тушиб олган пайтдагина банк кредитидан фойдаланиш маълум даражада яхши натижа бериши мумкин. Шу туфайли молиявий барқарорликни таъминлаш учун банк кредитидан фойдаланиш вақтини, унинг ҳажмини ҳам билишни талаб қилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида, айниқса ҳозирги ўтиш даврида корхонанинг молиявий қарам бўлиб қолишига йўл қўймаслик лозим. Бу ҳолат эркин рақобат шароитида янада муҳимдир. Шу туфайли корхона раҳбарлари корхонани молиявий қарамликдан сақлаш орқали унинг барқарорлигини таъминлаш чора-тадбирларини кўриши мақсадга мувофиқдир.

Хулоса қилиб шунини таъкидлаш лозимки, корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаш бу бир ёқлама ёки мавсумий иш эмас. У доим амалга оширилиши лозим бўлган кенг қамровли, кўп қиррали иқтисодий ишдир. Шу туфайли молиявий барқарорликни баҳолаш ва уни таҳлил қилиш ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида катта аҳамиятга эга.

8-боб. КОРХОНАНИНГ МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР ТАҲЛИЛИ

8.1. Молиявий натижаларни таҳлил қилишнинг вазифалари ва маълумотлар манбаи

Мавзунинг мақсади — молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини, уларнинг «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»да ифодаланишини, ҳар бир кўрсаткичнинг аниқланиш йўллари, молиявий натижаларнинг умумлашган кўрсаткичлари таҳлилинини ёритишдан иборат.

Молиявий натижалар таҳлили молиявий таҳлилнинг таркибий қисми ҳисобланади. Ушбу мавзунинг таҳлил қилишда бевосита корхонанинг охириги натижаси, яъни фойда ва рентабелликни ифодаловчи кўрсаткичлари ўрганилади. Аммо ушбу кўрсаткичлар бозор муносабатлари шароитида бир қанча омиллар таъсирида, кўпгина манбалар ҳисобидан шаклланади. Шу туфайли, корхона молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлилининг қўлами анча кенгайган.

Молиявий натижаларни таҳлил қилиш, энг аввало, сотилган маҳсулотни ўрганишдан бошланади. Барча харажатларни қоплаб даромад олишни таъминлайдиган кўрсаткич бу сотилган маҳсулот учун тушган пул тушумидир. Ундан қўшилган қиймат солиғи, акцизларни тўлаб соф тушумни аниқлаш мумкин.

Демак, молиявий натижаларнинг асосий манбаси, бу сотишдан тушган тушумдир. Шу туфайли ушбу кўрсаткичга молиявий натижалар ўзгаришига таъсир қилувчи омил сифатида қаралиши лозим.

Навбатдаги бажариладиган амал сотишдан тушган ялпи молиявий натижани аниқлашдан иборатдир. Бу учун сотишдан олинган соф тушумдан унинг ишлаб чиқариш таннархини айириш кифоя. Демак, молиявий натижалар таркибида маҳсулотни (иш, хизматни) ишлаб чиқариш харажатлари ҳам ифодаланади. Лекин ушбу кўрсаткичга таҳлилда молиявий натижаларга таъсир қилувчи омиллар сифатида қаралади.

Корхона молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар таркибида сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар ва асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромадлари ва қилинадиган харажатларини ифодаловчи кўрсаткичлари ҳам мавжуд. Ушбу харажатлар (даромадлар) сотишдан тушган ялпи молиявий натижадан чегирилиб асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижасини келтириб чиқариш мумкин.

Кўриниб турибдики, кўрсаткичларнинг қўлами кенгайиши билан уларга таъсир қилувчи омиллар ҳам кенгайиб бормоқда. Демак, молиявий натижаларнинг шаклланишидаги ўзаро боғлиқлик ҳам мураккаблашиб бормоқда.

Бозор муносабатлари шароитида корхонанинг молиявий натижаси бевосита унинг молиявий фаолиятига ҳам боғлиқ қолмоқда. Шу туфайли бир қанча кўрсаткичлар корхонанинг молиявий фаолияти билан боғлиқ кўрсаткичлардир. Булар жумласига, уюшма ва шуъба корхоналаридан олинган дивидендлар, бошқа олинган дивидендлар, уюшма ва шуъба корхоналаридан олинган ва берилган қарзлар бўйича фоизлар, бошқа тўланган ва олинган фоизлар, валюта курсининг фарқи, молиявий фаолият бўйича бошқа даромад ва харажатлар киради. Ушбу кўрсаткичларни корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаларига кўшиб корхона умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси аниқланади. Ушбу кўрсаткич корхона молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичларнинг тўртинчиси бўлиб ҳисобланади. Эркин иқтисодиёт шароитида молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар таркибига фавқулодда олинган фойда ва тўланган зарарнинг ҳам бўлиши мумкин экан. Агар олдинги кўрсаткичга ушбу омил таъсири инobatта олиңса, корхона молиявий натижаларини ифодаловчи навбатдаги кўрсаткич — солиқ тўланганга қадарги умумий молиявий натижа келиб чиқади.

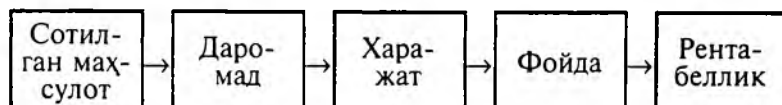
Энди улар таркибидан соф фойдани аниқлаб олиш учун мазкур кўрсаткичдан даромад (фойда) солиги ҳамда бошқа солиқ ва ажратмаларни айириб ташлаш лозим.

Ушбу жараён ҳар бир корхонанинг «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» (ОКУД бўйича 2-шакл)ида ўз аксини топади. Шу туфайли молиявий натижаларни таҳлил

қилганда асосий манба сифатида ушбу ҳисобот олинади. Шу билан бирга таҳлил жараёнида корхонанинг «Бухгалтерия баланси» (1-шакл), «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома» (2а-шакл), «Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги маълумотнома» (3-шакл), «Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот» (4-шакл), «Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот» (5-шакл), «Молиявий-иқтисодий ҳолат бўйича маълумотнома» (2б-шаклга 1-илова) каби ҳисоботлари, маълумотлари ва ҳисоб-китоблари қўлланилади.

Ушбу маълумотлардан корхонанинг молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини шакллантириш мумкин.

Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг бир-бирига боғлиқлиги қуйидагича ифодаланади.

Таҳлил жараёнида ушбу боғлиқликнинг ҳамма тизими ўрганилади. Бу унинг вазифасини тўғри белгилаб олишни тақозо қилади. Корхонанинг молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш вазифаси қуйидагилардан иборат:

- молиявий натижаларни ифодаловчи барча кўрсаткичларнинг тўғри аниқланганлигини текшириш;
 - молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг ҳисобот давридаги ўзгаришига баҳо бериш;
 - ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бирига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш;
 - молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг бир-бирига боғлиқлигини аниқлаш ва уларнинг соф фойда ўзгаришига таъсирини ҳисоблаш;
 - рентабеллик кўрсаткичларига баҳо бериш;
 - унинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;
 - фойда ва рентабелликни оширишнинг ички имкониятларини ахтариб топиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш.
- Ушбу вазифани бажариш корхона молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаб олишни тақозо қилади.

8.2. Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими*

Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими унинг даромадлари, фойдаси ва рентабеллиги билан боғлиқ кўрсаткичлардир. Булар қуйидагилардан иборат:

Даромадлар

1. Сотишдан олинган даромад
2. Асосий фаолиятдан олинган даромад
3. Молиявий фаолиятдан олинган даромад
4. Фавқулоддаги (тасоддий) даромад.

Фойда турлари

1. Сотишдан олинган фойда
2. Асосий фаолиятдан олинадиган фойда (зарар)
3. Молиявий фаолиятдан олинадиган фойда (зарар)
4. Фавқулоддаги (тасоддий) фойда (зарар)
5. Солиқ тўланганга қадарги фойда
6. Соф фойда

Рентабеллик кўрсаткичлари

1. Иқтисодий салоҳият рентабеллиги
2. Молиявий салоҳият рентабеллиги
3. Ўз маблағлари рентабеллиги
4. Барча активлар рентабеллиги
5. Сотилган маҳсулотнинг рентабеллиги
6. Акциянинг рентабеллиги
7. Таҳлил мақсадидан келиб чиқадиган бошқа рентабеллик кўрсаткичлари.

Ушбу гуруҳларда келтирилган молиявий натижаларни ифодаловчи муҳим кўрсаткичларни аниқлаш усулини қуйидаги чизмада кўриб чиқиш мумкин (43-чизма).

Ушбу чизмалардаги кўрсаткичларни молиявий ҳисоботнинг 2-шаклига «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»га асосан корхона молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичларнинг ҳисобот йилидаги ҳолатини аниқлаш усуллари кўриб чиқиш мумкин:

$$\begin{aligned} \text{Ямн} (852,8) &= \text{Ст} (5694,5) - \text{Тн} (4841,7) \\ \text{Афмн} (711,7) &= \text{Ямн} (852,8) - \text{Дх} (98,3 + 80,0) + \text{Бд} (37,2) \end{aligned}$$

* Ушбу параграф А.А.Абдиев билан ҳаммуаллифликда ёзилган.

Корхонада молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш йўллари

Сотишдан тушган ялли молиявий натижа (Ямн)	=	Маҳсулотни (иш, хизматни) сотишдан келган соф тушум (Ст)	-	Сотилган маҳсулот (иш, хизмат) таннархи (Тн)		
Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси (Мфмн)	=	ЯМН	-	Давр харажатлари (Дх)	+	Бошқа операцион даромадлар (Бд)
Молиявий фаолият натижаси (Мфн)	=	Молиявий фаолиятдан келган даромадлар (Мфд)	-	Молиявий фаолиятга кетган харажатлар (Мфх)		
Тасодифий (фавқулотда) фойда ёки зарар (Тф) (Тз)	=	Тасодифий даромад (Тд)	-	Тасодифий харажат (Тх)		
Солиқ тўланганга қадарги умумий молиявий натижа фойда (Яф)	=	Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси (Мфмн)	+	Мфн	+	Тф
Соф фойда (Сф)	=	Солиқ тўланганга қадарги умумий молиявий натижа фойда (Яф)	-	Солиқлар ва ажратмалар (С)		
Тақсимланмаган фойда (Тмф)	=	Соф фойда (Сф)	-	Дивидендлар (Дв)		

$$\text{Мфн (80,4)} = \text{Дб 4,7} + \text{Шк 2,9} - \text{Бтф 27,5} + \text{Вкф 7,1} + \text{Бмф 93,2}$$

$$\text{Яф (800,4)} = \text{Афмн (711,7)} + \text{Мфн (80,4)} + \text{Тф (8,3)}$$

$$\text{Сф (496,2)} = \text{Яф (800,4)} - \text{С (248,5 + 55,7)}$$

$$\text{Тмф (396,2)} = \text{Сф (496,2)} - \text{Дв (100,0)}$$

Ушбу кўрсаткичларни корхонанинг молиявий натижалари тўғрисидаги ҳисоботидан олиш мумкин. Унинг шакли 76-жадвалда келтирилган.

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот

Кўрсаткичлар	Сатр ра-қам-лари	Ўтган йилнинг шу даврида		Ҳисобот даврида	
		даро-мадлар (фойда)	хара-жатлар (зарар)	даро-мадлар (фойда)	хара-жатлар (зарар)
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот (иш, хизмат)ни сотишдан тушган тушум	010	5728,6	×	6883,6	×
Кўшилган қиймат солиғи	020	×	799,1	×	831,3
Ақизлар	030	×	346,2	×	357,8
Сотишдан олинган соф гушум (даромад) (010-020-030)	050	4583,3	×	5694,5	×
Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннарни	060	×	3951,2	×	4841,7
Сотишдан тушган ялли молиявий натижа (050-060)	070	632,1		852,8	
Сотиш харажатлари	080	×	85,4	×	98,3
Маъмурий харажатлар	090	×	67,0	×	80,0
Асосий фаолиятнинг бош-қа жараёнларидан даро-мадлари ва харажатлари	100	31,3		37,2	
Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси (фойда ёки зарар) (070-080-090 ±100)	110	511,0		711,7	
Уюшма ва шубба корхоналаридан олинган дивидендлар	120		×		×
Бошқа олинган дивидендлар	125	3,5	×	4,7	×
Уюшма ва шубба корхоналаридан олинган ва берилган қарзлар бўйича фойзлар	130	4,2		2,9	

Кўрсаткичлар	Сатр ра- қам- лари	Ўтган йилнинг шу даврида	
		даро- маллар (фойда)	хара- жатлар (зарар)
1	2	3	4
Бошқа тўланган ва олинган фойзалар	135		21,6
Валюта курс фарқи	140	5,8	
Молиявий фаолият бўйича бошқа дароматлар ва харажатлар	145	79,3	
Умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси (фойда ва зарар) (110+125+130-135+140+145)	150	582,2	
Фавқулоддаги (тасодифий) фойда ва зарар	160	11,4	
Солиқ тўланганга қадарги умумий молиявий натижа (фойда) (150+160)	170	593,6	
Фойдадан (дароматдан) солиқ	180	×	200,0
Бошқа солиқлар, тўловлар ва ажратмалар	190	×	25,6
Ҳисобот давридаги соф фойда (170-180-190)	200	368,0	

Ушбу жадвал маълумотларида корхона натижаларини ифодаловчи кўрсаткичларнинг келтирилган. Ушбу маълумотлар мазкур таҳлил қилиш учун асосий манба бўлиши мумкин. Шу туфайли иқтисодий таҳлил жараёнида шундай шаклларида кенг фойдаланилади. Чунки бошқариш таҳлил натижасида амалга оширилган ишларнинг қайси қисмида ифодаланганидан кўра, қайси қисмида зарар қилганини аниқлаш мумкин. Шунинг учун мақсадга ўз вақтида эришилади.

8.3. Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар умумий ҳажмининг таҳлили

Молиявий натижаларни ифодаловчи даромадлар ва фойда билан боғлиқ кўрсаткичларга ҳисобот бўйича 8 та кўрсаткич киради. Корхона молиявий натижаларини таҳлил қилганда, энг аввало, ушбу кўрсаткичларнинг ўзгаришини аниқлаш лозим. Бу учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қилиш мумкин (77-жадвал).

77-жадвал

Корхонанинг ҳисобот йилида олган даромадларини асосий турлари бўйича таҳлил қилиш

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўсиш суръати, %
1. Маҳсулот (иш, хизмат)ни сотишдан тушган тушум (Ят)	5728,6	6883,6	+115,5	120,2
2. Сотишдан олинган соф тушум (даромад) (Ст)	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
3. Сотишдан тушган ялли молиявий натижа (Ямн)	632,1	852,8	+220,7	134,9
4. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси (фойда ёки зарар) (Афмн)	511,0	711,7	+200,7	140,6
5. Умумҳўжалик фаолиятининг молиявий натижаси (Мфн)	582,2	792,1	+209,9	136,1
6. Фавқуллодлаги (тасодифий) фойда ва зарар (Тф)	11,4	8,3	-3,1	72,8
7. Солиқ тўланганга қадарги умумий фойда (5қ+6қ) (Яф)	593,6	800,4	+206,8	134,8
8. Соф фойда (Сф)	368,0	496,2	+128,2	134,8

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, маҳсулот (иш, хизмат)ни сотишдан тушган тушум, яъни молиявий натижаларни шакллантирувчи асосий кўрсаткич шу таҳлил қилинаётган йилда 120,2% ошган. Бироқ, сотишдан олинган соф тушумнинг ўсиш суръати ундан ҳам кўпроқ, яъни 124,3%ни ташкил қилади. Бу ҳолат кўрсатадики, корхона тўлайдиган солиқларнинг ўсиш суръати маҳсулотни (иш, хизматни) сотишдан тушган тушумга нисбатан анча кам бўлган. Шу даврда унинг миқдори $103,8\% \text{ни} \{ (831,3+357,8) \times 100 : (799,1+346,2) \}$ ташкил қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳисобот даврида маҳсулотнинг (иш, хизматнинг) таннархи ўтган йилга нисбатан ошган, лекин, ўсиш суръати сотишдан олинган соф тушумнинг ўзгариш суръатига нисбатан анча кам бўлган. Бу мазкур даврда 122,3%ни (4841,7:3951,2×100) ташкил қилган. Натижада сотишдан тушган ялпи молиявий натижанинг ўсиш суръати 134,9% ни ташкил қилган. Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг ўсиш суръати бир-бирига нисбатан ошиб боришини ижобий ҳолат сифатида баҳолаш мумкин.

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси ҳам шу ҳисобот даврида 140,6% ўсган. Бу кўрсаткичнинг миқдори ҳам олдинги кўрсаткичларга нисбатан юқори. Демак, ушбу кўрсаткични шакллантиришда иштирок этадиган сотиш ва маъмурий харажатлар ҳам анча тежалганлигидан далолат беради. Ҳақиқатда ушбу харажатларнинг ўсиш суръати мазкур таҳлил даврида 116,8%ни $[(98,3+80,0) \times 100:85,4+67,0]$ ташкил қилади.

Корхонанинг молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлардан умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси бироз олдингисига нисбатан камайган. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси 140,6% ўсган бир пайтда ушбу кўрсаткичнинг ўсиш суръати 136,1%ни ташкил қилади. Бу ўзгариш мазкур кўрсаткични шакллантирувчи омиллар эвазига амалга ошган. Хусусан, корхона оладиган дивидендлар, берилган қарзлар учун олинадиган фоизлари, валюта курсидан олинадиган фарқ, молиявий фаолият бўйича бошқа даромадлар (харажатлар) ўсишига қарамасдан уларнинг ўзгариш суръати бир оз паст бўлган. Ушбу кўрсаткичларнинг ўсиш суръати ҳаммасини жамлаганда 88,6%ни $[(3,5+4,2-21,6+5,8+79,3) \times 100:(4,7+2,9-27,5+7,1+93,2)]$ ташкил қилади, яъни ўтган йилга нисбатан 11,4%га кам бўлган.

Ҳисобот даврида корхонада олинган тасодифий фойда ўтган йилга нисбатан 27,2% кам бўлган (100,0–72,8). Натижада солиқ тўланганга қадарги умумий фойданинг ҳам ўсиш суръати (134,8%) ўзидан олдинги кўрсаткичга нисбатан (136,1%) паст бўлган. Шу ҳисобот йилида фойдадан (даромаддан) тўланадиган солиқ ставкасининг ўзгар-

май қолганлиги соф фойда ўзгариш суръатига таъсир қилмаган. Натижада ушбу кўрсаткичнинг ҳам ўсиш суръати 134,8%ни ташкил қилган.

Кўриниб турибдики, молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ экан. Бу боғлиқлик корхона рентабеллигини аниқлаш жараёнида ҳам яққол намоён бўлади.

8.4. Корхонада фойда таҳлили*

Мавзу мақсади — 1995 йил 1 январдан жорий қилинган харажатлар таркиби тўғрисидаги Низомга асосан фойда кўрсаткичларининг янги тизимини аниқлаш ва уларнинг таҳлил қилиш усулларини, фойда ўзгаришига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш йўллари кўрсатишдан иборатдир.

Ушбу мақсадни амалга ошириш учун мазкур параграфда қуйидаги масалалар кўрилади:

- корхонанинг молиявий манбалари;
- молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш усули;
- соф фойданинг шаклланиш чизмаси;
- фойда турларининг аниқланиш усуллари;
- фойда ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар ва уларни ҳисоблаш усули.

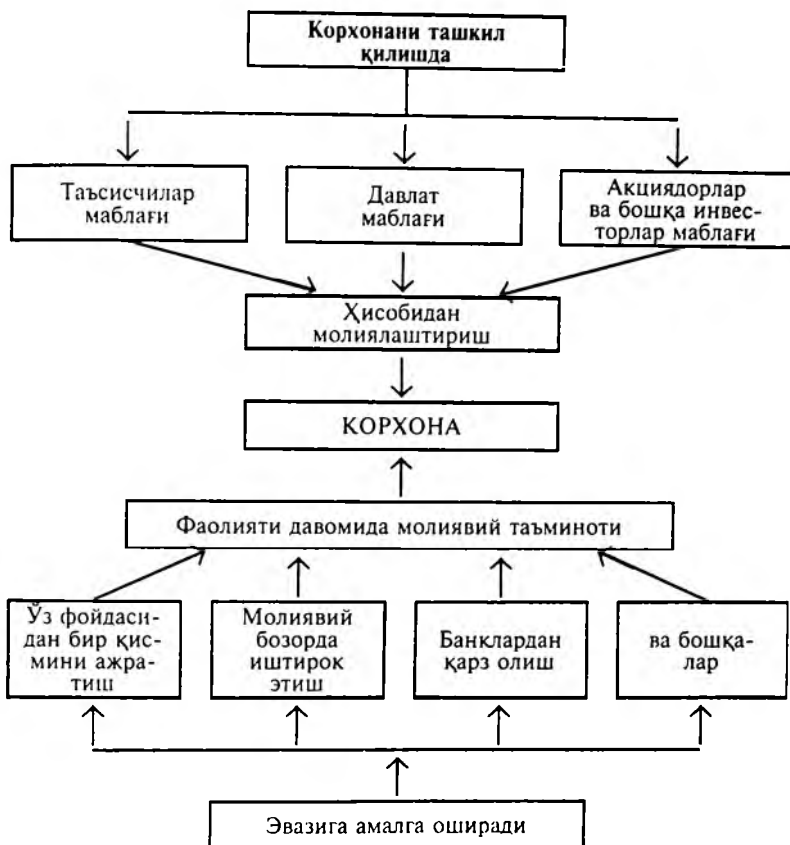
Корхонанинг молиявий манбаларини аниқлаш молиявий натижалар таҳлилида муҳим аҳамиятга эга, чунки яратилган фойданинг кимга ва қандай тақсимланиши айнан шу манбаларнинг шаклланишига боғлиқ.

Эркин иқтисодиёт шароитида корхонани ташкил қилиш турли мулк эгалари ва турли маблағлар эвазига шаклланади. Шу туфайли уларнинг ташкил бўлиш манбаларининг чизмасини кўриб чиқишни мақсадга мувофиқ деб топдик (44-чизма).

Чизмадан кўриниб турибдики, корхонани ташкил қилишда ва унинг фаолияти давомида молиявий манбаларнинг шаклланиши турли экан. Корхонани ташкил қилишда таъсисчилар маблағи, давлат маблағи, акциядорлар ва бошқа инвесторлар маблағи ҳисобидан молиялаш-

* Ушбу параграф А.А.Абдиев билан ҳаммуаллифликда ёзилган.

Корxonани ташкил қилишда ва унинг фаолияти давомида молиявий манбаларни шакллантириш

тирилса, унинг фаолияти давомида молиявий таъминоти ўз фойдасидан бир қисмини ажратиш, молиявий бозорда иштирок этиш, банклардан қарз олиш ва бошқа манбалар эвазига амалга оширилар экан.

Айнан корxonанинг соф фойдаси молиявий натижаларнинг асосий кўрсаткичи ҳисобланади. Унинг ҳам тўпланиши ва ишлатилиши ўзига хос хусусиятга эга. Ушбу ҳолатни куйидагича тасвирлаш мумкин (45-чизма).

Фойданинг тўпланиши корxonанинг қайси соҳага ман-

Фойданинг шаклланиши ва ишлатилиши

сублигига боғлиқ. Агар у ишлаб чиқариш корхонаси бўлса, фойданинг асосий манбаи ишлаб чиқариб сотилган маҳсулотдан тушум бўлади. Агар у хизмат кўрсатишга дахлдор корхона бўлса фойданинг асосий қисми хизмат кўрсатиш эвазига олган тушумдан иборат бўлади ва ҳ.к. Шу туфайли таҳлил жараёнида қайси соҳа ўрганилаётган бўлса, унинг фаолиятдан келиб чиқмоқ мақсадга мувофиқдир.

8.4.1. Сотишдан олинган соф тушум таҳлили

Сотишдан олинган соф тушумни корхонанинг ялпи фойдаси деб ҳам аташ мумкин. Бу одатда сотилган маҳсулотнинг умумий қийматидан унинг таннархини айириш йўли билан аниқланади. Аммо шу икки кўрсаткич замирида маҳсулотнинг қиймати, миқдори, баҳо ўзгариши, таннархдаги тебранишлар мужассам этилган. Шу туфайли ялпи фойданинг вужудга келишида бевосита шу омиллар таъсирини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Буни амалга ошириш учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (78-жадвал).

**Ялпи фойда ўзгаришига таъсир этувчи
омиллар ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Асос йилида	Ҳисобот йилидаги маҳсулот шу давр баҳоси ва асос йилидаги таннарх билан	Ҳисобот йилидаги маҳсулот асос йилидаги баҳо ва ҳисобот йилидаги таннарх билан	Ҳисобот йилида
1. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)нинг тула таннархи	3951,2	3951,2	4841,7	4841,7
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат) қиймати	4583,3	5694,5	4745,4**	5694,5
3. Ялпи фойда* (2қ-1қ)	632,1	1743,3	-96,3	852,8

* Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)дан олинган ялпи фойда.

** Вилоят статистика ва истиқболни белгилаш бошқармасининг ҳисоботига асосан баҳо индекси 1,2га тенг.

Жадвал маълумотлари кўрсатадики, ялпи фойда шу давр мобайнида 220,7 минг (852,8-632,1) сўмга ошган. Унинг ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Сотилган маҳсулот ҳажмининг кўпайиши:

$$\begin{aligned}\Delta\Phi_{см} &= (С_{м1} - Т_{н0}) - (С_{м0} - Т_{н0}) = \\ &= 1743,3 - 632,1 = +1111,2.\end{aligned}$$

2. Таннархнинг ошганлиги:

$$\begin{aligned}\Delta\Phi_{тк} &= [(С_{м1}/i_p) - Т_{н1}] - (С_{м1} - Т_{н0}) = \\ &= -96,3 - 1743,3 = -1839,6.\end{aligned}$$

3. Баҳонинг ошганлиги:

$$\begin{aligned}\Delta\Phi_{б} &= (С_{м1} - Т_{н1}) - [(С_{м1}/i_p) - Т_{н1}] = \\ &= 852,8 + 96,3 = +949,1.\end{aligned}$$

Барча омиллар таъсири:

$$\Delta\Phi = 1111,2 - 1839,6 + 949,1 = +220,7.$$

Корхонада ялпи фойда маълум аҳамиятга эга, чунки у барча молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар негизини ташкил қилади. Аммо ҳўжалик фаолиятининг пировард натижаси соф фойдага эришиш билан белгиладнади. Шу туфайли иқтисодий таҳлилда соф фойдани ўрганиш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

8.4.2. Корхонада соф фойданинг шаклланиши

Корхонада соф фойданинг шаклланиш жараёни бутун молия-хўжалик фаолиятини қамраб олади. Бу ерда маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш, сотиш ва маъмурий харажатларни тежаш, молиявий фаолият натижасида ижобий салдога эришиш, тасодифий фойдага муяссар бўлиш, солиқ ставкаси ўзгармаган ҳолда солиқ объектини кўпайтириш эвазига солиқ суммасини камайтириш каби бир қанча босқичлар мужассам. Уларнинг кетма-кетлигини куйидагича ифодалаш мумкин.

	Маҳсулотни (иш, хизматни) сотишдан тушган соф тушум
—	Шу сотилган маҳсулот (иш, хизмат)нинг ишлаб чиқариш таннархи
=	Сотишдан тушган ялпи молиявий натижа
—	Давр харажатлари (сотишга, бошқаришга ва бошқа маъмурий харажатлар)
±	Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромадлар ва харажатлар
=	Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг натижаси
±	Молиявий фаолият натижаси (олинган дивидендлар, фоизлар, берилган фоизлар, валюта курс фарқи) фойда (+), зарар (—)
=	Умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси
±	Фавқулоддаги (тасодифий) фойда (+) ёки зарар (—)
=	Солиқ тўлаганга қадарги умумий молиявий натижа — фойда
—	Солиқлар ва ажратмалар
=	Соф фойда
—	Тўланган дивидендлар
	Балансда кўрсатиладиган тақсимланмаган фойда

Ушбу чизма молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлашнинг мумтоз чизмаси бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги пайтда амалдаги меъёрий ҳужжатлар молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг шаклланиши айнан шу тарзда ифодалашни тақозо қилади. Ушбу ҳолат молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун ҳам услубий жиҳатдан ёндашишга асосдир.

Ушбу кетма-кетликка асосланиб корхона соф фойдасининг шаклланиши ва уларнинг бир-бири билан боғлиқлигини кўриб чиқиш мумкин. Бу тadbирни амалга ошириш учун суйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (79-жадвал).

79-жадвал

Корхонада соф фойданинг шаклланиш ҳисоб-китоби

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўсиш суръати, %
1. Маҳсулотни сотишдан келган соф тушум (қийматга кўшилган солиқ ва акцизларсиз)	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
2. Сотилган маҳсулот таннархи (иш, хизмат)	3951,2	4841,7	+890,5	122,5
3. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат) дан олинган молиявий натижа (1қ-2қ)	632,1	852,8	+220,7	134,9
4. Давр харажатлари (маҳсулотни сотиш, бошқарув ва бошқа маъмурий харажатлар)	152,4	178,3	+25,9	117,0
5. Бошқа операцион даромадлар	31,3	37,2	+5,9	118,8
6. Асосий фаолиятдан олинган даромадлар натижаси (фойда +, зарар -) (3қ-4қ+5қ)	+511,0	+711,7	+200,7	140,6
7. Молиявий фаолият натижаси (+, -)	+71,2	+80,4	+9,2	112,9
8. Тасодифий (фавқулодда) фаолият натижаси (фойда +, зарар -)	+11,4	+8,3	-3,1	72,8
9. Солиқ тўланганга қадарги фойда (6қ±7қ±8қ)	593,6	800,4	+206,8	134,8
10. Солиқлар ва ажратмалар суммаси	225,6	304,2	+78,6	134,8
11. Соф фойда (9қ-10қ)	368,0	496,2	+128,2	134,8

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонанинг соф фойдаси ҳисобот йилида 128,2 минг сўмга ёки 134,8%га ўсган. Бу ўзгариш жуда кўп омиллар эвазига содир бўлган. Ушбу омиллар таъсирини шу жадвал маълумотлари асосида аниқлаш мумкин. Бу омиллар гуруҳига қуйидагилар киради:

- маҳсулот ҳажмининг ўзгариши;
- таннархнинг ўзгариши;
- баҳонинг ўзгариши;
- давр харажатларининг ўзгариши;
- турли операцион даромадларнинг (харажатларнинг) ўзгариши;
- асосий фаолият молиявий натижаси;
- молиявий фаолият натижаси;
- тасодифий (фавқулоддаги) фойда ва зарарларнинг мавжудлиги;
- солиқ ставкаси;
- солиқ суммаси.

Ушбу омилларнинг таъсирини жадвал маълумотлари ва юқоридаги (8.4-бобдаги) ҳисоб-китоблар асосида кўриб чиқиш мумкин.

1. Сотилган маҳсулот ҳажмининг кўпайиши	→	+1111,2
2. Таннархнинг ошганлиги	→	-1839,6
3. Баҳонинг ошганлиги	→	+949,1
4. Давр харажатларининг кўпайганлиги (178,3–152,4)	→	-25,9
5. Бошқа операцион даромадларнинг ошганлиги (37,2–31,3)	→	+5,9
6. Асосий фаолиятдан олинган даромаднинг ошганлиги (711,7–511,0)	→	+200,7
7. Молиявий фаолиятдан олинган фойданинг кўпайиши (80,4–71,2)	→	+9,2
8. Тасодифий фойданинг камайганлиги (8,3–11,4)	→	-3,1
9. Солиқ суммасининг ошганлиги (304,2–295,6)	→	-78,6
Барча омиллар таъсирида соф фойданинг ўзгариши (496,2–368,0)	→	+128,2

Соф фойданинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларнинг умумий миқдори қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta\Phi = \sum_{i=1}^n \Delta\Phi_i.$$

Ушбу формулага тегишли маълумотларни кўриб барча омиллар таъсирида натижанинг умумий ўзгаришини аниқлаш мумкин.

$$1111,2 - 1839,6 + 949,1 - 25,9 + 5,9 + 200,7 + 9,2 - 3,1 - 78,6 = +128,2 \text{ минг сўм.}$$

8.5. Корхона рентабеллигини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили

Мавзунинг мақсади — бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида рентабеллик кўрсаткичларининг янги тизимини, уларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари кўрсатиш ҳамда уларга таъсир этувчи омилларни ўрганиш эвазига ички имкониятларни ахтариб топиш орқали таҳлил қилинаётган корхона фаолиятининг самардорлигини ошириш йўллари ишлаб чиқишдан иборатдир.

Энг аввало, корхона рентабеллигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг бозор муносабатларига мос янги тизимини ишлаб чиқиш лозим. Бу кўрсаткичларга қуйидагилар киради:

- корхона ишлаб чиқариш фаолияти рентабеллиги;
- сотилган маҳсулот рентабеллиги;
- иқтисодий салоҳият рентабеллиги;
- асосий воситалар рентабеллиги;
- айланма маблағлар рентабеллиги;
- номоддий фаоллар рентабеллиги;
- меҳнат салоҳияти рентабеллиги;
- молиявий салоҳият рентабеллиги;
- ўз маблағлари рентабеллиги;
- четдан жалб қилинган маблағлар рентабеллиги;
- ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги;
- активлар рентабеллиги.

Бундан ташқари қайси соҳада нимани таҳлил қилишига қараб рентабеллик кўрсаткичларининг бошқа турларини ҳам аниқлаш мумкин бўлади.

Барча кўрсаткичлар рентабеллигини кетма-кет тарзда аниқлаш усули қуйидагича бўлади.

Корхонанинг ишлаб чиқариш фаолияти рентабеллигини (Рич) ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш учун соф фойдани (Сф) маҳсулотнинг (иш, хизматнинг) таннаригига (Тн) бўлиш лозим:

$$Рич = \frac{Сф}{Тн} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич корхонанинг 100 сўм ишлаб чиқариш харажатиغا қанча фойда тўғри келишини кўрсатади. Бу қилинган харажатнинг қандай самарадорликка эга бўлганлигини ифодалайди. Ушбу кўрсаткич эркин иқтисодиёт шароитида корхонанинг эгаси, раҳбари, жамоаси ва инвесторлари учун ўта муҳим кўрсаткичдир.

Сотилган маҳсулот рентабеллигини (Рсм) аниқлаш учун соф фойдани (Сф) сотилган маҳсулот (иш, хизмат)нинг (См) миқдорига бўлиш кифоя:

$$Рем = \frac{Сф}{См} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич корхонанинг 100 сўм сотилган маҳсулоти корхонага қанча соф фойда келтираётганлигидан далолат беради. Бу кўрсаткич корхонанинг тадбиркорлиги, бозордаги фаоллиги билан ҳам бевосита боғлиқ. Мазкур кўрсаткич режали иқтисодиёт шароитида умумий рентабелликни ифодалаб ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига нисбатан олинар эди. Эндиликда ишлаб чиқарилган маҳсулот ўзининг баҳоловчи кўрсаткич сифатидаги моҳиятини йўқотади. Энди маҳсулот сотилмаса, ўз харидорини бозордан топмаса ҳисоб эмас. Шу туфайли бозор муносабатлари шароитида ушбу кўрсаткичнинг моҳияти ошди.

Корхонанинг иқтисодий салоҳияти рентабеллиги (Рис)-ни аниқлаш учун корхонанинг Сф.ни унинг иқтисодий салоҳияти ўртача қиймати (Ис) бўлинади:

$$Рис = \frac{Сф}{Ис} \times 100.$$

Мазкур кўрсаткич корхонанинг 100 сўм иқтисодий салоҳиятига неча сўм соф фойда келтириляётганлигини кўрса-

тади. Агар корхонанинг иқтисодий салоҳияти таркибини келтирадиган бўлсак, у қуйидаги ҳолатга эга бўлади:

$$\text{Рис} = \frac{\text{Сф}}{\text{Ав} = \text{Айм} + \text{Нф} + \text{Мс}} \times 100,$$

бунда: Ав — Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати; Айм — айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати; Нф — номоддий фаолларнинг ўртача йиллик қиймати; Мс — меҳнат салоҳиятининг ўртача йиллик қиймати.

Корхона асосий воситалари рентабеллиги (Рав)ни аниқлаш учун Сф.ни асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматига (Ав) бўлиш кифоя:

$$\text{Рав} = \frac{\text{Сф}}{\text{Ав}} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич корхонанинг 100 сўм асосий воситаларига қанча соф фойда тўғри келишини ифодалайди.

Корхона айланма маблағлари рентабеллиги (Рам)ни аниқлаш учун соф фойдани (Сф) айланма маблағларнинг ўртача йиллик қийматига (Айм) бўлинади.

$$\text{Рам} = \frac{\text{Сф}}{\text{Айм}} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич корхонанинг 100 сўм айланма маблағларининг ўртача йиллик қийматига қанча соф фойда тўғри келишини ифодалайди. Бу кўрсаткич корхонада айланма маблағларни ташкил қилиш пайтида, унинг рентабеллигини баҳолашда қўлланилади.

Корхона номоддий активлари рентабеллиги (Рнф) ҳам бозор муносабатлари шароитида иқтисодий таҳлилда ўрганиладиган кўрсаткичлар таркибига киритилди. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун Сф.ни номоддий активларнинг ўртача йиллик қийматига (Нф) бўлинади:

$$\text{Рнф} = \frac{\text{Сф}}{\text{Нф}} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич корхонанинг 100 сўмлик номоддий активига қанча соф фойда тўғри келишини ифодалайди. Ушбу кўрсаткични корхона миқёсидаги қатор йилларга аниқлаб номоддий активлар ва фойда суммаларининг ўзга-

риш суръатларини, уларнинг бир-бирига мувофиқлигини аниқлаш учун қўллаш мумкин.

Корхонанинг меҳнат салоҳияти рентабеллигини (P_{mc}) аниқлаш учун $C_{ф.ни}$ меҳнат салоҳиятининг ўртача йиллик қиймати (M_c) ёки ходимлар сонига (X_c) бўлиш лозим.

$$P_{mc} = \frac{C_{ф}}{M_c} \times 100, \quad P_{mc} = \frac{C_{ф}}{X_c} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич корхонанинг 100 сўм меҳнат салоҳияти қиймати ёки битта ходимга қанча соф фойда тўғри келишини кўрсатади. Бу кўрсаткич ҳам корхонада меҳнат самарадорлигини таҳлил қилганда кенг қўлланилади.

Корхона молиявий салоҳияти рентабеллиги ($P_{мос}$) 100 сўм молиявий салоҳиятнинг ўртача йиллик қиймати тўғри келадиган соф фойда миқдорини ифодалайди. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун $C_{ф.ни}$ корхона молиявий салоҳияти ўртача йиллик қиймати ($M_{мос}$) бўлинади:

$$P_{мос} = \frac{C_{ф}}{M_{мос}} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич ҳам бозор муносабатлари шароитида муҳим аҳамиятга эга, чунки корхонанинг молиявий манбалари учун энди бевосита корхона эгаси, инвестори масъул. Ундан қанча самарали фойдаланилса улар учун ўшанча яхши.

Корхона ўз маблағлари рентабеллиги ($P_{ўм}$) молиявий салоҳият рентабеллиги сингари соф фойдани ўз маблағлари ўртача йиллик қиймати ($Ў_{м}$) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$P_{ўм} = \frac{C_{ф}}{Ў_{м}} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич корхонанинг 100 сўм ўз маблағига қанча соф фойда тўғри келишини ифодалайди. Бу ўз капиталининг самарадорлик даражасини белгилайди.

Корхонанинг четдан жалб қилган маблағлари рентабеллиги ($P_{чжм}$)ни аниқлаш учун $C_{ф.ни}$ четдан жалб қилинган маблағларнинг ўртача йиллик қиймати ($Ч_{жм}$) бўлинади:

$$P_{чжм} = \frac{C_{ф}}{Ч_{жм}} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич корхона олган узоқ ва қисқа муддатли кредитларининг ҳамда бошқа четдан жалб қилинган маблағларининг самарадорлигини ифодалайди. Унинг миқдори 100 сўм Чжм.га тўғри келадиган Сф. миқдорини кўрсатади.

Корхонанинг ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги — (Риф) бу асосий ва айланма маблағлар, яъни моддий ресурслар самарадорлигини ифодалайди. Уни аниқлаш учун Сф.ни асосий воситалар (Ав) ва айланма маблағлар (Айм) ўртача қиймати йиғиндисига бўлинади:

$$Риф = \frac{Сф}{Ав + Айм} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич корхонанинг 100 сўмлик моддий ресурсларига тўғри келадиган соф фойданинг миқдорини ифодалайди. Унинг миқдори қанча ошиб борса, корхона учун ўшанча яхши.

Корхонанинг активлари рентабеллиги (Ра) бевосита барча активлар самарадорлигини ифодалайди. Уни аниқлаш учун Сф.ни барча активларнинг (А) ўртача йиллик қийматига бўлинади:

$$Ра = \frac{Сф}{А} \times 100.$$

Агар активларни алоҳида қисми бўйича оладиган бўлсак, ушбу формула қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$Ра = \frac{Сф}{Ав + Айм + Нф} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич 100 сўм активлар қийматига тўғри келадиган Сф миқдорини ифодалайди. Бу кўрсаткич бозор муносабатлари шароитида корхоналар фаолияти самарадорлигини баҳолашда кенг қўлланилиб келинмоқда.

Таҳлил жараёнида маълум иқтисодий категорияларни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ўта муҳим. Лекин уларнинг ўзгаришини, айниқса шу ўзгаришларга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш таҳлилнинг энг муҳим воситасидир. Шу туфайли рентабелликни ифодаловчи ҳар бир кўрсаткични алоҳида таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Мазкур ишда методологик асос сифатида уларнинг

айримларигагина тўхталишни мақсадга мувофиқ, деб топ-дик. Чунки ушбу кўрсаткичлар таҳлилининг усуллари бо-шқа кўрсаткичларни ҳам шундай таҳлил қилиш учун ме-тодологик асос бўлади.

8.6. Корхонанинг молиявий натижаларини ифодаловчи умумлашган рентабеллик кўрсаткичларининг омилли таҳлили

Корхонанинг молиявий натижаларини ифодаловчи умумлашган кўрсаткичга маҳсулот (иш, хизмат) рентабел-лигини киритиш мумкин. Мазкур кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$Р_{ст} = \frac{Сф}{Ст} \times 100,$$

бунда: $Р_{ст}$ — маҳсулот (иш, хизмат) рентабеллиги.

Ушбу кўрсаткичга бир қанча омиллар таъсир қилади.

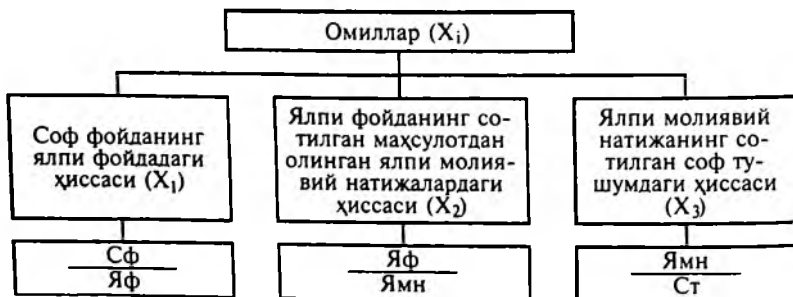
Булар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- соф фойданинг ялпи фойдадаги ҳиссаси ($Сф/Яф$);
- ялпи фойданинг сотилган маҳсулотдан олинган ялпи мо-лиявий натижалардаги ҳиссаси ($Яф/Ямн$);
- ялпи молиявий натижанинг соф тушумдаги ҳиссаси ($Ямн/Ст$).

Улар ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги чизмада акс эт-тирилган (46-чизма).

46-чизма

Корхона умумий рентабеллигига таъсир қилувчи омиллар ўртасидаги боғлиқлик

Ушбу омилларни натижа билан боғлайдиган бўлсак, қуйидаги формулага эга бўлиш мумкин:

$$P_{ст} = \frac{Cф}{Яф} \times \frac{Яф}{Я_{мн}} \times \frac{Я_{мн}}{Ст}$$

Уларнинг қисқартирилган математик модели натижани «У», омилларни « X_i » деб белгиланса, қуйидаги формула орқали ифодалансади. Унда ҳар бир омилни X_i деб қабул қилиш мумкин:

$$У = X_1 \times X_2 \times X_3 = \prod_{i=1}^3 X_i \quad (i = \overline{1, 3}).$$

Ушбу формуладаги кўрсаткичларни 76 ва 77-жадвал маълумотлари асосида аниқлаб омилли таҳлил учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (80-жадвал).

80-жадвал

Молиявий натижалар умумлашган кўрсаткичига таъсир қилувчи омиллар ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисоб-бот йилида	Заржирли алмаштиришлар	
			I	II
1. Соф фойданинг ялпи фойдадаги улуши, % (8қ:7қ×100)	61,995	61,994	61,994	61,994
2. Ялпи фойданинг сотилган маҳсулотдан олинган ялпи молиявий натижаларидаги ҳиссаси (7қ:3қ)	0,939	0,938	0,939	0,938
3. Ялпи молиявий натижанинг сотилган соф маҳсулотдаги ҳиссаси (3қ:2қ)	0,138	0,150	0,138	0,138
4. Маҳсулот рентабеллиги, % (1қ×2қ×3қ)	8,03	8,72	8,03	8,02

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, маҳсулот рентабеллиги кўрсаткичининг 0,69% (8,72–8,03) ошганлигига қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Соф фойданинг ялпи фойдадаги улуши жуда кам миқдорда, яъни 0,001% ўзгарган. Бу натижа ўзгаришига таъсир қилмаган:

$$8,03 - 8,03 = 0.$$

2. Ялпи фойданинг сотилган маҳсулотдан олинган ялпи молиявий натижалардаги ҳиссаси 0,001га (0,938–0,939) камайганлиги натижани 0,01% камайишига олиб келган:

$$8,02 - 8,03 = -0,01.$$

3. Ялпи молиявий натижанинг сотилган соф маҳсулотдаги ҳиссаси 0,012га кўпайганлиги маҳсулот рентабеллигини 0,7% оширган:

$$8,72 - 8,02 = +0,7.$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$0 - 0,01 + 0,70 = +0,69.$$

8.7. Корхонанинг ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги таҳлили*

Корхонанинг ишлаб чиқариш фондлари ёки моддий ресурслари рентабеллиги режали иқтисодиёт шароитида ҳам қўлланилар эди. Лекин унинг вазифаси ҳозирги эркин иқтисодиёт шароитида анча ўзгарди. Олдин давлат мулкнинг самарадорлигини ифодаласа, ҳозир хусусий (жамоа) мулкнинг самарадорлигини ифодалайди. Уларнинг самарадорлигидан манфаатдорлар ҳам олдинги ҳолатдан ўзгарди. Ҳозир бевосита мазкур фондларнинг ишлатилишидан корхона эгаси, инвестори, меҳнат жамоаси манфаатдор. Шу жиҳатдан таҳлилнинг усули ҳам шу талабларга қаратилган бўлмоғи лозим.

Энди бевосита ушбу кўрсаткичнинг таҳлили, унга таъсир этувчи омилларни иқтисодий таҳлил тили, яъни формулалар билан ифодалаймиз:

Корхона моддий ресурсларининг умумий рентабеллик кўрсаткичи, таъкидланганидек, қуйидаги формула билан аниқланади:

$$Pa = \frac{\text{Соф фойда (Сф)}}{\text{Асосий воситаларнинг ўртача қиймати (Ав)} + \text{Айланма маблағларнинг ўртача қиймати (Айм)}}.$$

Таҳлил бевосита шу рентабеллик даражасининг фарқини (ΔPa) аниқлашдан бошланади:

$$\Delta Pa = Pa^x - Pa^p = \left(\frac{Cф^x}{Ав^x + Ам^x} \right) - \left(\frac{Cф^p}{Ав^p + Ам^p} \right)$$

* Ушбу параграф А.А.Абдиев билан ҳаммуаллифликда ёзилган.

Энди рентабеллик даражасига таъсир қилувчи омиллар таъсирини аниқлаш лозим.

Энг аввало, рентабеллик ўзгаришига соф фойда суммаси ўзгаришининг таъсири ($\Delta P_{\text{асф}}$) аниқланади:

$$\Delta P_{\text{асф}} = \left(\frac{C\Phi^x}{A_{\text{в}}^p + A_{\text{м}}^p} \right) - \left(\frac{C\Phi^p}{A_{\text{в}}^p + A_{\text{м}}^p} \right)$$

Рентабеллик ўзгаришига асосий воситалар ўртача қиймати ўзгаришининг таъсири ($\Delta P_{\text{аав}}$) қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta P_{\text{аав}} = \left(\frac{C\Phi^x}{A_{\text{в}}^x + A_{\text{м}}^p} \right) - \left(\frac{C\Phi^x}{A_{\text{в}}^p + A_{\text{м}}^p} \right)$$

Рентабелликнинг ўзгаришига айланма маблағлар ўртача қийматининг таъсирини ($\Delta P_{\text{аам}}$) ҳисоблаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta P_{\text{аам}} = \left(\frac{C\Phi^x}{A_{\text{в}}^x + A_{\text{м}}^x} \right) - \left(\frac{C\Phi^x}{A_{\text{в}}^x + A_{\text{м}}^p} \right)$$

Барча омиллар таъсири рентабеллик ўзгаришининг умумий ҳажмига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta P_{\text{а}} = \Delta P_{\text{асф}} \pm \Delta P_{\text{аав}} \pm \Delta P_{\text{аам}}$$

Ушбу формулаларга амалий маълумотларни қўллаган ҳолда аниқлаш усулини кўриб чиқиш лозим. Бу учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (*81-жадвал*).

81-жадвал

Корхона (фирма)нинг ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги даражасини аниқлаш ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўзгариш суръати, %
1. Соф фойда, минг сўм	368,0	496,2	+128,2	134,8
2. Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	2956,5	3497,5	+541,0	118,3
3. Айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	7269,0	8810	+1541,0	121,2
4. Рентабеллик даражаси, %	3,599	4,032	+0,433	112,0

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, рентабеллик даражаси таҳлил қилинаётган корхонада ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 0,433% бандга ўсган. Бу соф фойда суммасининг 134,8% ўсгандаги ҳолати билан асосий воситаларнинг 118,3% ва айланма маблағларнинг 121,2% ўсган ҳолатига тўғри келади. Демак, шу учала омил ҳам рентабелликнинг ўзгаришига маълум даражада таъсир қилган. Шу омил таъсирини ҳисоблаш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (82-жадвал).

82-жадвал

Корхона (фирма) ишлаб чиқариш фондлари рентабеллигига таъсир этувчи омиллар ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Соф фойда ўзгариши билан (Раф)	Асосий воситалар ўзгариши билан (Рав)	Ҳақиқий миқдори ёки айланма маблағларнинг ўзгариши билан (Рам)
1. Соф фойда, минг сўм	368,0	496,2	496,2	469,2
2. Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	2956,5	2956,5	3497,5	3497,5
3. Айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	7269,0	7269,0	7269,0	8810,0
4. Рентабеллик даражаси, %	3,599	4,853	4,609	4,032

Ҳисобот йилида фирмада ишлаб чиқариш фондлари рентабеллик даражасининг умумий миқдори 0,433 фоизга ошган (4,032—3,599).

Ушбу ўзгаришга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Фойданинг 128,2 минг сўмга кўпайганлиги рентабеллик даражасини 1,254% оширган:

$$\Delta P_{\text{аф}} = P_{\text{аф}} - P_{\text{а}} = 4,853 - 3,599 = +1,254\%$$

2. Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати 541,0 минг сўмга ошганлиги рентабеллик даражасини 0,244% камайтирган:

$$\Delta P_{\text{ав}} = P_{\text{ав}} - P_{\text{аф}} = 4,609 - 4,853 = -0,244\%$$

3. Айланма маблағларнинг ўртача йиллик қийматининг

1541,0 минг сўмга кўпайганлиги рентабеллик даражаси-ни 0,577%га камайтирган:

$$\Delta P_{a\text{ам}} = P_{a\text{ам}} - P_{a\text{ав}} = 4,032 - 4,609 = -0,577.$$

Барча омиллар таъсири рентабеллик ўзгаришининг умумий фарқига тенг:

$$\Delta P_a = \Delta P_{a\text{ф}} \pm \Delta P_{a\text{ав}} \pm \Delta P_{a\text{ам}} = 1,254 - 0,244 - 0,577 = +0,433.$$

Корхонанинг ушбу умумий рентабеллиги ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилганда уларнинг мазмунини ўзгартириш ҳам мумкин. Бунга ишлаб чиқариш фондлари билан боғлиқ умумий рентабеллик кўрсаткичини аниқлашнинг кенгайтирилган усулини қўллаган ҳолда ҳам эришиш мумкин. Бунда ушбу анъанавий формуладан фойдаланилади:

$$P_a = \frac{\text{Соф фойда (Сф)}}{\text{Асосий восита-ларнинг ўртача қиймати (Ав)} + \frac{\text{Айланма маб-лағлар ўртача қиймати (Айм)}}{\text{Айланма маб-лағлар ўртача қиймати (Айм)}}}$$

Ушбу формуладаги кўрсаткичларни бир хил кўрсаткичга бўлиб ёки кўпайтириб олиш йўли билан натижанинг миқдорини сақлаб қолган ҳолда омилларнинг номини ва мазмунини ўзгартириш мумкин. Масалан, биз ўзгартирувчи кўрсаткич сифатида корхона маҳсулотини олдик. У ҳолда активлар рентабеллиги қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$P_a = \frac{\frac{\text{Сф}}{\text{М}}}{\frac{\text{АВ}}{\text{М}} + \frac{\text{Айм}}{\text{М}}},$$

бунда: М — маҳсулот.

$$P_a = \frac{\text{Маҳсулот рентабеллиги (Рм)}}{\text{Асосий воситалар сизимининг ко-эффициенти (Рав)} + \frac{\text{Айланма маблаглар сизимининг ко-эффициенти (Рав)}}{\text{Айланма маблаглар сизимининг ко-эффициенти (Рав)}}}$$

Ушбу формулага асосан корхонанинг умумий рентабеллиги ўзгаришига таъсир этувчи омилларнинг занжирли алмаштириш усулини қўллаган ҳолдаги ҳисоб-китоби қуйидагича амалга оширилади.

Рентабелликнинг умумий фарқи:

$$\Delta P_a = \left(\frac{P_{M^x}}{P_{ав^x} + P_{ам^x}} \right) - \left(\frac{P_{M^p}}{P_{ав^p} + P_{ам^p}} \right)$$

Рентабеллик ўзгаришига маҳсулот рентабеллиги ўзгаришининг таъсири:

$$\Delta P_{aPM} = \left(\frac{P_{M^x}}{P_{ав^p} + P_{ам^p}} \right) - \left(\frac{P_{M^p}}{P_{ав^p} + P_{ам^p}} \right)$$

Рентабеллик ўзгаришига асосий фондлар сифими ўзгаришининг таъсири:

$$\Delta P_{aPав} = \left(\frac{P_{M^x}}{P_{ав^x} + P_{ам^p}} \right) - \left(\frac{P_{M^x}}{P_{ав^p} + P_{ам^p}} \right)$$

Рентабеллик ўзгаришига айланма маблағлар сифими ўзгаришининг таъсири:

$$\Delta P_{aPам} = \left(\frac{P_{M^x}}{P_{ав^x} + P_{ам^x}} \right) - \left(\frac{P_{M^x}}{P_{ав^x} + P_{ам^p}} \right)$$

Рентабеллик ўзгаришига барча омиллар таъсири:

$$\Delta P_a = \Delta P_{aPM} \pm \Delta P_{aPав} \pm \Delta P_{aPам}$$

Ушбу кўрсаткичларни аниқлаш учун ушбу жадвални тузиш тавсия қилинади (83-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотлари асосида корхона рентабеллиги ўзгаришига юқорида қайд қилинган омиллар таъсирини аниқлаш мумкин. Бу учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (84-жадвал).

Мазкур корхонада ҳисобот даврида ишлаб чиқариш фондларининг рентабеллик даражаси 0,44% ошган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Маҳсулот рентабеллигининг 0,69% ошганлиги ишлаб чиқариш фондлари рентабеллигини 0,31% кўпайтирган:

$$3,90 - 3,59 = +0,31\%$$

2. Маҳсулотдаги асосий фондлар сифими коэффициентини 0,031га камайган. Бу таҳлил қилинаётган кўрсаткични 0,06% оширган:

$$3,96 - 3,90 = +0,06\%$$

**Корхонанинг ишлаб чиқариш фондлари рентабеллигини
аниқлаш йўллари**

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисоб- бот йилида	Фарқи (+, -)	Ўзгариш суръати, %
Мутлақ кўрсаткичлар				
1. Соф фойда	368,0	496,2	+128,2	134,8
2. Асосий воситаларнинг ўртача қиймати	2956,5	3497,5	+541,0	118,3
3. Айланма маблағларнинг ўртача қиймати	7269,0	8810,0	+1541,0	121,2
4. Маҳсулот ҳажми	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
Нисбий кўрсаткичлар				
5. Маҳсулот рентабеллиги, %	8,02	8,71	+0,69	108,6
6. Асосий воситалар сифимининг коэффиценти (2қ:4қ)	0,645	0,614	-0,031	95,2
7. Айланма маблағлар сифимининг коэффиценти (3қ:4қ)	1,586	1,547	-0,039	97,5
8. Ишлаб чиқариш фондлари рентабеллик даражаси, % [5қ:(6қ+7қ)]	3,59	4,03	+0,44	112,3

**Корхонанинг ишлаб чиқариш фондлари рентабеллик
даражасига таъсир қилувчи омиллар ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Ўтган йил- да	Ҳисоб- бот йили- да	Фарқи (+, -)	Занжирли алмаштиришлар		
				I	II	III
1. Маҳсулот рентабеллиги, %	8,02	8,71	+0,69	8,71	8,71	8,71
2. Асосий воситалар сифимининг коэффиценти	0,645	0,614	-0,031	0,645	0,614	0,614
3. Айланма маблағлар сифимининг коэффиценти	1,586	1,547	-0,039	1,586	1,586	1,547
4. Ишлаб чиқариш фондлари рентабеллик даражаси, % (1қ×2қ×3қ)	3,59	4,03	+0,44	3,90	3,96	4,03

3. Айланма маблағлар сигимининг коэффициенти 0,039га камайган. Бу эса натижанинг 0,07 ошишига олиб келган:

$$4,03 - 3,96 = +0,07\%$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$0,31 + 0,06 + 0,07 = +0,44.$$

8.8. Корхонанинг барча активлари рентабеллиги

Бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида кўп корхоналар барча активлардан самарали фойдаланиш масаласини устувор вазифа қилиб қўйишмоқда. Чунки корхонанинг активлари уларнинг мулки. Бу мулк фойда келтириш учун мўлжалланган мулкдир. Шу туйғайли мазкур кўрсаткичнинг таҳлили иқтисодий таҳлилнинг таркибий қисмига асосланган. Буни инобатга олиб ушбу кўрсаткич таҳлиliga тўхталишни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

Барча активлар рентабеллигини аниқлаш, таъкидланганидек, қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\text{Рентабеллик (Pa)} = \frac{\text{Соф фойда (Фс)}}{\text{Активлар (A)}}$$

Агар активларни таркиби бўйича ёйиб чиқилса, у қуйидаги элементлардан ташкил топганлигини кўраимиз.

$$A = \begin{array}{l} \text{Асосий} \\ \text{воситалар} \\ \text{(Ав)} \end{array} + \begin{array}{l} \text{Номоддий} \\ \text{активлар} \\ \text{(Нф)} \end{array} + \begin{array}{l} \text{Айланма} \\ \text{маблағлар.} \\ \text{(Айм)} \end{array}$$

Бу ерда айланма маблағлар ҳам икки йирик гуруҳга бўлинади. Бу гуруҳларни ёйиб чиқилса, қуйидаги формула вужудга келади:

$$\text{Айм} = \begin{array}{l} \text{Моддий айланма} \\ \text{маблағлар (Амм)} \end{array} + \begin{array}{l} \text{Пул маблағлари} \\ \text{(Пм)} \end{array}$$

Энди активлар ўрнига унинг таркибига кирувчи алоҳида кўрсаткичларни қўядиган бўлсак, активлар рентабеллигини ифодаловчи формулаларнинг шакли қуйидагича ифодаланади.

$$Pa = \frac{\Phi_c}{A_b + A_{mm} + P_m + H\Phi}$$

Энди ушбу формулага асосан корхона активлари рентабеллигининг таҳлилини кўриб чиқамиз. Энг аввало, унинг фарқи аниқланади:

$$\Delta Pa = \left(\frac{\Phi_c^x}{A_b^x + A_{mm}^x + P_m^x + H\Phi^x} \right) - \left(\frac{\Phi_c^p}{A_b^p + A_{mm}^p + P_m^p + H\Phi^p} \right)$$

Энди шу аниқланган фарққа таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаш мумкин. Натижага биринчи омилнинг таъсири қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta Pa_{\Phi_c} = Pa_{\Phi_c} - Pa^p = \left(\frac{\Phi_c^x}{A_b^p + A_{mm}^p + P_m^p + H\Phi^p} \right) - Pa^p.$$

Натижа ўзгаришига иккинчи омилнинг таъсири қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta Pa_{A_b} = Pa_{A_b} - Pa_{\Phi_c} = \left(\frac{\Phi_c^x}{A_b^x + A_{mm}^p + P_m^p + H\Phi^p} \right) - Pa_{\Phi_c}.$$

Натижа ўзгаришига учинчи омилнинг таъсири қуйидагича аниқланади:

$$\Delta Pa_{A_{mm}} = Pa_{A_{mm}} - Pa_{A_b} = \left(\frac{\Phi_c^x}{A_b^x + A_{mm}^x + P_m^p + H\Phi^p} \right) - Pa_{A_b}.$$

Натижа ўзгаришига тўртинчи омилнинг таъсирини ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланади:

$$\Delta Pa_{P_m} = Pa_{P_m} - Pa_{A_{mm}} = \left(\frac{\Phi_c^x}{A_b^x + A_{mm}^x + P_m^x + H\Phi^p} \right) - Pa_{A_{mm}}.$$

Натижа ўзгаришига бешинчи омилнинг таъсирини топиш учун қуйидаги ҳисоб-китобни амалга ошириш кифоя:

$$\Delta Pa_{\Phi_c} = Pa_{\Phi_c} - Pa_{P_m} = Pa^x - Pa_{P_m}.$$

Натижанинг умумий ўзгариши, одатдагидек, барча омиллар таъсирининг йиғиндисига тенг бўлиши керак:

$$\Delta Pa = \Delta Pa_{\Phi_c} \pm \Delta Pa_{A_b} \pm \Delta Pa_{A_{mm}} \pm \Delta Pa_{P_m} \pm \Delta Pa_{\Phi_c}.$$

Ушбу формулаларга аниқ маълумотларни қўллаб корхона активлари рентабеллигига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (85-жадвал).

85-жадвал

Корхона рентабеллигини аниқлаш ва унинг ҳисобот йилидаги ўзгаришининг таҳлили

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Ўзгариши (+, -)	Ўсиш суръати, %
Мутлақ кўрсаткичлар				
1. Соф фойда (Сф)	368,0	496,2	+128,2	134,8
2. Асосий воситаларнинг ўртача қиймати (Ав)	2956,5	3497,5	+541,0	118,3
3. Айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати (Айм)	7269,0	8810,0	+1541,0	121,2
4. Номоддий активларнинг ўртача қиймати (Нф)	73,2	195,0	121,8	266,4
5. Барча активлар (Б) (2қ+3қ+4қ)	10298,7	12502,5	+2203,8	121,4
Нисбий кўрсаткичлар				
6. Рентабеллик даражаси. (Ра) [[$(1қ \times 100) / 2қ + 3қ + 4қ$] ёки [[$(1қ \times 100) / 5қ$]	3,57	3,97	+0,40	111,2

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонада активлар рентабеллиги ҳисобот йилида 0,40%га ошган. Бу бир қанча омиллар таъсирида рўй берган. Уларни аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (86-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, барча активларнинг рентабеллик даражаси ҳисобот йилида 0,40% ошган. Бу қуйидаги омиллар эвазига содир бўлган:

1. Фойда суммасининг 128,2 минг сўмга кўпайганлиги барча активлар рентабеллик даражасини 1,25%га оширган:

(4,82 – 3,57).

2. Асосий воситаларнинг ўртача йилик қийматининг 541,0 минг сўмга кўпайганлиги таҳлил қилинаётган кўрсаткич даражасини 0,24% камайишига олиб келган:

(4,58 – 4,82).

**Рентабеллик даражасига таъсир этувчи омилларни
занжирли алмаштириш йўли билан аниқлаш ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Ўтган йилида	Ҳисоб-бот йилида	Фарқи (+, -)	Занжирли алмаштиришлар			
				I	II	III	IV
1. Соф фойда	368,0	496,2	+128,2	496,2	496,2	496,2	496,2
2. Асосий воситалар	2956,5	3497,5	+541,0	2956,5	3497,5	3497,5	3497,5
3. Айланма маблағлар	7269,0	8810,0	+1541,0	7269,0	7269,0	8810,0	8810,0
4. Номоддий активлар	73,2	195,0	+121,8	73,2	73,2	73,2	195,0
5. Барча активларнинг рентабеллик даражаси, %	3,57	3,97	+0,40	4,82	4,58	4,01	3,97

3. Айланма маблағлар ўртача қийматининг 1541,0 минг сўмга кўпайганлиги барча активлар рентабеллик даражасини 0,57%га камайтирган:

(4,01 – 4,58).

4. Ҳисобот йилида номоддий активларнинг 121,8 минг сўмга кўпайганлиги ушбу категориянинг рентабеллик даражасини 0,04% камайтириб юборган:

(3,97 – 4,01).

Барча омиллар таъсири натижасида барча активлар рентабеллик даражасининг умумий ўзгариши ҳосил бўлган:

$1,25 - 0,24 - 0,57 - 0,04 = +0,40\%$.

8.9. Корхонада ўз маблағлари рентабеллиги таҳлили*

Иқтисодий эркинлаштириш шароитида ҳар бир корхона ўз маблағига эга бўлиши табиий ҳол. Бу айниқса хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес корхоналари учун ўта муҳим, чунки улар ўз фаолияти учун мулкни асосан ўз маблағи эвазига шакллантиради.

Ўзбекистон ўзига хос иқтисодий тараққиёт йўлидан бор-

* Мазкур параграф А.Турсунов билан ҳаммуаллифликда тайёрланди.

моқда. Бунда барча янгиланишлар жаҳон цивилизациясидан баҳраманд бўлган ҳолда қадриятларимизни тиклашга ҳам қаратилган. Бу бевосита, кичик ва хусусий тадбиркорликда оила тадбиркорлигини амалга ошириш билан боғлиқ.

Агар жаҳон тажрибасига таянадиган бўлсак, кичик ва ўрта тадбиркорлар мамлакат иқтисодиётида етакчи ўринларни эгаллаб келмоқда. Хусусан, Европа иттифоқи мамлакатларида кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг сони 15,8 миллионгани ташкил қилади. Унда 68 миллион киши иш билан банд. АҚШда 19,3 миллион кичик корхонада 70,2 миллион киши иш билан банд бўлса, Японияда бу кўрсаткич, мос равишда, 65 ва 39,5 миллионни ташкил қилади.²⁹ Кўриниб турибдики, ушбу кичик корхоналар одам сони жиҳатидан жуда ихчам. Европа иттифоқи мамлакатларида ҳар бир корхонада ўртача 4,3 киши иш билан банд, АҚШда 3,6 киши, Японияда эса 6,1 киши. Лекин уларнинг иқтисодиётдаги ўрни салмоқли. Европа иттифоқи мамлакатлари ялпи ички маҳсулотининг 65% кичик бизнес корхоналарига тўғри келса, ушбу кўрсаткич АҚШда — 50%дан кўпроғини, Японияда эса 55%га яқинроғини ташкил қилади³⁰. Тараққий этган мамлакатларда шу билан банд аҳолининг ҳам аксарият қисми кичик ва ўрта бизнес корхоналарида жойлашган. Европа иттифоқи мамлакатларида барча банд аҳолининг 72%, АҚШда — 54%, Японияда 78% шу ўрта ва кичик бизнес корхоналарида банд.

Ўзбекистонда бу борада ўзига хос йўлни тутиш мумкин. Ҳозир мамлакатимизда 4,4 миллион оила мавжуд. Агар ўрта ҳисобда ҳар бир оиладан биттадан тадбиркор чиқса, яна 4,4 миллион янги иш ўринлари очилади. Агар улар қўшимча яна иккитадан кишини ўзларига жалб қилса яна 8,8 миллион киши иш билан таъминланадилар. Бу ҳозирги иш билан банд аҳолининг сони билан деярли тенгдир.

Кичик бизнес корхоналари ўзларининг бир қанча афзалликлари билан бирга ишсизликнинг олдини олиш учун ҳам жуда қулайдир. Аммо бизда ушбу соҳа ҳали кескин ўсиш босқичига кирган эмас. Ҳозирги кунда мамлакати-

²⁹ Тўхлиев Н. Мўъжаз «митти»лар // Халқ сўзи, 2001 йил 10 апрел, 1-2 бетлар.

³⁰ Ўша жойда, 1-2 бетлар.

мизда кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг сони 183 мингдан ошган, унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 30% дан зиёдроқни ташкил қилади.

Кўриниб турибдики, Ўзбекистонда ҳам кичик ва ўрта бизнес корхоналари келажакда иқтисодийнинг ривожидан салмоқли ўринга эга бўлиши табиий, чунки амалга ошириладиган янгиланиш ва ислохотлар жараёнида кичик ва ўрта бизнес корхоналарини ривожлантиришга устувор вазифа сифатида қаралмоқда.

Мазкур корхоналар мулкининг асосий манбаи унинг ўз маблағларидан иборат бўлади. Демак, ўз маблағларини таҳлил қилиш, айниқса унинг самарадорлигини ошириш, улар ичида ўз маблағлари рентабеллигини аниқлаш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан мазкур кўрсаткични таҳлил қилганда ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда.

Ўз маблағлари рентабеллигини таҳлил қилишнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ўз маблағлари рентабеллигини аниқлаш;
- уни ўтган давр ва режа кўрсаткичлари билан таққослаб ўзгаришларини аниқлаш;
- унинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш;
- ўз маблағлари рентабеллигини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш.

Корхонада ўз маблағлари рентабеллигини аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\text{Рентабеллик (Рўм)} = \frac{\text{Соф фойда (Фс)}}{\text{Ўз маблағлари (Ўм)}} \times 100.$$

Ушбу кўрсаткич фарқига омиллар таъсирини аниқлаш учун унинг қайта ҳисобланган ҳажми аниқланади. Ўз маблағлари рентабеллигининг қайта ҳисобланган миқдорини (Рўм^{кх}) аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\text{Рўм}^{\text{кх}} = \frac{\text{Фс}^{\text{x}}}{\text{Ўм}^{\text{р}}}.$$

Энди ҳар бир омилнинг таъсирини топиш мумкин. Кор-

хонанинг ўз маблағлари рентабеллиги ўзгаришига фойда суммасининг таъсири ($\Delta R_{\text{ўмфс}}$) қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta R_{\text{ўмфс}} = R_{\text{ўм}}^{\text{кх}} - R_{\text{ўм}}^{\text{р}} = \left(\frac{\Phi_{\text{с}}^{\text{х}}}{\dot{Y}_{\text{м}}^{\text{р}}} \right) - \left(\frac{\Phi_{\text{с}}^{\text{р}}}{\dot{Y}_{\text{м}}^{\text{р}}} \right)$$

Ўз маблағлари рентабеллиги ўзгаришига ўз маблағлари суммаси ҳам таъсир қилади. Унинг таъсирини ($\chi R_{\text{ўм}} \dot{y}_{\text{м}}$) ҳисоблаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta R_{\text{ўмўм}} = R_{\text{ўм}}^{\text{х}} - R_{\text{ўм}}^{\text{кх}} = \left(\frac{\Phi_{\text{с}}^{\text{х}}}{\dot{Y}_{\text{м}}^{\text{х}}} \right) - \left(\frac{\Phi_{\text{с}}^{\text{х}}}{\dot{Y}_{\text{м}}^{\text{р}}} \right)$$

Барча омиллар таъсири одатдагидек натижанинг умумий фарқига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta R_{\text{ўм}} = \Delta R_{\text{ўмфс}} \pm \Delta R_{\text{ўмўм}}$$

Ушбу формулаларда келтирилган ҳисоб-китобларни амалий маълумотларни қўллаган ҳолда ечиш учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (*87-жадвал*).

87-жадвал

Корхона ўз маблағлари рентабеллигига таъсир қилувчи омиллар ҳисоб-китоби

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Ўтган йилида	Ҳисоб-бот йилида	Қайта ҳисоб-ланган	Фарқи (+, -)		
				жами	шу жумладан	
					фойда эвазига	ўз маблағлари эвазига
1. Соф фойда	368,0	496,2	496,2	+128,2	×	×
2. Ўз маблағларининг ўртача қиймати	4039,9	4307,5	4039,9	+767,6	×	×
3. Ўз маблағлари рентабеллиги даражаси, %	9,11	11,52	12,28	+2,41	+3,17	-0,76

Ушбу жадвал бўйича натижанинг умумий фарқи 2,41 минг сўмга тенг:

$$\Delta P = 11,52 - 9,11 = +2,41.$$

Натижа ўзгаришига биринчи омил таъсири, яъни соф фойданинг 128,2 минг сўмга ошганлиги рентабеллик даражасини 3,17% оширди:

$$\Delta P_f = 12,28 - 9,11 = +3,17.$$

Натижа ўзгаришига иккинчи омил таъсири 0,76%ни ташкил қилади:

$$\Delta P_m = 11,52 - 12,28 = -0,76.$$

Барча омиллар таъсири одатдагидек натижанинг умумий фарқига тенг:

$$\Delta P = 3,17 - 0,76 = +2,41.$$

8.10. Корхонада маҳсулот рентабеллиги таҳлили

Корхонада маҳсулот рентабеллигининг умумий ҳажми-ни таҳлил қилиш усуллари адабиётларда етарлича ёритилган. Аммо корхонада маҳсулот рентабеллигига таъсир этувчи омиллар ва уларни ҳисоблаш йўллари адабиётларда кам ёритилган. Шу туфайли мазкур масалага алоҳида эътибор беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Бу учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$P = \frac{\Phi_c}{Q} = \frac{\Phi_c}{\Phi_{cm}} \times \frac{\Phi_{cm}}{\Phi_{af}} \times \frac{\Phi_{af}}{\Phi_{mf}} \times \frac{\Phi_{mf}}{\Phi_{st}} \times \frac{\Phi_{st}}{Q},$$

бунда: P — рентабеллик даражаси; Φ_c — соф фойда; Q — натижа (сотилган маҳсулот, товар обороти ва ҳ.к.); Φ_{cm} — сотилган маҳсулотдан олинadиган фойда; Φ_{af} — асосий фаолият фойдаси; Φ_{mf} — молиявий фаолият фойдасига кўшилган фойда; Φ_{st} — солиқ тўланганга қадарги фойда.

Натижани «У» билан омилларни кетма-кет равишда «Х» билан алмаштирсак қуйидаги формула келиб чиқади:

$$U = X_1 \times X_2 \times X_3 \times X_4 \times X_5 = \prod_{i=1}^5 X_i \quad (i = \overline{1, 5})$$

бунда: U — рентабеллик даражаси; X_1 — соф фойданинг сотилган маҳсулотдан олинган фойдадаги ҳиссаси; X_2 — сотилган маҳсулотдан олинган фойданинг асосий фаолият фойдасидаги ҳиссаси; X_3 — асосий фаолият фойдасининг молиявий фаолият фойдасидаги ҳиссаси; X_4 — молиявий

фаолият фойдасининг солиқ тўланганга қадарги фойдадаги ҳиссаси; X_5 — солиқ тўланганча бўлган фойданинг иш ҳажми (сотилган маҳсулот, товар обороти кабилар)даги ҳиссаси.

Маҳсулот рентабеллиги даражасига алоҳида омилларнинг таъсири занжирли алмаштириш усули билан қуйидагича ҳисобланади.

Рентабеллик ўзгаришига:

1. Соф фойданинг сотилган маҳсулотдан олинган фойдадаги ҳиссаси ($\Delta\Phi x_1$)нинг таъсири:

$$\Delta\Phi x_1 = \Phi_1^x - \Phi^0 = (X_1^x \times X_2^0 \times X_3^0 \times X_4^0 \times X_5^0) - \Phi^0.$$

2. Сотилган маҳсулотдан олинган фойданинг асосий фаолият фойдасидаги ҳиссаси ($\Delta\Phi x_2$)нинг таъсири:

$$\Delta\Phi x_2 = \Phi^x_2 - \Phi^x_1 = (X_1^x \times X_2^x \times X_3^0 \times X_4^0 \times X_5^0) - \Phi^x_1.$$

3. Асосий фаолият фойдасининг молиявий фаолият фойдасидаги ҳиссаси ($\Delta\Phi x_3$)нинг таъсири:

$$\Delta\Phi x_3 = \Phi^x_3 - \Phi^x_2 = (X_1^x \times X_2^x \times X_3^x \times X_4^0 \times X_5^0) - \Phi^x_2.$$

4. Молиявий фаолият фойдасининг солиқ тўланганга қадарги фойдадаги ҳиссаси ($\Delta\Phi x_4$)нинг таъсири:

$$\Delta\Phi x_4 = \Phi^x_4 - \Phi^x_3 = (X_1^x \times X_2^x \times X_3^x \times X_4^x \times X_5^0) - \Phi^x_3.$$

5. Солиқ тўланганча бўлган фойданинг иш ҳажми (сотилган маҳсулот, товар обороти ва ҳ.к.) кўрсаткичлардаги ҳиссаси ($\Delta\Phi x_5$)нинг таъсири:

$$\Delta\Phi x_5 = \Phi^x_5 - \Phi^x_4 = (X_1^x \times X_2^x \times X_3^x \times X_4^x \times X_5^x) - \Phi^x_4.$$

Барча омиллар таъсири одатдагидек, натижанинг умумий фарқига тенг бўлиши керак $\Delta\Phi$:

$$\Delta\Phi = \Delta\Phi x_1 \pm \Delta\Phi x_2 \pm \Delta\Phi x_3 \pm \Delta\Phi x_4 \pm \Delta\Phi x_5.$$

Ушбу ҳисоб-китобларни аниқ маълумотларни қўллаган ҳолда амалга ошириш мумкин. Бу учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (*88-жадвал*).

Ушбу жадвал маълумотларига асосан маҳсулотнинг рентабеллик даражаси қуйидагича аниқланади.

$$y = \frac{X_1 \times X_2 \times X_3 \times X_4 \times X_5}{100}.$$

**Корхона маҳсулот рентабеллиги билан боғлиқ
кўрсаткичларнинг ҳисоб-китоби**

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисоб-бот йилида	Ўзгариши (+, -)	Ўсиш суръати, %
Мутлақ кўрсаткичлар				
1. Сотилган маҳсулот (Q)	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
2. Соф фойда (Фс)	368,0	496,2	+128,2	134,8
3. Сотилган маҳсулотдан олинган фойда (Фсм)	632,1	852,8	+220,7	134,9
4. Асосий фаолиятдан олинган фойда (Фаф)	511,0	711,7	+200,7	140,6
5. Молиявий фаолият натижаси кўшилган фойда (Фмф)	582,0	792,1	+209,9	136,1
6. Солиқ тўлангунча бўлган фойда (Фст)	593,6	800,4	+206,8	134,8
Нисбий кўрсаткичлар				
7. Соф фойданинг сотилган маҳсулот фойдасидаги ҳиссаси — X_1 (2қ:3қ)	0,5822	0,5818	-0,0004	99,9
8. Сотилган маҳсулот фойдасининг асосий фаолият фойдасидаги ҳиссаси — X_2 (3қ:4қ)	1,2370	1,1983	0,0387	96,9
9. Асосий фаолият фойдасининг молиявий фаолият фойдасидаги ҳиссаси — X_3 (4қ:5қ)	0,8777	0,8985	+0,0208	102,4
10. Молиявий фаолият фойдасининг солиққача бўлган фойдадаги ҳиссаси — X_4 (5қ:6қ)	0,9808	0,9896	+0,0088	100,9
11. Солиққача бўлган фойданинг сотилган маҳсулотдаги ҳиссаси, X_5 (6қ:1қ)	0,1295	0,1406	+0,0111	108,6
12. Маҳсулот рентабеллиги даражаси, % — У (2қ:1қ:100)	8,03	8,71	+0,68	108,5

Ушбу формулага жадвал маълумотларини қўлласа куйдаги натижаларга эришилди:

Ўтган йилда:

$$Уўй = \frac{0,5822 \times 1,2370 \times 0,8777 \times 0,9808 \times 0,1295}{100} = 8,03.$$

Ҳисобот йилида:

$$У_{\text{Ҳй}} = \frac{0,5818 \times 1,1983 \times 0,8985 \times 0,9896 \times 0,1406}{100} = 8,71.$$

Шу даврда ўзгариши $8,71 - 8,03 = +0,68$.

$$\text{Ўзгариш суръати} = \frac{8,71 \times 100}{8,03} = 108,5.$$

Ушбу жадвал маълумотлари асосида маҳсулот рентабеллигининг ҳисобот йилидаги ўзгаришига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш мумкин. Бу амални занжирли алмаштириш усулини қўллаган ҳолда қуйидагича бажаришни ва унинг учун мазкур жадвални тузиш тавсия қилинади (*89-жадвал*).

89-жадвал

Корхонада маҳсулот рентабеллиги даражасига таъсир қилувчи омиллар ҳисоб-китоби

Қўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ўтган йилдаги рентабеллик даражаси				Ҳисобот йилида ёки $у^0 x_5$
		X_1 омил ўзгариши билан 0 ($Уx_1$)	X_2 омил ўзгариши билан 0 ($Уx_2$)	X_3 омил ўзгариши билан 0 ($Уx_3$)	X_4 омил ўзгариши билан 0 ($Уx_4$)	
X_1	0,5822	0,5818	0,5818	0,5818	0,5818	0,5818
X_2	1,2370	1,2370	1,1983	1,1983	1,1983	1,1983
X_3	0,8777	0,8777	0,8777	0,8985	0,8985	0,8985
X_4	0,9808	0,9808	0,9808	0,9808	0,9896	0,9896
X_5	0,1293	0,1293	0,1293	0,1293	0,1293	0,1406
У	8,03	8,02	7,76	7,94	8,02	8,71

Корхонада маҳсулотнинг умумий рентабеллиги ҳисобот йилида 0,68% ошган. Бу ўзгариш қуйидаги омиллар таъсирида содир бўлган.

1. Соф фойданинг сотилган маҳсулотдаги ҳиссасининг 0,0004га камайиши маҳсулот рентабеллиги даражасини 0,01% камайтирди:

$$\Delta Уx_1 = 8,02 - 8,03 = -0,01\%.$$

2. Сотилган маҳсулот фойдасининг асосий фаолият

фойдасидаги ҳиссасининг 0,0387га камайиши маҳсулот рентабеллиги даражасини 0,26% камайтирди:

$$\Delta U_{x_2} = 7,76 - 8,02 = -0,26\%.$$

3. Асосий фаолият фойдасининг молиявий фаолият фойдасидаги ҳиссасининг 0,0208га ошганлиги маҳсулот рентабеллиги даражасини 0,18% оширган:

$$\Delta U_{x_3} = 7,94 - 7,76 = +0,18\%.$$

4. Молиявий фаолият фойдасининг солиқ тўлангангача бўлган фойдадаги ҳиссасининг 0,0088га кўпайганлиги маҳсулот рентабеллиги даражасини 0,08%га оширган:

$$\Delta U_{x_4} = 8,02 - 7,94 = +0,08\%.$$

5. Солиқ тўлангангача бўлган фойданинг сотилган маҳсулотдаги ҳиссаси 0,0111га ошганлиги маҳсулот рентабеллигини 0,69%га оширган:

$$\Delta U_{x_5} = 8,71 - 8,02 = +0,69.$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$\Delta U = -0,01 - 0,26 + 0,18 + 0,08 + 0,69 = +0,68.$$

Биз мазкур ишда молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлилининг айримларигагина тўхталдик, холос. Аммо ушбу таҳлил усуллари бошқа кўрсаткичларни ҳам таҳлил қилиш учун методологик асос бўлади, деб ўйлаймиз.

9-боб. ЮРИДИК ШАХСЛАР ТЎЛАЙДИГАН ДАРОМАД (ФОЙДА) СОЛИҒИ ТАҲЛИЛИ

9.1. Юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиғини таҳлил қилиш усуллари

Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган ислохотлар кундан-кунга чуқурлашиб, такомиллашиб бормоқда. Бу ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини эркинлашувида намўён бўлмоқда. Давлат билан корхоналар ўртасидаги муносабат эндиликда фақат солиқ орқали амалга ошириладиган ҳолатга айланмоқда. Бу эса ушбу жараённи чуқур ўрганишни, таҳлил қилишни тақозо қилади. Аммо солиқларни таҳлил қилиш усуллари иқтисодий адабиётларда ҳамон етарли даражада ёритилмаган. Бироқ амалиёт, ҳаёт бундай ҳолатларни таҳлил қилишни тақозо қилмоқда. Шунини инобатга олиб ушбу масалага ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда.

Ушбу қўлланма талабалар билан биргаликда амалиёт ходимларига мўлжалланганлиги туфайли даромад (фойда) солиқ суммасининг ҳолати ва динамикасини таҳлил қилишда жадваллар билан батафсил кўрсатилмади, чунки бу ҳисоб-китоблар уларнинг кундалик иши. Шу туфайли ишда асосан корхоналар тўлайдиган даромад (фойда) солиғининг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар ва уларни ҳисоблаш йўллари кўрсатиб берилган. Амалиёт ходимларига, мутахассисларга тушунарли бўлиши учун натижа ўзгаришига омиллар таъсирини аниқлаш усуллари олдин назарий жиҳатдан ва сўнгра аниқ маълумотларни қўллаган ҳолда ёритилган. Энг муҳими, солиқни кўпайтиришнинг ички имкониятларини ахтариб топиш йўллари ҳам кўрсатиб берилган.

Қўлланмада Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 31 декабрдаги «Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар ва Давлат бюджетининг 2000 йилга мўлжалланган истиқболи тўғрисида»ги 554-сонли қароридаги 2000 йилнинг 1 январидан бошлаб солиқ соҳасида кўзда тутилган ўзгаришлар инобатга олинди. Ундаги солиқ ставкаларининг камайганлигининг солиқ суммасига таъсири услубий тавсия сифатида кўрсатиб берилди.

Ушбу солиқ турига тўхталишимизнинг сабаби ҳўжалик

юритувчи субъектлар тўлайдиган солиқлар миқдориди даромад (фойда) солигининг ҳиссаси кўплиги ва ушбу солиқ барча корхоналарга хослигидир.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида турли мулк шаклида фаолият кўрсатаётган корхоналар бошқа солиқлар билан бирга даромад (фойда) солиғи тўламоқдалар. Аммо унинг таҳлил қилиш усуллари ҳамон ишлаб чиқилмаган. Солиқ инспекцияси ходимлари ушбу солиқнинг тўғри тўланишини текшириш учун олдин унинг ҳолатини таҳлил қилиб олиши зарур. Албатта, аудиторлар аудиторлик хулосасини берганда ушбу солиқни таҳлил қилади. Бироқ, улар солиқ тўланишининг қонунийлигига кўпроқ аҳамият берадилар. Ҳақиқатда эса солиқлар масаласига ҳам қонуний, ҳам иқтисодий жиҳатдан ёндошмоқ лозим. Иқтисодий ёндашиш ўз навбатида таҳлил йўли билан амалга оширилади.

Таҳлил учун маълумотлар манбаидан тўғри фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Даромаддан олинadиган солиқ суммаси «Молиявий натижалар» тўғрисидаги ҳисоботнинг — «Бюджетга тўланмалар» қисмида жойлашган. Шу ҳисоботнинг бир қисмида «Даромаддан олинadиган солиқ бўйича берилadиган имтиёзларни ҳисоблашда инobatга олинadиган сарф харажатлар» кўрсатилади. Шунингдек бухгалтерия ҳисоботи таркибида даромаддан олинadиган солиқнинг алоҳида ҳисоб-китоби ҳам кўрсатилади. Буларнинг ҳаммаси таҳлил учун тегишли маълумотларни ўзида ифодалайдиган ҳисоботлардир, яъни маълумот манбаларидир.

Таҳлил одатда ҳисобот даврида эришилган натижанинг бошқа давр кўрсаткичларидан фарқини аниқлашдан бошланади. Таҳлил натижасида тегишли фарқ аниқланади. Бу фарқ таҳлил қилувчига ижобий ёки салбий хулоса чиқариш учун асос бўлади. Аммо таҳлилнинг тўлиқ бўлиши учун бу хулоса ҳали етарли эмас. Ушбу кўрсаткичнинг қатор йиллар давомида ўзгариши тенденциясини аниқлаш мазкур хулосани янада бойитади. Шу туфайли таҳлил жараёнида ўрганилаётган кўрсаткичнинг бошқа кўрсаткичлар билан солиштирилган ҳолда динамикаси ҳам аниқланиши лозим.

Кўрсаткичлар динамикасини таҳлил қилганда иқтисодий жараёнларнинг бир-бири билан ўзаро боғлиқлигидан

келиб чиқилади. Масалан, солиқ кўрсаткичининг динамикасини ўрганилса, албатта, у билан боғлиқ кўрсаткичларга, яъни ишлаб чиқариш ҳажми, даромадлар (фойда) миқдори, солиқ ставкаси каби кўрсаткичлар билан солиштирилган тарзда ўрганиш мақсадга мувофиқ. Хусусан, даромад солиғи динамикаси маҳсулот ҳажми ва ялпи даромад динамикаси билан солиштирилиб қаралса, солиқ йилдан-йилга камайса, бу нима эвазига содир бўлганини ҳали биз билмаймиз. Бу ўзгаришларнинг сабабини билиш учун даромад солиғини ишлаб чиқариш ҳажмини ва ялпи даромад динамикаларини ҳам ўрганишимиз лозим. Даромад йилдан-йилга камайиб кетса, ишлаб чиқариш қисқарса, даромад солиғи, албатта, камаяди. Аммо буни билиш учун, таъкидланганидек, шу барча кўрсаткичлар динамикасини ўрганишга тўғри келади.

Таҳлилнинг муҳим босқичларидан бири ўрганилаётган натижа кўрсаткичига таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаб топишдан иборатдир. Аммо бу таҳлилнинг энг мураккаб қисми, чунки олдин натижа кўрсаткичига қандай омиллар таъсир қилиниши, сўнгра уларнинг қай даражада таъсир қилганлигини аниқлаш лозим. Бу эса кўрсаткичларга мантиқий ёндашишни амалиётнинг сир-асрорларини яхши ўрганишни талаб қилади.

Таҳлилда натижа ўзгаришига омиллар таъсирини ҳисоблаш, унинг ўта муҳим босқичи ва соҳасидир.

Даромаддан олинadиган солиқ суммасига (Сд) бир қанча омиллар таъсир қилади. Буларга даромаднинг солиқ тўланадиган қисми (Дс) ва солиқ ставкасини (Ст) киритиш мумкин. Натижа ва бу омиллар ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш учун қуйидаги формулани тавсия қиламиз.

$$Сд = Дс \times Ст \quad (9.1).$$

Ушбу формуладаги омиллар таъсирини фарқли усул билан аниқлаш мумкин. Бу учун қуйидаги амаллар бажарилади:

1. Солиқ суммасининг даромадлар ўзгариши эвазига ўзгарганлигини ($\Delta Сд$) аниқлаш учун даромадларнинг ҳисобот давридаги фарқини ($Дс_1 - Дс_0$) солиқ ставкасининг режадаги миқдорларига ($Ст_0$) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{дс} = (C_{с1} - C_{с0}) \times C_{т0} \quad (9.2).$$

2. Солиқ суммасининг солиқ ставкаси эвазига ўзгаришини ($C_{ст}$) ҳисоблаш учун солиққа тортиладиган даромад суммасининг ҳақиқий миқдорини ($C_{с1}$) солиқ ставкасининг ўзгаришига ($C_{т1} - C_{т0}$) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{ст} = C_{с1} \times (C_{т1} - C_{т0}) \quad (9.3).$$

Агар ҳисоб-китоблар тўғри амалга оширилса, шу икки омилнинг таъсири натижа ўзгаришининг умумий фарқига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta C_{д} = \Delta C_{дс} \pm \Delta C_{ст} \quad (9.4).$$

Келтирилган омилли таҳлил усулига амалий маълумотларни қўллаб ечиш йўллариининг амалиётда қўлланилишини кўриш мумкин (*90-жадвал*).

90-жадвал

Даромад солиғи ҳажмининг ўзгаришига солиққа тортиладиган даромад ва солиқ ставкасининг таъсирини фарқли усул билан аниқлаш йўллари

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Жами фарқи (+, -)	Шу жумладан, даромад эвазига	Солиқ ставкаси эвазига
Солиққа тортиладиган даромад, минг сўм	885,3	1020,8	+135,5	×	×
Солиқ ставкаси, %	33,0	31,0	-2,0	×	×
Солиқ суммаси, минг сўм	292,1	316,4	+24,3	+44,7	-20,4

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, даромаддан олинадиган солиқ суммаси 24,3 минг сўмга кўпайган. Бунга иккита омил таъсир қилган:

1. Солиққа тортиладиган даромад суммасининг 135,5 минг сўмга кўпайганлиги солиқ суммасини 44,7 минг сўмга ($135,5 \times 33,0 : 100$) кўпайтирган.

2. Солиқ ставкаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 31 декабрдаги 554-сонли қарори билан шу йили 33%дан 31%гача туширилди. Ушбу омил

эвазига солиқ суммаси 20,4 минг сўмга ($2,0 \times 1020,8 : 100$) камайди. Бу корхона ҳисобида қолди ва унинг фаолиятини кенгайтириш, ходимларни рағбатлантириш каби тадбирларга йўналтирилиши мумкин.

3. Одатда шу икки омил таъсири солиқ суммасининг умумий фарқига тенг бўлиши керак, яъни $44,7 - 20,4 = +24,3$ минг сўм. Демак амалга оширилган ҳисоб-китобларимиз тўғри.

Ҳар бир омиллар таъсирининг улушини алоҳида омиллар суммасини юзга кўпайтириб натижанинг умумий фарқига бўлиш йўли билан аниқлаш мумкин. Бизнинг мисолимизда даромад солиғининг ўсиши 184,0%ни ($44,7 : 24,3 \times 100$) солиққа тортиладиган даромад суммасининг кўпайиши эвазига ошганлигини кўрамиз. Аммо солиқ ставкасининг 2% камайганлиги солиқ суммаси ўсишига нисбатан 84% салбий таъсир қилганлигини кўрамиз ($20,4 : 24,3 \times 100$). Шу икки омил таъсири 100%га ($184,0 - 84,0$) тенг. Биз ушбу ҳисоб-китобларни услубий асос бўлиши учун келтирмоқдамиз, чунки солиқ суммаси шу икки омил эвазига доим ўзгариб туради.

Таҳлил жараёнида омиллар таъсирини кенгайтириш мумкин. Масалан, даромаднинг солиқ тўланадиган қисми (Дс) ялпи даромад (Яд) ва солиқ тўланадиган даромаднинг улушига (Удс) тенг. Бу боғлиқлик куйидагича ифодаланади:

$$Дс = Яд \times Удс \quad (9.5).$$

Агар 9.1-формуладаги Дс ўрнига 9.5-формуладаги боғлиқликни алмаштириб қўйсак, биринчи формула куйидаги шаклга эга бўлади:

$$Сд = Яд \times Удс \times Ст \quad (9.6).$$

Ушбу 9.6-формуладан кўриниб турибдики, даромаддан тўланадиган солиқ суммасининг ўзгаришига учта омил таъсир қилмоқда. Бу омиллар таъсирини ҳисоблаш учун занжирли алмаштириш, фарқлаш, индекс, интеграл усулларидан фойдаланиш мумкин.

Солиқ суммасига омиллар таъсирини фарқлаш усулини қўллаган ҳолда аниқлашни кўриб чиқамиз.

1. Солиқ суммасининг ялпи даромад таъсири эвазига ўзгаришини ($\Delta\text{Сд яд}$) аниқлаш учун ялпи даромад фарқини ($\Delta\text{Яд}$) солиқ тўланадиган даромад улушининг ўтган (асос) йилидаги миқдорига (Удс_0) ва солиқ ставкасининг ҳам асос йилидаги ҳажмига (Ст_0) кўпайтирилади:

$$\Delta\text{Сд яд} = \Delta\text{Яд} \times \text{Удс}_0 \times \text{Ст}_0 \quad (9.7).$$

2. Солиқ суммасининг солиқ тўланадиган даромадлар улуши таъсири эвазига ўзгаришини ($\Delta\text{Сд удс}$) аниқлаш учун ялпи даромаднинг ҳисобот давридаги ҳажмини (Яд_1) солиқ тўланадиган даромад улушининг ўзгаришига ($\Delta\text{Удс}$) ва солиқ ставкасининг асос йилидаги ҳажмига (Ст_0) кўпайтирилади:

$$\Delta\text{Сд удс} = \text{Яд}_1 \times \Delta\text{Удс} \times \text{Ст}_0 \quad (9.8).$$

3. Солиқ суммасининг солиқ ставкаси таъсири эвазига ўзгаришини ($\Delta\text{Сд ст}$) аниқлаш учун ялпи даромаднинг ҳисобот давридаги ҳажмини ($\Delta\text{Яд}_1$) солиқ тўланадиган даромад улушининг ҳисоботдаги миқдори (Удс_1) ва солиқ ставкасининг фарқига ($\Delta\text{Ст}$) кўпайтирилади:

$$\Delta\text{Сд ст} = \Delta\text{Яд}_1 \times \text{Удс}_1 \times \Delta\text{Ст} \quad (9.9).$$

Агар солиқ ставкаси ўзгармай қолган бўлса, натижанинг ўзгариши фақат юқорида кўриб чиққан иккита омил эвазига ўзгарганлигидан далолат беради. Бу омилларнинг таъсири натижанинг умумий фарқига тенг бўлиши керак:

$$\Delta\text{Сд} = \Delta\text{Сд яд} \pm \Delta\text{Сд удс} \pm \Delta\text{Сд ст} \quad (9.10).$$

Ушбу ҳисоб-китобни амалий маълумотларни қўллаб ечиш йўлини кўриб чиқамиз (*91-жадвал*).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, таъкидланган солиқ суммаси 24,3 минг сўмга кўпайган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Ялпи даромад суммасининг 253,3 минг сўмга кўпайганлиги солиқ суммасини 74,0 минг сўмга кўпайтирган:

$$253,3 \times 88,9 \times 33,0 = +74,0 \text{ минг сўм.}$$

2. Солиққа тортиладиган даромад суммасининг ялпи даромаддаги улуши ҳисобот даврида 7,1% бандга камай-

**Даромад солигига алоҳида омиллар таъсирини
фарқли усул билан ечиш йўли**

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисоб йилида	Фарқи (+, -)	Натижа ўзгаришига омиллар таъсирини ҳисоблаш
1. Ялпи даромад, минг сўм	999,0	1252,3	+253,3	$253,3 \times 88,6 \times 33,0 = +74,0$
2. Солиққа тортилган даромаднинг ялпи даромаддаги улуши, %	88,6	81,5	-7,1	$1252,3 \times (-7,1) \times 33,0 = -29,3$
3. Солиқ ставкаси, %	33,0	31,0	-2,0	$1252,3 \times 81,5 \times (-2,0) = -20,4$
4. Солиқ суммаси, минг сўм ($1к \times 2к \times 3к$)/100	292,1	316,4	+24,3	$74,1 - 29,3 - 20,4 = +24,3$

ган. Бу омил эвазига солиқ суммаси 29,3 минг сўмга камайган:

$$1341,0 \times (-7,1) \times 33,0 = -29,3 \text{ минг сўм.}$$

Солиқ ставкасининг 2%га камайиши ҳам солиқ суммасининг камайишига таъсир қилган:

$$1252,3 \times 81,5 \times (-2,0) = -20,4 \text{ минг сўм.}$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$74,0 - 29,3 - 20,4 = +24,3 \text{ минг сўм.}$$

Таҳлил орқали солиқни кўпайтиришнинг имкониятларини топиш мумкин. Хусусан, бизнинг таҳлил қилаётган объектда солиққа тортиладиган даромад улуши камайганда эди, давлат бюджетига тўланадиган солиқ суммаси яна 49,7 минг сўмга ($29,3 + 20,4$) кўпайган бўлар эди. У ҳолда ҳақиқий солиқ суммаси 316,4 минг сўм эмас, балки 366,1 минг сўмни ($316,4 + 49,7$) ташкил қилган бўлар эди. У ҳолда солиқ суммасининг ўтган йилга нисбатан фарқи 24,3 минг сўм эмас, балки 74,0 минг сўмни ($366,4 - 292,1$) ташкил қилган бўлар эди. Демак, ялпи даромад суммасини кўпайтириш билан биргаликда унинг солиққа тортиладиган қисмини ҳам кўпайтириш лозим экан.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, корхона даромадларининг кўпайишидан корхона билан биргаликда

давлат бюджети ҳам манфаатдор экан. Бу ерда манфаатлар муштараклиги ва мувофиқлиги айнан таъминланади. Корхонанинг даромади хўжалик фаолияти самарадорлигининг ошишига бевосита боғлиқ. Бу эса ўз навбатида солиқ суммасини ҳам оширишга олиб келади.

Даромаддан олинадиган солиқ суммасининг ўзгаришига фақат баъзи омиллар таъсирини аниқлаш йўллари кўрсатиб ўтдик. Амалда бу солиқ суммасининг ўзгаришига яна бир қанча омиллар ҳам таъсир қилиши мумкин. Масалан, даромад билан боғлиқ бўлган омилларнинг барчаси ҳам солиқ суммасига билвосита таъсир қилади. Буларга корхоналардаги иш ҳажмининг кенгайиши, ундаги самарадорликнинг оширилиши, тежамкорлик ва бошқа бир қанча омилларни киритиш мумкин. Бу омиллар таъсирини аниқлашда ҳам таҳлилнинг аъъанавий усуллари билан биргаликда иқтисодий математик усуллари билан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Ушбу тавсияларимиз амалда қўлланиладиган бўлса, солиқ инспекцияси ходимлари, аудиторлар учун солиқларни тўғри ҳисоблашда, корхона мутахассисларига амалий ёрдам беришда анча қулайликлар туғилади. Энг муҳими корхоналарнинг самарадорлиги ошиши билан биргаликда давлат бюджетининг маблағи ҳам ошади. Бу эса корхонанинг молия хўжалик фаолиятига салбий таъсир кўрсатмаган ҳолда юз беради. Бундай ҳол ҳозирги ўтиш даврида, корхоналар фаолиятини кенгайтириш зарурати туғилиб турган пайтда, ўта муҳимдир.*

9.2. Савдо корхоналари тўлайдиган ялпи даромад солиғи таҳлили

Савдо корхоналари ҳам мулк шаклидан қатъи назар ялпи даромад солиғи тўлайдилар. Улар бошқа корхоналар сингари юридик шахс мақомига эга. Шу туфайли улар тўлайдиган солиқлар ҳам Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексидаги 2-бўлимида кўрсатилган боблар ва моддаларга асосан аниқланади, ҳисобланади. Аммо савдо соҳаси ишлаб чиқариш ёки хизмат соҳасига нисбатан бир

* Ушбу параграф Р.К.Пардаев билан ҳамкорликда ёзилди.

оз фарқ қилади. Бунда даромад сотилган маҳсулот, яъни товарлар устига қўйилган устама эвазига шаклланади. Бунда товар обороти, ялпи даромадларнинг ўртача даражаси каби кўрсаткичлар ўзига хос хусусиятларга эга.

Савдо корхоналари тўлайдиган ялпи даромад солиғини таҳлил қилиш учун бир қанча маълумотлар манбаидан фойдаланилади. Буларга энг аввало солиқ кодекси, бошқа йўриқномалар, бухгалтерия ҳисоботи маълумотлари, солиқни ҳисоблаш жадвали, аудиторлар хулосаси, солиқ инспекторларининг далолатномалари каби маълумот манбалари кирази.

Маълумки, савдо корхоналарида ялпи даромаддан олинadиган солиққа бир қанча омиллар таъсир қилади. Хусусан, бунга товар обороти, ялпи даромад, унинг даражаси, солиқ ставкаси каби омиллар кирази. Улар ўртасидаги боғлиқликни қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$CC = T \times Dd \times Ct,$$

бунда: CC — даромаддан олинadиган солиқ суммаси; T — товар обороти; Dd — ялпи даромад даражаси; Ct — даромаддан олинadиган солиқ ставкаси.

Натижа ўзгаришига ушбу омиллар таъсирини ҳисоблаш учун таҳлилнинг бир қанча усулларидан фойдаланиш мумкин. Биз натижа билан омиллар ўртасидаги ушбу боғлиқликни аниқлаш учун таҳлилнинг анъанавий усулларидан бири индекс усулини қўллаб ечишимиз мумкин. Бу ҳолда натижа ўзгаришига омиллар таъсири қуйидагича ҳисобланади:

1. Солиқ суммасининг товар обороти эвазига ўзгаришини (ΔCc) аниқлаш учун режадаги солиқ суммасини (CC^p) товар оборотининг индивидуал индексига (i_t) кўпайтириб режадаги натижа билан солиштирилади:

$$\Delta Cc = (CC^p \times i_t) - CC^p.$$

2. Натижага, яъни даромаддан олинadиган солиқ суммаси ўзгаришига савдо корхоналари ялпи даромади даражаси (Dd) ўзгаришининг таъсирини (ΔCc_{Dd}) аниқлаш учун натижанинг биринчи омил индекси билан қайта ҳисобланган миқдорини ($CC^p \times i_t$) иккинчи омил, яъни ялпи даромад даражасининг индивидуал индекси билан

қайта ҳисоблаб олинади ($CC^P \times i_T \times i_{дд}$) ва чиққан натижадан натижанинг биринчи омил таъсирида қайта ҳисобланган миқдори ($CC^P \times i_T$) айирилади:

$$\Delta CC_{дд} = (CC^P \times I_T \times i_{дд}) - (CC^P \times i_T).$$

3. Натижа ўзгаришига учинчи омил таъсирини аниқлаш учун ($\Delta CC_{ст}$) натижанинг иккита омил индивидуал индекси учинчи омил индивидуал индекси ($i_{ст}$) билан қайта ҳисобланади ($CC^P \times I_T \times I_{дд} \times i_{ст}$) ва чиққан натижадан унинг олдинги икки омил индивидуал индекси билан қайта ҳисобланган миқдори ($CC^P \times I_T \times I_{дд}$) айирилади, ёки натижанинг ҳақиқий миқдоридан (CC^X) унинг икки омил таъсирида қайта ҳисобланган миқдорини айириб ташлаш ҳам кифоя:

$$\Delta CC_{ст} = (CC^P \times I_T \times I_{дд} \times i_{ст}) - (CC^P \times i_T \times i_{дд})$$

$$\text{ёки } \Delta CC_{ст} = CC^X - (CC^P \times I_T \times I_{дд}).$$

Бу ҳолда ҳам барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta CC = \Delta CC_{ст} \pm \Delta CC_{дд} \pm \Delta CC_{ст}.$$

Агар уларнинг умумий индексини оладиган бўлсак, у ҳар бир омилнинг индивидуал индексига тенг бўлади:

$$I_{CC} = I_T \times I_{дд} \times I_{ст}.$$

Кўриниб турибдики, ушбу усул билан натижа ўзгаришига омиллар таъсирининг фақат миқдорини аниқлаш билан чекланиб қолмасдан, балки нисбий ўзгаришини ҳам аниқлаш мумкин. Бундай ҳолатни умумий индексни қўлланган ҳолда ҳам амалга ошириш мумкин.

Масалан, ушбу ҳолатда натижанинг умумий индекси куйидагича ифодаланади:

$$I_{CC} = \frac{T_1 \times ДД_1 \times СТ_1}{T_0 \times ДД_0 \times СТ_0}.$$

Бу формула орқали уни юзга кўпайтириб натижанинг қанча фоизга кўпайганлигини ёки камайганлигини аниқлаш мумкин. Агар суръатидан махражини айирадиган бўлсак, натижа умумий ўзгаришининг миқдори ҳисобланади:

$$\Delta CC = (T_1 \times ДД_1 \times СТ_1) - (T_0 \times ДД_0 \times СТ_0).$$

Ушбу боғлиқликларга асосан натижа ўзгаришига омиллар таъсирини аниқлаш мумкин.

1. Натижага биринчи омилнинг таъсири қуйидагича ҳисобланади:

Нисбий ўзгариши:

$$J_{\text{сс.т}} = \frac{T_1 \times \text{ДД}_0 \times \text{СТ}_0}{T_0 \times \text{ДД}_0 \times \text{СТ}_0}.$$

Мутлақ ўзгариши:

$$\Delta \text{ССт} = (T_1 \times \text{ДД}_0 \times \text{СТ}_0) - (T_0 \times \text{ДД}_0 \times \text{СТ}_0).$$

2. Натижа ўзгаришига иккинчи омил таъсири қуйидагича ҳисобланади:

Нисбий ўзгариши:

$$J_{\text{сс.дд}} = \frac{T_1 \times \text{ДД}_1 \times \text{СТ}_0}{T_1 \times \text{ДД}_0 \times \text{СТ}_0}.$$

Мутлақ ўзгариши:

$$\Delta \text{ССдд} = (T_1 \times \text{ДД}_1 \times \text{СТ}_0) - (T_1 \times \text{ДД}_0 \times \text{СТ}_0).$$

3. Натижанинг охириги, учинчи омил эвазига ўзгарган қисмини қуйидагича аниқлаш мумкин:

Нисбий ўзгариши:

$$J_{\text{сс.ст}} = \frac{T_1 \times \text{ДД}_1 \times \text{СТ}_1}{T_1 \times \text{ДД}_1 \times \text{СТ}_0}.$$

Мутлақ ўзгариши:

$$\Delta \text{ССст} = (T_1 \times \text{ДД}_1 \times \text{СТ}_1) - (T_1 \times \text{ДД}_1 \times \text{СТ}_0).$$

Одатдагидек, барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг бўлади:

$$\Delta \text{СС} = \Delta \text{Ст} \pm \Delta \text{Сдд} \pm \Delta \text{СС ст}.$$

Ушбу формулаларга тегишли амалий маълумотларни қўлаб, солиқ суммасининг ўзгаришига алоҳида омиллар таъсирини ҳисоблаш мумкин. Шу сингари омилларни аниқлашларни қўлаб ҳисоблаш усули биринчи параграфда кўрсатилган. Шу туфайли ушбу параграфда такрорлашга ҳожат йўқ, деб ҳисоблаймиз.

10-боб. КОРХОНАДА ФОЙДАЛИЛИК НУҚТАСИНИ АНИҚЛАШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ

10.1. Корхона даромадлари таркиби

Бозор муносабатлари шаклланаётган эркин иқтисодиёт шароитида фаолият кўрсатаётган ҳар қандай корхона эркин рақобат натижасида синиб кетмаслиги ҳамда хатарсиз ишлашини таъминлаш учун унинг зарарсиз фаолият кўрсатиши мумкинлигини олдиндан аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари билиши лозим.

Ҳар бир корхона ўз фаолияти давомида маълум даражада даромад (Д) олади. Бу ўз-ўзидан шаклланмайди. Тегишли харажатларни (Х) сарф қилишни талаб қилади. Мақсад корхонанинг оладиган даромади унинг қилган харажатларини қоплаб фойда олишдир. Агар олинган даромад фақат харажатни қопласа ($D=X$), бу корхонанинг зарарсиз ишлаганлигини кўрсатади. Агар $D>X$ бўлса, бунда корхона фойда билан ишлаётганлигини, агар $D<X$ бўлса, зарар билан ишлаётганлигини билдиради. Бу оддий назария. Бироқ, корхона раҳбари (эгаси) маълум муддатда қанча маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқаришни, шунга қанча харажат бўлишини ва бу харажатни қоплаш учун қанча даромад олиш зарурлигини олдиндан билиши керак. Буни баҳолаш ва таҳлил қилиш учун корхонанинг зарарсизлик даражасини аниқлашни тақозо қилади.

Корхонанинг зарарсизлик даражасини аниқлаш учун даромаднинг таркиби белгилаб олинади. Корхона даромади қуйидаги элементларга бўлинади: корхона харажатларини қоплашга, давлат бюджетига тўловларни (С) амалга оширишга ва фойдани (Ф) ташкил қилишга. Бу ҳолда қуйидаги тенглик ҳосил бўлади:

$$D = X + C + \Phi \quad (10.1).$$

Ушбу формуладан кўриниб турганидек, корхонанинг даромади унинг харажати, тўланадиган солиғи ва олинандиган фойдасига тўғри пропорционал (мувофиқ). Буларнинг қайси бири кўпайса (камайса), Д.нинг ҳажми ҳам шунга мос равишда кўпайиши (камайиши) мумкин.

10.2. Ўзгарувчи ва ўзгармас харажатларни аниқлаш

Таҳлил жараёнида шуни кўзда тутиш керакки, харажатлар ва солиқларнинг бир қисми ўзгарувчи ва бир қисми ўзгармасдир. Демак формулада ифодаланган натижа ва омил кўрсаткичларининг ҳисобот йилларидаги ҳақиқий ҳажми 10.1-формулада кўрсатилган назариядан фарқ қилиши ҳам мумкин. Буни аниқлаш учун харажатларни ва солиқларни иккига: ўзгарувчи ва ўзгармас қисмларига бўлиб олинди. У ҳолда 10.1-формула қуйидагича ифодаланади:

$$Д = (Хўз + Хўм) + (Сўз + Сўм) + \Phi \quad (10.2),$$

бунда: $Хўз$ — ўзгарувчи харажатлар; $Хўм$ — ўзгармас харажатлар; $Сўз$ — солиқларнинг ўзгарувчи қисми; $Сўм$ — солиқларнинг ўзгармас қисми.

Бу формуладаги ўзгарувчи ($Хўз$, $Сўз$) ва ўзгармас ($Хўм$, $Сўм$) миқдорларни алоҳида қўшиб биргаликда ифодаласак, қуйидаги 10.3-формула келиб чиқади:

$$Д = Мўз + Мўм + \Phi \quad (10.3),$$

бунда: $Мўз = Хўз + Сўз$ га, $Мўм = Хўм + Сўм$ га тенг.

Ушбу ифодаланган омилларнинг даромад ҳажми билан боғлиқлиги қуйидагича. Даромаднинг кўпайиши ўзгарувчи харажатларни кўпайтиради, ўзгарувчи харажатларнинг кўпайиши эса, пировард натижада, даромадларни кўпайтиради.

10.3. Мувофиқлик (пропорционаллик) коэффицентини аниқлаш

Харажатларнинг таркибини тўғри ифодалаш учун мувофиқлик (пропорционаллик) коэффицентидан ($К_m$) фойдаланиш мумкин.

Мувофиқлик (пропорционаллик) коэффицентини аниқлаш учун маҳсулотнинг ўзгарувчи харажатларини солиқнинг ўзгарувчи қисми билан биргаликда қўшиб ($Мўз$) унинг қиймати (P) бўлинади:

$$К_m = \frac{Мўз}{P} \quad (10.4).$$

Мувофиқлик коэффициенти инобатга олинган ҳолда 10.3- формула қуйидаги шаклга эга бўлади:

$$D = K_m \times M_{\text{ўз}} + M_{\text{ўм}} + \Phi \quad (10.5).$$

Ушбу формулага асосан корхонанинг барча харажатларини қоплаш, яъни унинг зарарсизлик даражасини таъминлаш учун қанча даромад зарурлигини ҳисоблаш мумкин.

10.4. Корхонанинг зарарсизлик (тенглик) нуқтасини аниқлаш

Бу кўрсаткични аниқлаш учун олдин даромаднинг «Тенглик нуқтаси» аниқланади ($D^{\text{тн}}$), яъни даромад ҳажми барча харажатларни қоплашга етарли бўлиши керак. Бунда фойда олиш кўзда тутилмайди. У ҳолда 10.5-формула қуйидагича ифодаланади:

$$D^{\text{тн}} = K_m \times M_{\text{ўз}} + M_{\text{ўм}} \quad (10.6).$$

Натижа билан омил ўртасидаги мувофиқлик (пропорционаллик) коэффициентини тўғри ифодалаш учун 10.6-формулани қуйидагича ёзиш ҳам мумкин³¹.

$$D^{\text{тн}} = \frac{M_{\text{ўм}}}{1 - K_m} \quad (10.7).$$

Ушбу формулага асосан барча харажатларни қоплаш ва солиқларни тўлаш учун корхонага қанча даромад кераклигини аниқлаш мумкин.

Масалан, «Турон» корхонаси сандиқ ишлаб чиқариб сотади, деб фараз қиламиз. Унинг биттасининг қиймати 20,0 минг сўмни ташкил қилади. Бу нарх ҳисобот йилида ҳам ўзгармасдан сақланиб қолади. Бунинг 14 минг сўми ўзгарувчи харажатлардир. Бунда мувофиқлик (пропорционаллик) коэффициенти 0,7 (14:20)га тенг бўлади.

Энди «Турон» корхонасининг зарарсиз ишлаши учун ҳисобот даврида қанча сандиқ ишлаб чиқариб сотиши лозимлигини аниқлаш мумкин. Корхонанинг доимий ха-

³¹ Ефимова О.В. Анализ безубыточности предприятия // Бухгалтерский учет, 1993, № 6, 19 бет.

ражатлари 450,0 минг сўмни ташкил қилганда, ушбу кўрсаткич қуйидагича аниқланади:

$$D^{mH} = \frac{450}{1 - 0,7} = 1500,0 \text{ минг сўм.}$$

«Турон» корхонаси барча харажатларини қоплаши ва солиқларни тўла тўлаши учун 1500,0 минг сўмлик сандиқ ишлаб чиқиб сотиши лозим экан. Бу учун 75 та (1500,0:20,0) сандиқни ишлаб чиқиб сотишни тақозо қилади. Бу ҳолда, ҳар бир сандиқни ишлаб чиқариш ва сотишга кетган умумий харажат $14 + (450:75) = 20$ минг сўмни ташкил қилади.

«Турон» корхонаси бир йилда сандиқни 75 тадан кам ишлаб чиқариб сотса, у зарар билан ишлайди, фойда ололмайдди. Ниҳоят синиши мумкин.

Агарда 75 тадан кўп ишлаб чиқариб сотадиган бўлса, корхона фойда олиши муқаррар. Шу туфайли йил бошида корхонанинг «тенглик нуқтасини» аниқлаб олиш лозим.

Агарда корхона хизмат қиладиган ҳудудда шунча сандиқнинг сотилиш имкони бўлмаса, унда «Турон» корхонаси бошқа бозорни ҳам топиши, агар унинг ҳам иложи бўлмаса, бошқа маҳсулотни ишлаб чиқариб сотишга ихтисослашиши лозим.

10.5. Фойдалилик нуқтасини аниқлашнинг бевосита усули

Ушбу кўрсаткичларни бошқачароқ йўл билан ҳам ечиш мумкин. Энг аввало, харажатларнинг иккига бўлинишини инобатга олиш лозим.

1. Доимий ўзгармас харажатлар — 100,0 минг сўм.

2. Ўзгарувчи харажатлар — 140,0 минг сўм.

Иккинчидан, маржинал фойда (Мф) аниқланади. Бу учун маҳсулотнинг сотилиш қийматидан (Қ) унинг ўзгарувчи харажатлар бўйича таннархи (Тн) айрилади:

$$M\phi = Q - T_n \quad (10.8)$$

Маҳсулотнинг (иш, хизматнинг) сотилиш қиймати 3,0 минг сўм унинг ўзгарувчи харажатлар бўйича 2,0 минг сўм. У ҳолда ҳар бир маҳсулот (иш, хизмат)дан олинадиган

маржинал фойданинг миқдори 1,0 минг сўмни (3,0–2,0) ташкил қилади.

Учинчидан, барча харажатларни қоплаш учун зарур бўлган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми (Q) аниқланади.

Бу учун доимий ўзгармас харажатлар суммасини (Дх) маржинал фойда суммасига (Мф) бўлинади:

$$Q = \frac{Дх}{Мф} \quad (10.9).$$

Бизнинг мисолимизда барча харажатларни қоплаш учун зарур бўлган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми 100 доимий (бирликни) ташкил қилади.

$$Q = \frac{100,0}{1,0} = 100 \text{ дона (бирликда)}.$$

Демак, мазкур тадбиркор бир ой муддатда барча харажатларни қоплаш учун 100 та маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариб сотиши лозим экан.

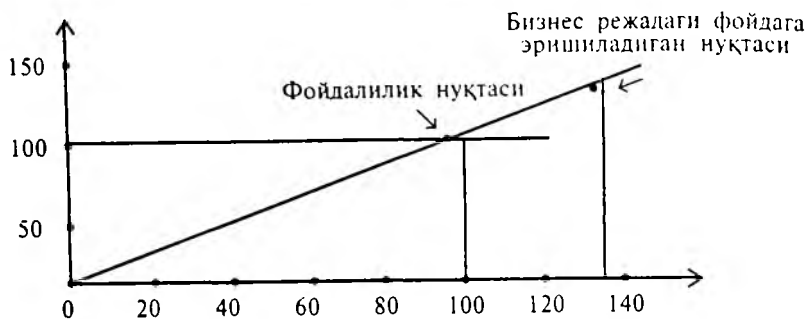
Аммо тадбиркорнинг мақсади ўз фаолияти натижасидан фойда олишдан иборатдир. Фойда суммаси ҳам бизнес-режада олдиндан аниқланади ва кўзда тутилади. У ҳолда мазкур тадбиркор барча харажатларини қоплаб кўзда тутилган фойдага эришиш лозим бўлган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажмини (Q_к) аниқлаш учун ўзгармас харажатларга (Дх) бизнес-режада кўзда тутилган фойда суммасини (Фбр) қўшиш маржинал фойда суммасига (Мф) бўлинади:

$$Q_{кк} = \frac{Дх + Фбр}{Мф} \quad (10.10).$$

Фараз қиламиз, мазкур тадбиркорнинг бир ойда оладиган фойдаси 25,0 минг сўмни ташкил қилади. У ҳолда ушбу кўзланган фойдага эришиши учун у шу ойда 125 дона маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариб сотиши лозим экан.

$$Q_{кк} = \frac{100,0 + 25,0}{1,0} = 125 \text{ дона}.$$

Ушбу ҳисоб-китобларнинг чизмаси куйидагича бўлади:

Шуни эътироф этиш керакки, фойда суммасини иш ҳажмини оширмасдан ҳам кўпайтириш мумкин. Бу учун 10.4-формуладаги $M\phi$ ўрнига 10.1-формуладаги миқдори кўйилса, қуйидаги формула ҳосил қилинади:

$$Q_{\text{кк}} = \frac{Dx + \Phi_{\text{бр}}}{K - T_{\text{н}}} \quad (10.11).$$

Ушбу формуладан бизнес-режада кўзда тутилган фойда ($\Phi_{\text{кт}}$) миқдорини аниқлаш мумкин:

$$\Phi_{\text{бр}} = \frac{Q - Dx}{K - T_{\text{н}}} \quad (10.12).$$

Мазкур формуладан кўриниб турибдики, бизнес-режада кўзда тутилган фойдани кўпайтириш учун иш ҳажмини (Q) ошириш, доимий ўзгармас харажатларни (Dx) камайтириш, битта маҳсулотни (иш, хизматни) ишлаб чиқариб сотиш қийматини (K) арзонлаштириш ва унга нисбатан шу маҳсулот (иш, хизмат) таннархини ($T_{\text{н}}$) камайтириш орқали эришиш мумкин.

Ушбу омиллар таъсирини аниқлаш учун қуйидаги жадвал тузиш тавсия қилинади (92-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонада барча кўрсаткичлар бўйича ўсишга эришилган. Аммо бизнес-режада кўзда тутилган фойда миқдори 14,4% ёки 3,6 минг сўмга камайган. Бу ўзгаришга бир қанча омиллар таъсир қилган. Таҳлилнинг энг муҳим вазифаларидан бири шу таъсир қилувчи омилларнинг таъсирини аниқлашдан иборатдир.

**Бизнес-режада кўзда тутилган фойдани аниқлаш
ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Бизнес-режада	Ҳақиқатда	Фарқи (+, -)	Ўзгариш суръати, %
1. Маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми (миқдори, қиймати), минг сўм	125 125,0	140 130,0	+15 +5,0	112,0 104,0
2. Доимий ўзгармас харажатлар, минг сўм	200,0	100,0	—	100,0
3. Битта маҳсулотнинг сотиш қиймати, минг сўм	3,0	3,5	+0,5	116,7
4. Битта маҳсулотнинг таннарихи, минг сўм	2,0	2,2	+0,1	105,0
5. Маржинал фойда, минг сўм (3қ-4қ)	1,0	1,4	+0,4	140,0
6. Бизнес-режада кўзда тутилган фойда, минг сўм	25,0	21,4	-3,6	85,6

**10.6. Корхона бир қанча фаолият билан
шуғулланганда зарарсизлик нуқтасини
аниқлаш усули***

Кўтарилган масала тушунарли бўлиши учун корхонанинг битта маҳсулот бўйича фаолият кўрсатган ҳолдаги аҳволи таҳлил қилинди. Амалиётда корхоналар ўз фаолияти жараёнида бир вақтнинг ўзида бир қанча товар турларини ишлаб чиқариб сотиш билан ҳам шуғулланиши мумкин. Бу ҳолда корхонанинг зарарсиз ишлаш даражаси барча товарларни ишлаб чиқариб сотиш билан боғлиқ фаолият натижаси бўйича аниқланади. Бу ҳолда қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$D^{mH} = \sum_{i=1}^n (D_i - M_{ўзи}) - M_{ўми} \quad (10.13),$$

бунда: $D_i - i$ — товар бўйича олинадиган даромад; $M_{ўзи} - i$ — товарни ишлаб чиқариб сотиш учун кетадиган ўзгарув-

* Ушбу параграф Г.М.Шодиева билан ҳаммуаллифликда ёзилган.

чи харажат; $M_{\text{ўм}}$ — барча доимий ўзгармас харажатларнинг ҳақиқий миқдори; i — товар гуруҳи тартиб сони ($i=1, n$); n — ишлаб чиқарилиб сотиладиган товар гуруҳининг умумий сони.

Амалиётда ҳар бир товар бўйича даромадларни ва харажатларни ҳисоблаш қийин. Шу туфайли даромад ва харажатлар умумий суммасидан фойдаланилади.

У ҳолда молиявий натижани (Φ) ҳисоблаш йўли анча соддалаштирилади ва қуйидаги формуладан фойдаланиш тавсия қилинади:

$$\Phi = Д - \left(\frac{M_{\text{ўм}} \times U_z}{100} + M_{\text{ўми}} \right) \quad (10.14),$$

бунда: $Д$ — йилнинг t — чорагида олинган даромаднинг ҳақиқий суммаси; $M_{\text{ўм}}$ — ўзгармас харажатларнинг йиллик суммаси; U_z — ўзгармас харажатларнинг t — чорадаги улуши; $M_{\text{ўми}}$ — ўзгарувчи харажатларнинг t — чорадаги ҳақиқий суммаси.

Ушбу формулалардан амалиётда фойдаланиш учун қуйидаги амалий маълумотларни қўллаймиз. Бунда ҳақиқий ўзгармас йиллик харажатларни 15200 минг сўм миқдорида қабул қиламиз. Уни шартли равишда тўрт чоракка тенг 25%дан бўламиз. У ҳолда молиявий натижа қуйидагича бўлади (93-жадвал).

93-жадвал

**«Турон» корхонасининг бутун фаолияти бўйича
молиявий натижаларнинг йиллик ҳисоботи**

Кўрсаткичлар	Йил чорақлари				Йил бўйича
	I	II	III	IV	
Барча товарларни сотишдан олинган даромад, минг сўм	9280,0	9940,0	11551,0	11940,0	42711,0
Ўзгарувчи харажатлар, минг сўм	5310,0	6240,0	7151,0	6830,0	25531,0
Ўзгармас харажатлар, минг сўм					15200,0
ЖАМИ:					40731,0
Молиявий натижа (фойда), минг сўм	170,0	-100,0	600,0	1310,0	1980,0

Ушбу жадвал маълумотидан кўриниб турибдики, «Турон» корхонаси ҳисобот йили натижаси бўйича 1980,0 минг сўм фойда олишга эришган. Аммо уни алоҳида чораклар бўйича кўриб чиқадиган бўлсак, 1 чорак натижаси ижобий, яъни 170,0 минг сўм фойда олишга муваффақ бўлган:

$$\left[9280,0 - \left(5310,0 + \frac{15200 \times 25\%}{100} \right) = +170,0 \text{ минг сўм} \right].$$

Иккинчи чорак натижаси ушбу корхонанинг 100,0 минг сўмлик зарар билан ишлаганлигини кўрсатади:

$$\left[9940 - \left(6240,0 + \frac{15200 \times 25\%}{100} \right) = -100,0 \text{ минг сўм} \right].$$

Учинчи ва тўртинчи чорак натижалари эса ижобий бўлган, яъни III чоракда 600,0 минг сўм фойда олган бўлса, бу кўрсаткич IV чоракда 1310,0 минг сўмни ташкил қилади.

Ушбу таҳлил натижасидан шундай хулоса қилиш мумкинки, ҳисобот даврида «Турон» корхонаси умумий натижа бўйича зарарсиз ишлаган. Аммо иккинчи чоракда 100,0 минг сўм зарар кўрган. Агар ушбу зарар бўлмаганда эди, унинг йиллик фойдаси 1980,0 минг сўм эмас, балки 2080,0 минг сўмни (1980,0+100,0) ташкил қилган бўлар эди.

Корхонанинг зарарсиз ишлаш даражасини таҳлил қилишни унинг ҳақиқий натижасини ўтган давр натижалари билан солиштирган ҳолда ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш билан давом эттириш мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1993.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги қонуни. 1990 йил 31 октябр.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 15 феврал.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 15 феврал.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Кооперация тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 14 июн.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 19 ноябр.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Кооперация тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 14 июн.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 2 июл.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонуни. 2000 йил 26 май.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлар тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 9 декабр.
11. Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 9 декабр.
12. Ўзбекистон Республикаси «Давлат статистикаси тўғрисида»ги қонуни. 1993 йил 2 сентябр.
13. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. 1995 йил 21 декабр.
14. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонуни. 2000 йил 14 декабр.
15. Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик тўғрисида»ги қонуни. 1994 йил 5 май.
16. Ўзбекистон Республикасининг «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида»ги қонуни. 1995 йил 21 декабр.
17. Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуни. 1996 йил 26 апрел.

18. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонуни. 1996 йил 30 август.

19. Ўзбекистон Республикасининг «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида»ги қонуни. 1996 йил 27 декабр.

20. Ўзбекистон Республикасининг «Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси тўғрисида»ги қонуни. 1997 йил 24 апрел.

21. Ўзбекистоннинг янги қонунлари (тўпламлар). 1-22 тўплам.—Тошкент: «Адолат», тегишли йилларда.

22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» фармони. 1994 йил 26 январ.

23. *Каримов И.А.* Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1992.

24. *Каримов И.А.* Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура: Нутқлар, мақолалар, суҳбатлар.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1993.

25. *Каримов И.А.* Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1993.

26. *Каримов И.А.* Биздан озод ва обод Ватан қолсин.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1994.

27. *Каримов И.А.* Иқтисодий ислохот: масъулиятли босқич.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1994.

28. *Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1997.

29. *Каримов И.А.* Ўзбекистон буюк келажак сари.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1998

30. *Каримов И.А.* Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1992.

31. *Каримов И.А.* Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари.—Тошкент: «Ўзбекистон». 1993.

32. *Каримов И.А.* Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1995.

33. *Каримов И.А.* Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва

иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1995.

34. *Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI асрга интилоқда.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1999.

35. *Каримов И.А.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз.—Тошкент: «Ўзбекистон», 2000.

36. *Абдукаримов И.Т.* Анализ издержек обращения в кооперативной торговле.—М.: «Экономика», 1968.

37. *Абдукаримов И.Т. и др.* Сборник задач по анализу хозяйственной деятельности потребительской кооперации.—М.: «Экономика», 1968.

38. *Абдукаримов И.Т.* Анализ розничного товарооборота в кооперативной торговле.—М.: МКИ, 1971.

39. *Абдукаримов И.Т.* Прибыль и рентабельность в кооперативной торговле.—М.: «Экономика», 1973.

40. *Абдукаримов И.Т. и др.* Задачник по анализу хозяйственной деятельности предприятий и организаций потребительской кооперации.—М.: «Экономика», 1975.

41. *Абдукаримов И.Т., Пардаев М.К.* Анализ показателей по труду в кооперативной торговле.—М.: «Экономика», 1978.

42. *Абдукаримов И.Т., Пардаев М.К., Абдиев А.А.* Теоретические основы экономического анализа. Альбом наглядных пособий.—Самарканд: СамКИ, 1983.

43. *Абдукаримов И.Т., Пардаев М.К., Абдиев А.А.* Анализ хозяйственной деятельности отдельных отраслей потребительской кооперации / Альбом наглядных пособий.—Самарканд: СамКИ, 1983.

44. *Абдукаримов И.Т.* Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. 2-е изд.—М.: «Экономика», 1989.

45. *Абдукаримов И.Т. ва бошқалар.* Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини анализ қилиш.—Тошкент: «Ўқитувчи», 1989.

46. *Абдукаримов И.Т. ва бошқалар.* Савдога оид иқтисодий атамаларнинг русча-ўзбекча лугати.—Тошкент: «Ўқитувчи», 1992.

47. *Абдукаримов И. Т., Пардаев М.К.* Анализ хозяйственной деятельности. Программа для кооперативных институтов по специальности 1729 «Экономика торговли».—М.: ПУМК, 1987.

48. *Абдукаримов И.Т., Пардаев М.К. Хайдаров Ш.У.* Анализ доходов в кооперативной торговле в условиях нового хозяйственного механизма.—М.: МКИ, 1991.

49. *Абдукаримов И.Т.* Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари.—Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1998.

50. *Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Қ.* Раҳбарнинг бизнес тили // Бозор, пул ва кредит.—1999, № 1.

51. *Абдукаримов И.Т.* Менежерга молиявий ҳисобот шакл-лари // Бозор, пул ва кредит.—1999, № 2.

52. *Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Қ.* Бухгалтерия баланси ва унинг таркиби // Бозор, пул ва кредит.—1999, № 3.

53. *Абдукаримов И.Т.* Менежер бухгалтерия балансини қандай таҳлил қилиши керак // Бозор, пул ва кредит.—1999, № 4.

54. *Абдукаримов И.Т.* Менежерга корхона ликвидлиги ва тўлов қобилияти ҳақида // Бозор, пул ва кредит.—1999, № 5.

55. *Абдукаримов И.Т.* Менежерга корхона молиявий барқарорлиги ва иқтисодий бақувватлиги ҳақида // Бозор, пул ва кредит.—1999, № 6.

56. *Абдукаримов И.Т.* Менежерга пул маблағлари оқими тўғрисида // Бозор, пул ва кредит.—1999, № 7-8.

57. *Абдукаримов И.Т.* Менежерга молиявий натижалар ва иқтисодий самарадорлик тўғрисида // Бозор, пул ва кредит.—1999, № 9.

58. *Абдукаримов И.Т.* Менежерга корхонанинг айланма маблағлари тўғрисида // Бозор, пул ва кредит.—1999, № 10.

59. *Абдукаримов И.Т.* Менежерга дебитор ва кредитор қарзлар тўғрисида // Бозор, пул ва кредит.—1999, № 11.

60. *Абдукаримов И.Т.* Менежерга асосий воситалар ҳолати ва уларни қўллаш самарадорлигини баҳолаш ҳақида // Бозор, пул ва кредит.—2000, № 3.

61. *Абдукаримов В.И.* Вопросы оценки эффективности

многоотраслевой хозяйственной деятельности потребительской кооперации в условиях АСАД.—Ташкент: «Мехнат», 1990.

62. *Абдуллаев Р.А. ва бошқалар.* Иқтисодий ахборотларни ЭҲМ да ишлашни автоматлаштириш.—Тошкент: «Ўқитувчи», 1990.

63. *Абдуллаев Ё.* Региональные аспекты статистического изучения эффективности общественного производства.—Ташкент: «Фан», 1985.

64. *Абдуллаев Ё.* Сравнительный анализ эффективности региональной экономики.—Ташкент: «Мехнат», 1987.

65. *Абдуллаев Ё.* Перестройка хозяйственного механизма: вопросы и ответы.—Ташкент: «Мехнат», 1989.

66. *Абдуллаев Ё.* Статистиканинг умумий назарияси.—Тошкент: «Ўқитувчи», 1993.

67. *Абдуллаев Ё.* Статистиканинг умумий назарияси: тестлар.—Тошкент: «Ўқитувчи», 1996.

68. *Абдуллаев Ё.* Бозор иқтисодиёти асослари: 100 савол ва жавоб.—Тошкент: «Меҳнат», 1997.

69. *Абдуллаев Ё.* Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб.—Тошкент: «Меҳнат», 1998.

70. Амалий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма.—Тошкент: «Шарқ» НМК, 1996.

71. Актуальные проблемы учета, аудита и совершенствования финансово-кредитной системы в условиях развития рыночных отношений / Материалы международной НПК.—Самарканд, 1994.

72. Анализ экономики. Страна, рынок, фирма.—М.: «Международные отношения», 1999.

73. Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений).—М.: «Финансы и статистика», 1988.

74. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности.—Минск: «Вышэйшая школа», 1995.

75. *Баканов М.И., Шеремет А.Д.* Теория экономического анализа.—М.: «Финансы и статистика», 1998.

76. *Баканов М.И., Кашаев А.Н., Шеремет А.Д.* Экономический анализ. Теория, история, современное состояние, перспективы.—М.: «Финансы», 1976.

77. *Батухтин И.Л.* Совершенствование методов анализа труда и заработной платы.—М.: «Экономика», 1975.

78. *Барингольц С.Б.* Экономический анализ хозяйственной деятельности на современном этапе развития.—М.: «Финансы и статистика», 1984.

79. *Вейцман Н.Р.* Очерки по бухгалтерскому учету и анализу.—М.: «Госфиниздат», 1958.

80. Виды экономического анализа, их место и роль в совершенствовании управления промышленным производством.—М.: МГУ, 1976.

81. *Волжин И.О., Эргашбоев В.П.* Молиявий таҳлил.—Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1998.

82. *Дембинский Н.В.* Вопросы теории экономического анализа.—М.: «Финансы», 1973.

83. *Ганштак В.И.* Экономический анализ резервов на машиностроительном предприятии.—М.: «Машгиз», 1960.

84. *Долгополов Е.В. и др.* Экономический анализ хозяйственной деятельности социалистических предприятий.—Киев: «Выша школа», 1938.

85. *Дембинский Н.В.* Вопросы теории экономического анализа.—М.: «Финансы», 1973.

86. *Жарковская Е.П. и др.* Анализ хозяйственной деятельности строительных организаций.—М.: «Стройиздат», 1989.

87. *Деркач Д.И.* Анализ производственно-хозяйственной деятельности предприятий строительных организаций.—М.: «Финансы и статистика», 1990.

88. *Иброҳимов А.Т.* Молиявий таҳлил.—Тошкент: «Меҳнат», 1995.

89. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш муаммолари ва матлубот кооперацияси.—Самарқанд, 1994.

90. *Ковалев В.В.* Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности.—М.: «Финансы и статистика», 1996.

91. *Крейнина М.Н.* Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности акционерных обществ в промышленности, строительстве и торговле.—М.: АО «ДИС», МВцентр, 1994.

92. Курс экономического анализа.—М.: «Финансы и статистика», 1984.

93. *Каракоз И.И.* Совершенствование экономической работы и управления производством на промышленном предприятии.—Киев: «Выша школа», 1976.

94. *Каракоз И.И., Самборский В.И.* Теория экономического анализа.—Киев: «Выша школа», 1989.

95. *Кмицикевич О.Р. и др.* Анализ хозяйственной деятельности предприятий потребительской кооперации.—М.: «Экономика», 1966.

96. *Кмицикевич О.Р. и др.* Анализ хозяйственной деятельности организаций и предприятий потребительской кооперации.—М.: «Экономика», 1971.

97. *Кравченко Л.И.* Анализ финансового состояния предприятия.—Минск: ПКФ «Экаунт», 1994.

98. *Кудбиев Д.К.* Анализ эффективности использования в кооперативной торговле.—М.: ЗИСТ, 1981.

99. *Кудбиев Д.К.* Проблемы анализа использования основных фондов в торговле.—Ташкент: «Узбекистон», 1990.

100. Курс анализа хозяйственной деятельности.—М.: «Экономика», 1984.

101. *Майданчик Б.И. и др.* Анализ и обоснование управленческих решений.—М.: «Финансы и статистика», 1991.

102. *Муравьев А.И.* Теория экономического анализа: проблемы и решения.—М.: «Финансы и статистика», 1988.

103. *Меркушев А.И., Меркушев А.А.* Анализ хозяйственной деятельности снабженческо-сбытовых организаций.—М.: «Высшая школа», 1987.

104. *Махмудов О.* Қишлоқ хўжалик корхоналарининг хўжалик фаолиятини анализ қилиш.—Тошкент: «Ўқитувчи», 1979.

105. *Пардаев М.К., Саттаров Ю.С.* Методические рекомендации по комплексной оценке эффективности труда в розничной торговле.—Ташкент: «Узбекпотребсоюз», 1983.

106. *Пардаев М.К.* Эффективность труда в торговле и методика ее определения // Бухгалтерский учет, 1978, № 9.

107. *Пардаев М.К., Курбанов З.Н.* Анализ показателей эффективности и интенсификации в кооперативной торговле.—Ташкент: «Ўқитувчи», 1990.

108. *Пардаев М.Қ., Хайдаров Ш.К.* Кооператив савдо корхона ва ташкилотларининг молиявий аҳволини таҳлил қилиш.—Тошкент: РУМК, 1990.

109. *Пардаев М.К.* Интенсификация в торговле: сущность, показатели и пути их повышения.—Самарканд: «Зарафшон», 1993.

110. *Пардаев М.Қ.* Хўжалик фаолияти таҳлилида қўлла-ниладиган усуллар.—Самарканд: СамКИ, 1998.

111. *Пардаев М.Қ.* Иқтисодий таҳлилнинг комплекс ба-ҳолаш усуллари.—Самарканд: СамКИ, 1998

112. *Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И.* Молиявий таҳлил.—Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1999.

113. *Петров В.В., Ковалев В.В.* Как читать баланс. Изд. 2-е.—М.: «Финансы и статистика», 1994.

114. *Поклад И.И.* Теоретические основы экономического анализа работы предприятий.—М.: «Финансы», 1969.

115. *Раевский В.А.* Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений). Учебник.—М.: «Финансы и статистика», 1988.

116. *Русак Н.А., Русак В.А.* Основы финансового анализа.—Минск: ООО «Меркаванне», 1995.

117. *Совицкая Г.В.* Теория анализа хозяйственной дея-тельности.—Минск: ИСЗ, 1996.

118. *Совицкая Г.В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия.—Минск: ИП «Экоперспектива», 1997.

119. *Савичев И.И.* Экономический анализ — орудие вы-явления внутрихозяйственных резервов.—М.: «Финансы», 1968.

120. *Татур С.К.* Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий.—М.: «Экономическая лите-ратура», 1962.

121. Теория экономического анализа.—М.: «Прогрес», 1998.

122. *Хан Н.А.* Қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг анализи.—Тошкент: «Ўқитувчи», 1978.

123. Теория анализа хозяйственной деятельности.—Минск: «Вышэйшая школа», 1989.

124. *Худойбердиев У.Х., Пардаев М.Қ., Қурбонов З.Н.* Со-лиқлар учёти ва таҳлили.—Самарканд: СамКИ, 1995.

125. *Шеремет А.Д.* Комплексный экономический анализ деятельности предприятия (вопросы методологии).—М.: «Экономика», 1974.

126. *Шеремет А.Д.* Методика финансового анализа предприятия.—М.: ИПО «МП», 1996.

127. *Шодиев Х.А.* Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлашни такомиллаштириш (интенсивлаш ва самарадорлик масалалари).—Тошкент: «Меҳнат», 1989.

128. *Шодиев Х.А.* Интенсивлаш ва самарадорликнинг ўзаро алоқадорлиги.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1991.

129. Экономический анализ деятельности предприятий.—Минск: «Высэйшая школа», 1981.

130. Экономика предприятия / Пер. с нем.—М., 1999.

МУНДАРИЖА

5-боб. Корхонанинг меҳнат салоҳияти (потенциали) таҳлили	3
5.1. Меҳнат, унинг характери, салоҳияти ва самарадорлигини баҳолаш мезонлари	3
5.1.1. Меҳнат тушунчаси	3
5.1.2. Бозор муносабатлари шароитида меҳнатнинг характери ва манфаатлар муштараклиги	4
5.1.3. Меҳнат салоҳияти (потенциали) тушунчаси	12
5.1.4. Меҳнат салоҳияти (потенциали) таркиби	15
5.1.5. Меҳнат самарадорлиги тушунчаси	19
5.1.6. Меҳнат салоҳияти (потенциали) самарадорлигини баҳолаш мезонлари	21
5.2. Меҳнат салоҳиятини (потенциалини) ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларнинг таснифи, аниқла ниш йўллари ва таҳлили	25
5.2.1. Меҳнат салоҳиятини (потенциалини) ифодаловчи кўрсаткичлар тизими	25
5.2.2. Меҳнат салоҳияти (потенциали) ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари	26
5.2.3. Меҳнат салоҳияти (потенциали) билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари	31
5.2.4. Меҳнат салоҳияти (потенциали) самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари	35
5.2.5. Меҳнат салоҳияти (потенциали) самарадорлигининг омилли таҳлили	39
5.2.6. Меҳнат салоҳияти (потенциали) рентабеллиги ва унга таъсир қилувчи омиллар таҳлили	44

5.3. Меҳнат мотивацияси ва унинг таҳлили	49
5.3.1. Меҳнат мотивацияси тушунчаси	49
5.3.2. Меҳнат мотивациясининг типлари ва омил- лари	52
5.3.3. Меҳнат бозорида иш кучи, унинг товарга айланиши	56
5.3.4. Меҳнат мотивациясида иш кучининг қийма- ти ва уни баҳолаш муаммоларини ечиш бўйича айрим тавсиялар	60
5.3.5. Меҳнат ҳақининг режадаги ва ҳақиқий миқ- дорини аниқлаш	70
5.3.6. Меҳнат ҳақи умумий ҳажмининг таҳлили	71
5.4. Корхонада банд бўлган ходимлар сони таҳ- лили	78
5.4.1. Ходимлар сони тушунчаси	78
5.4.2. Ходимлар сонининг таҳлили	83
5.4.3. Қўшимча иш ўринларини очишнинг сама- радорлиги	89
5.5. Корхонада иш вақти ва ундан фойдаланиш- нинг таҳлили	90
5.5.1. Иш вақти тушунчаси	90
5.5.2. Иш вақти ҳажмининг таҳлили	92
5.6. Меҳнат салоҳияти (потенциали) ва харажат- лари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар бўйича корхона рейтингини аниқлаш усуллари	98
5.6.1. Меҳнат салоҳияти (потенциали) ва хара- жатлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини аниқлаш йўллари	98
5.6.2. Меҳнат салоҳияти (потенциали) ва хара- жатлари самарадорлиги бўйича корхона рейтингини аниқлаш методологияси	101

6-боб. Корхона иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш усуллари	109
6.1. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини баҳолаш ва таҳлил қилишнинг зарурлиги	109
6.2. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигининг моҳияти ва мазмуни	111
6.3. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари	114
6.3.1. Корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар	114
6.3.2. Корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар	118
6.4. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигининг таҳлили	121
6.4.1. Корхона иқтисодий мустаҳкамлигининг таҳлили	121
6.4.2. Корхона иқтисодий мустаҳкамлигига таъсир этувчи омиллар	124
6.4.3. Корхона молиявий мустаҳкамлигининг таҳлили	128
6.4.4. Молиявий мустаҳкамлик ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар таҳлили	131
7-боб. Корхона молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили	135
7.1. Корхона молиявий барқарорлигининг моҳияти ва уни таҳлил қилиш зарурлиги	135
7.2. Молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичлар таснифи	136
7.3. Молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш усуллари	139

7.3.1. <i>Ўз маблағлари (хусусий капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар таҳлили</i>	139
7.3.2. <i>Четдан жалб қилинган маблағлар (капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар таҳлили</i>	151
7.3.3. <i>Корхонанинг ҳаракатдаги маблағлари билан боғлиқ кўрсаткичлар таҳлили</i>	156
7.3.4. <i>Асосий воситалар (капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар таҳлили</i>	164
7.3.5. <i>Айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларнинг таҳлили</i>	170
7.4. <i>Молиявий барқарорликни таъминлаш йўллари (хулоса ўрнида)</i>	178
5 8-боб. Корхонанинг молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили	181
8.1. <i>Молиявий натижаларни таҳлил қилишнинг вазифалари ва маълумотлар манбаи</i>	181
8.2. <i>Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими</i>	184
8.3. <i>Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар умумий ҳажмининг таҳлили</i>	188
6 8.4. Корхонада фойда таҳлили	190
8.4.1. <i>Сотишдан олинган соф тушум таҳлили</i>	192
8.4.2. <i>Корхонада соф фойданинг шаклланиши</i>	194
7 8.5. Корхона рентабеллигини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили	197
8.6. <i>Корхонанинг молиявий натижаларини ифодаловчи умумлашган рентабеллик кўрсаткичларининг омилли таҳлили</i>	202
8.7. <i>Корхонанинг ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги таҳлили</i>	204
8.8. <i>Корхонанинг барча активлари рентабеллиги</i>	210

8.9. Корхонада ўз маблағлари рентабеллиги таҳлили	213
8.10. Корхонада маҳсулот рентабеллиги таҳлили	217
9-боб. Юридик шахслар тўлайдиган даромад (фойда) солиғи таҳлили	222
9.1. Юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиғини таҳлил қилиш усуллари	222
9.2. Савдо корхоналари тўлайдиган ялпи даромад солиғи таҳлили	229
10-боб. Корхонада фойдалилик нуқтасини аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари	233
10.1. Корхона даромадлари таркиби	233
10.2. Ўзгарувчи ва ўзгармас харажатларни аниқлаш	234
10.3. Мувофиқлик (пропорционаллик) коэффициентини аниқлаш	234
10.4. Корхонанинг зарарсизлик (тенглик) нуқтасини аниқлаш	235
10.5. Фойдалилик нуқтасини аниқлашнинг бево- сита усули	236
10.6. Корхона бир қанча фаолият билан шуғуллан- ганда зарарсизлик нуқтасини аниқлаш усули	239
Адабиётлар рўйхати	242

**«СОЛИҚЛАР ВА БОЖХОНА ХАБАРЛАРИ»
ГАЗЕТАСИ КУТУБХОНАСИ**

М.ПАРДАЕВ, Б.ИСРОИЛОВ

**ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ
(Ўқув қўлланма)
2-қисм**

6-чиқарилиш

Нашр менежери *Б. С. Муслимов*

Босишга рухсат этилди 16.11.2001. Ҳажми 16,0 б.т.
Бичими 84×108¹/₃₂. Адади 1000 нусха. Буюртма № К-9017.

**«Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи
Тошкент ш., Махтумқули к., 1.**

Ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
Тошкент ш., Навоий к., 30.